

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LIIMFIOR

DEN

MIV

14

Museerne i Viborg amt

MIV

14

1986

Museerne i Viborg amt

MIV 14

er udgivet af museerne i Viborg amt.

Sat med Baskerville og trykt hos

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Papir: Stora G-print

fra Havreholm, København

Oplag 1000 eksemplarer

© Copyright Viborg Stiftsmuseum 1986

Tekstredaktion: Marianne Bro-Jørgensen

Billedredaktion: Hans Langballe

Tilrettelæggelse: Hans Langballe

Printed in Denmark 1987

Omslaget er et udsnit af Det kongelige
Videnskabernes Selskabs kort fra 1789.

Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut
har ophavsret, er gengivet med instituttets
tilladelse (A 404/85)

Reproduceret med tilladelse (A 404/85)
af *Geodætisk Institut*, Copyright.

Indhold

<i>Erik Fjeldsø Christensen: På jagt efter store fisk i moleret</i>	5
<i>John Brinch Bertelsen: En regionalundersøgelse af bebyggelsesudviklingen på Fur</i>	18
<i>Palle Siemen: Den ene ende af en langhøj – Lødderup Mors</i>	44
<i>Poul Mikkelsen: Arkæologi på naturgasledningen mellem Fiskbæk Å og Flyndersø</i>	56
<i>Jesper Hjermind: Bonde og kriger</i>	70
<i>Jytte Nielsen: Raslefigurer</i>	76
<i>John Simonsen: Pelsjægere og vikinger ved Harre Vig</i>	80
<i>Jesper Hjermind og Hans Krongaard Kristensen: Svend Grathes vold</i>	84
<i>Anne Nissen Jaubert: Borgvold – Erik Menveds borg</i>	90
<i>Jens Vellev: Peder Lerches begravelse i Viborg domkirke</i>	104
<i>Erik Poulsen: Storke – en museumsgenstand</i>	110
<i>Marianne Bro-Jørgensen: »Skal det virkelig på museum?«</i>	112
Forfatterregister (1971-1985)	122
Stedregister	125
Sagsregister	126

På jagt efter store fisk i moleret

af Erik Fjeldsø Christensen

Tiden

Scenen er en gråvejrsdag ved foden af Nordfurs stejle molerklinger. Det er den våde sommer 1985. Man hører dem længe, inden man ser dem, fossiljægerne med deres hamre og rygsække på jagt efter livs- spor fra en svimlende fjern fortid. De arbejder tavse, lidt åndsfraværende, og mange har forlængst tvunget tanken gennem bronze- og stenaldrens mange perioder, forbi istiden, og prøver nu at forestille sig Danmark for 50 millioner år siden. Gråvejret, de foruroligende stejle klinger og bølgenes ensfor- mige baggrundsrumlen, er med til at ophæve tidsfølelsen. Man tænker godt her, og man er blevet nysgerrig på grund af »historien«.

Historien

Den har efterhånden været bragt i alle landets aviser med det opsigts- vækkende ryk i forgrunden. Det handler om »danekræ«, og mulig- heden for røveri mere end antydes. Fisken blev fundet den 17. juni i en af de store elipseformede cement- sten, der ofte forekommer i mole- ret. Gerningsmanden har været en tysk, meget kyndig fossiljæger. Han har med stor omhu flækket den flere hundrede kilo tunge blok. Og der lå den så, resterne af en 2 m lang fisk fra Tertiærtidens begyn- delse. Et virvar af knogler og skæl

og et åbent gab med sylespidse tænder. Den oplevelse misunder jeg ham. Men hvad stiller man op med sådan et skrummel på en øde strand langt fra fast kørevej. Se, når man flækker en fossilblok, får man to halvdele, en plade og en modplade, begge med aftryk af fos- silet. I tyskerens tilfælde har modpladen været tynd og forholds- vis let at slæbe hjem, mens selve pladen ikke har været til at rokke ud af stedet. Derfor forærer man den til Fur Museum ved at grave den ned i sandet, markere stedet med en stenring og så sende et postkort til museumslederen. Han har ikke været helt dum denne ty- sker, der forresten kaldte sig Voigt. Fremgangsmåden kunne måske virke en smule fordækt, men han har nok ikke været klar over, at Danmark ikke har love, der forby- der udførsel af sjældne fossiler.

De, der søger, finder!

Man må altså gerne lede efter fos- siler langs kysten ved molerskræn- ternes fod, og ingen leder forgæves. Allerede når man har samlet den første klump moler op, står man med et par millioner fossiler i hå- den. Små ganske vist, men allige- vel, for moleret er faktisk en bjerg- art, der hovedsagelig består af mikroskopiske kiselalger, kaldet diatomer. Med den medbragte

lup kan de studeres, disse runde eller trekantede dimser, ja, de stør- ste kan endog skimtes med det blotte øje. Ret hurtigt vil man også finde de første fiskerester. Fiske- skæl, små timeglasformede ryg- hvirvler og andre knogler ligger spredt over de fleste lagflader, så det skulle ikke volde problemer. Men hvor er de hele fisk? De er der, men det tager nok en times tid at finde den første.

Den mest almindelige fisk i mole- ret er en lille ca. 8 cm lang lakse- fisk, beslægtet med nutidens guld- laks eller strømsild. Den har levet i stimer, og er heldet ude, kan man finde hele lagflader tæt pakket med denne lille fisk. »Strømsilden« er den eneste almindelige fisk i mole- ret og udgør over 90 % af alle fiske- ne. Alle andre fisk er sjældne. Giv dog ikke op, men sæt en dag af til det, for det er nu, det bliver spæn- dende.

Den næstmindeligste fisk i mole- ret er ligeledes en laksefisk, der er beslægtet med nutidens smelt. Den er større end »strømsilden« og kan blive op til 40 cm lang. Den kendes lettest på sin lange gatfin- ne. Små eksemplarer kan dog for- veksles med »strømsild«. Der ken- des i øvrigt en tredie laksefisk fra moleret, som kan blive op mod 1 m lang, men den er sjælden. Blandt de virkelig flotte fisk, der jævnligt findes, vi kan jo kalde den

Fig. 1. Silhouetter af nulevende slægtinge til de vigtigste fisk fra moleret. 7 og 9 er dog tegnet på basis af fossilmateriale. Alle fiskene er tegnet lige store.

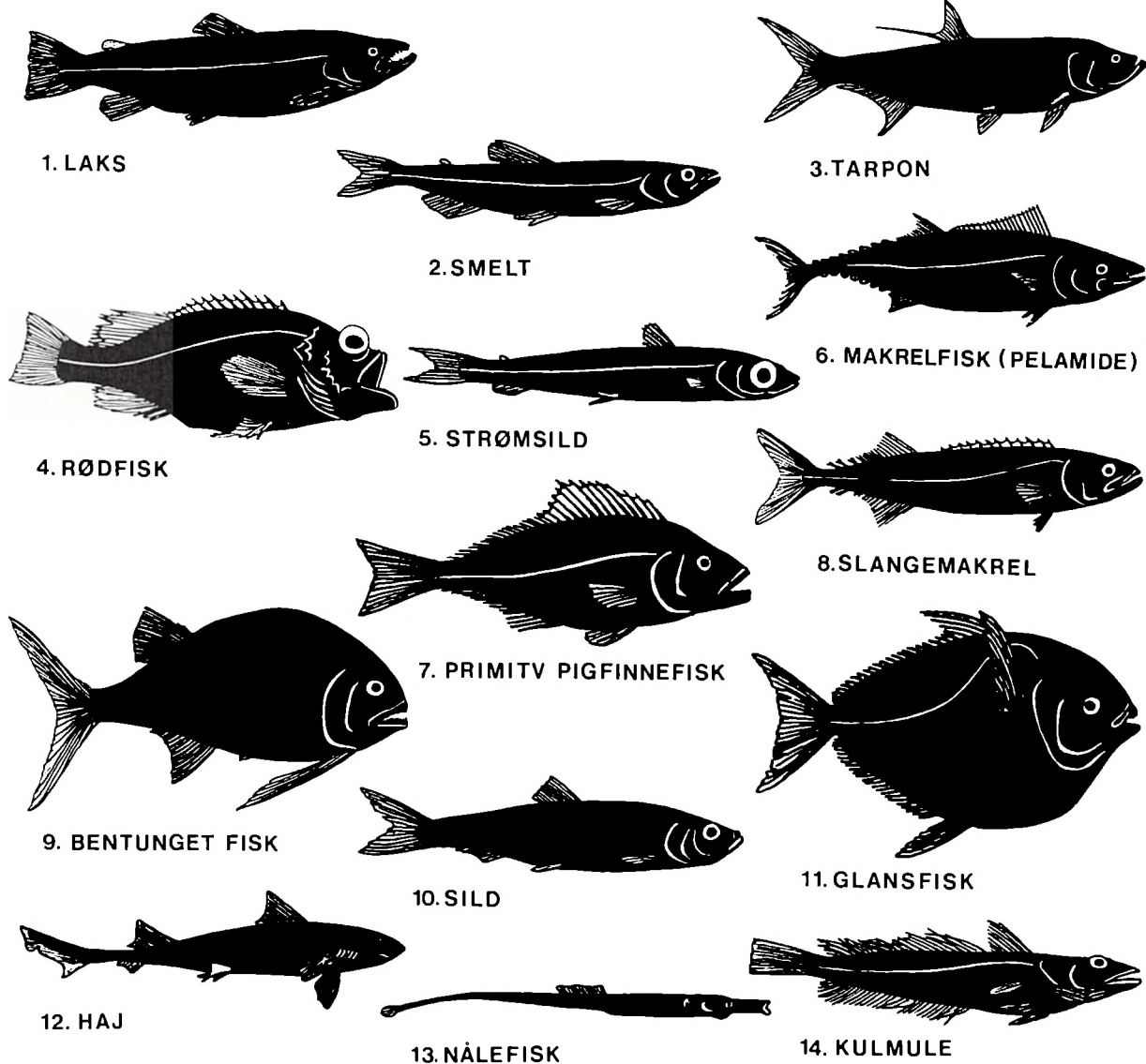

Fig. 2. Nulevende slægtinge til molerets fisk tegnet, så de viser fiskenes indbyrdes størrelsesforhold.

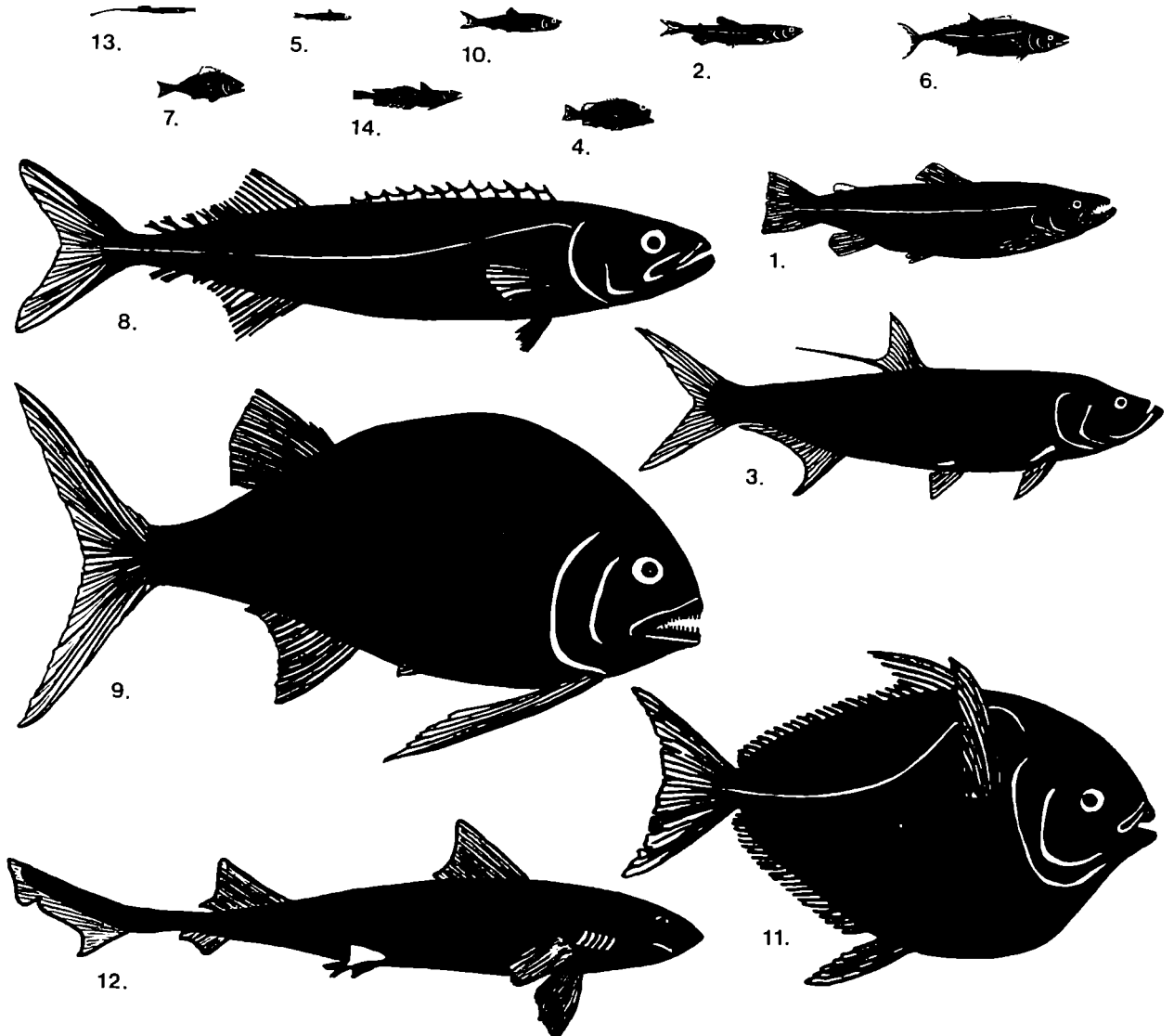

Fig. 3. Molerets mest almindelige fisk, en lille laksefisk, beslægtet med nutidens guldlaks og strømsild. Foto Søren Bo Andersen.

molerets tredje mest almindelige fisk, er en primitiv pigfinnet fisk af slægten *Polymixia*. Fisken bliver normalt omkring 15 cm lang, og eksemplarer, fundet i den hårde cementsten (moler kittet sammen med kalk) vil som regel være utroligt velbevarede. De er ofte hele, og foruden bevarede knogler vil skælklædningen kunne ses.

En torskefisk beslægtet med nutidens kulmule hører til blandt molerets sjældnere fisk. Hele fisk findes næsten aldrig, og det er tit rester af kraniet, der findes. Unger af torskefisk forekommer, men det er dog usikkert, om de alle er »kulmuler«. En anden af de sjældne arter er en lille slank velpansret fisk fra nålefiskenes gruppe. Egentlige sildefisk

hører også til blandt de sjældnere arter.

Små uudvoksede fisk, der er beslægtede med rødfisk, forekommer spredt i moleret. Fossilerne er sjældent over 4 cm. Udvoksede individer er aldrig fundet. Rødfiskene hører til blandt primitive former af de såkaldte fastkindede fisk, hvor til ulke og knurhaner hører.

3

Fig. 4. En lagflade tæt pakket med molerets mest almindelige fisk. En hel stime er omkommet samtidig. Foto: Søren Bo Andersen.

Fig. 5. En primitiv pigfinnet fisk, fundet i den hårde cementsten. Både knogler og skælklædning er utroligt velbevaret. Foto: Søren Bo Andersen.

Makrelfisk af forskellig størrelse er kendt fra moleret. De findes dog oftest i større eller mindre fragmenter, der er vanskelige at bestemme, når kæberne eller halen mangler. Løse haler er ikke helt ualmindelige. Molerets makrelfisk er beslægtet med nutidens bonitoer eller pelamider, der minder om vores hjemlige makreller eller små 4

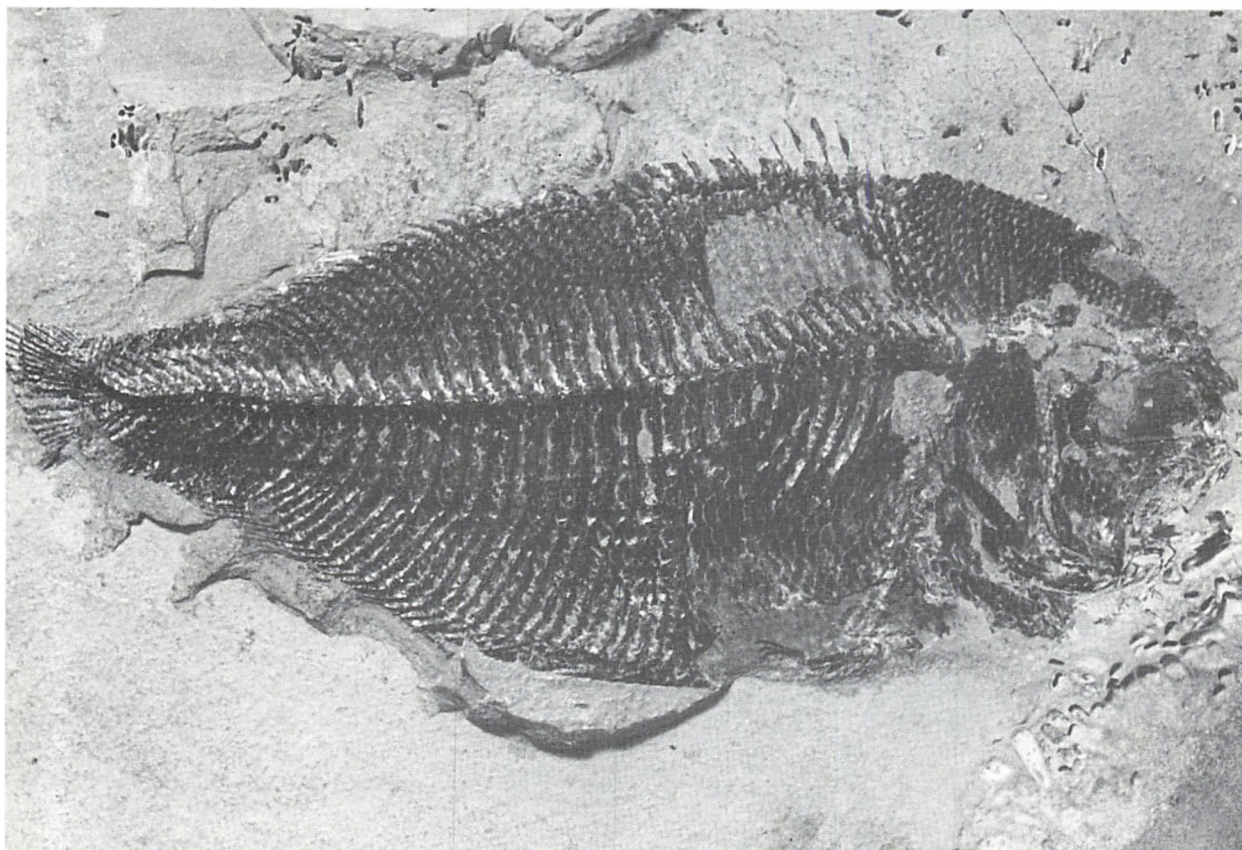

Fig. 6. Kranium af en af molerets torskefisk, der er beslægtet med nutidens kulmule. Fisken er fundet i det bløde moler, og knoglerne er opløst, så kun afstrykket er tilbage. Foto: Søren Bo Andersen.

Fig. 7. Hovedet af en 8 cm lang, slank, velpansret fisk fra nålefiskenes gruppe. Foto: Søren Bo Andersen.

Fig. 8. Uudvokset 3 cm lang fisk, beslægtet med nutidens rødfisk. Foto: Søren Bo Andersen.

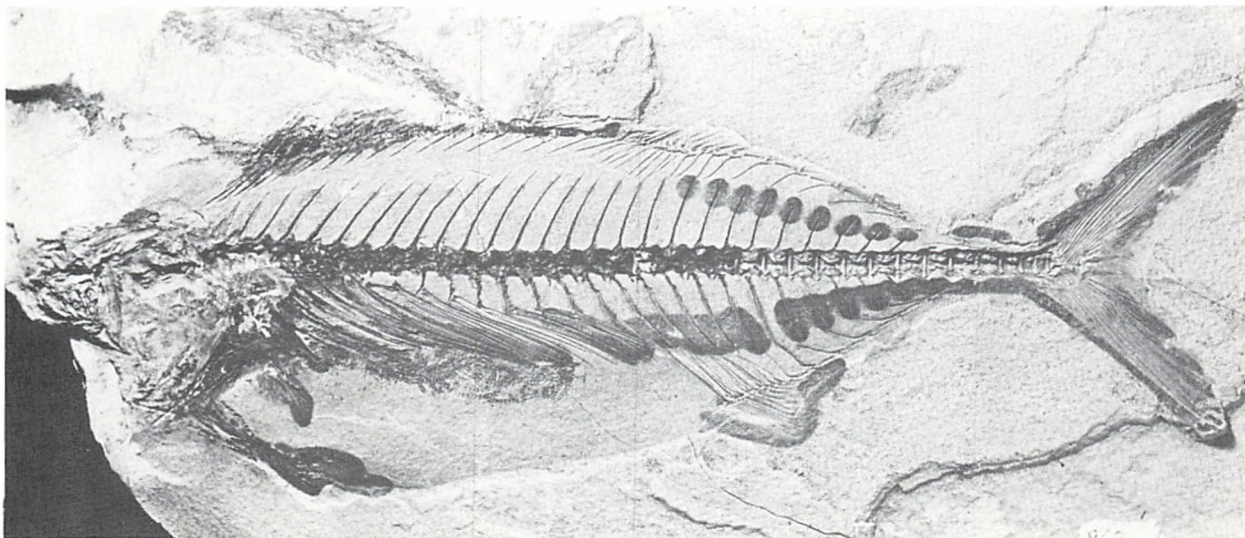
tuner. To af Fur Museums bedst bevarede fisk er makrelfisk. Hos det ene eksemplar kan byttfisk («strømsild») stadig ses i maven. Det andet eksemplar måler op mod de 50 cm, selv om det har tabt halen. Den hører til blandt de meget sjældne, næsten komplette, store fisk. Fundet blev gjort af museets tidligere leder Magne Breiner nytårsdag 1970. En anden makrelfisk med usædvanligt store brystfinner må have haft omtrent samme størrelse. Dog var kun halvdel her bevaret.

Ikke helt sjældent findes op til 2 cm store løse fiskeskæl. Skællene har tilhørt en gruppe af primitive benfisk, beslægtede med nutidens tarponer. Tarponen fra Atlanterhavet kan minde om en kæmpe-mæssig sild på op til et par meters længde. Den sportsfiskes i Carai-bien. Resterne af en stor tarpon-slægtning er et af de først registrerede fossiler fra moleret. Den bageste del af kroppen samt halen var bevaret, ialt godt $\frac{1}{2}$ m. Fossilet blev indleveret til forløberen for Geologisk Museum i 1860 af furboen, maleren og arkæologen R. H. Kruse. Fisken må have været omkring 1 m lang.

En af de meget sjældne fisk fra moleret er en slægtning til nutidens glansfisk. Glansfisken, der er en regelmæssige sommergæst i den nordlige Nordsø, har en høj sam-

Fig. 9. Velbevaret makrelfisk, beslægtet med nutidens bonitoer og pelamider. Kun hovedet mangler. Fiskens mave ses under ribbenene. Foto: Søren Bo Andersen.

Fig. 10. Detalje af makrelfisken på figur 9, der viser fiskens mave med resterne af det sidste måltid. »Makrellen« har spist »strømsild«. Foto: Søren Bo Andersen.

mentrykt krop, og den kan opnå en længde på over 1,5 m. De få »glansfisk«, der er fundet i moleret er ret små i forhold til de nulevende slægtinge, næppe over 30-35 cm, men hvem ved, måske dukker der også et kæmpeeksemplar op af denne art. Glansfiskens slægting er i øvrigt den første fossile fisk, der er beskrevet fra moleret. Den blev beskrevet af den tyske palæontolog Kühne, der som ung student kom til Danmark som flygtning fra Nazi-Tyskland. Betimes nok til at undgå krigsudbruddet flygtede han videre til England, hvor han dog havnede i krigsfangelejr som mulig fjende på grund af sit tyske statsborgerskab. Der skrev han om molerets fisk. 10

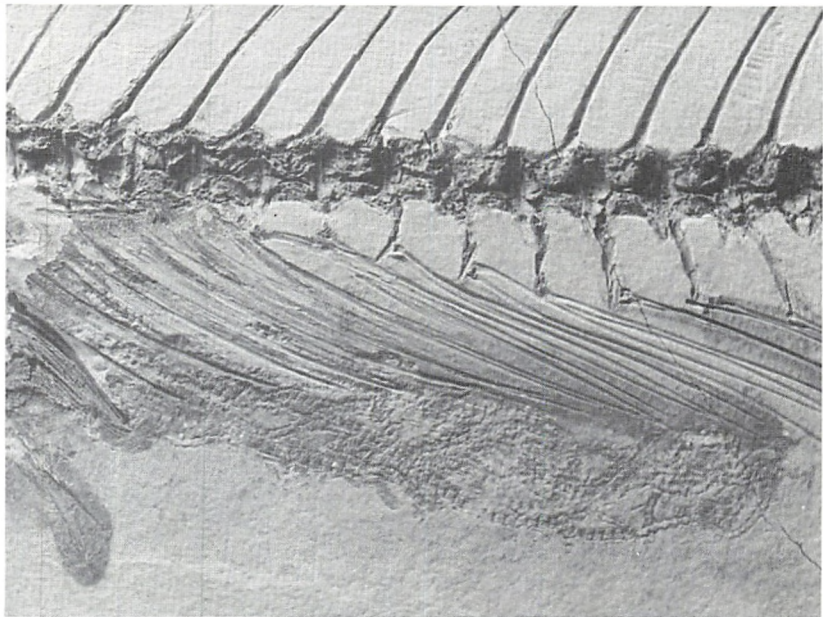
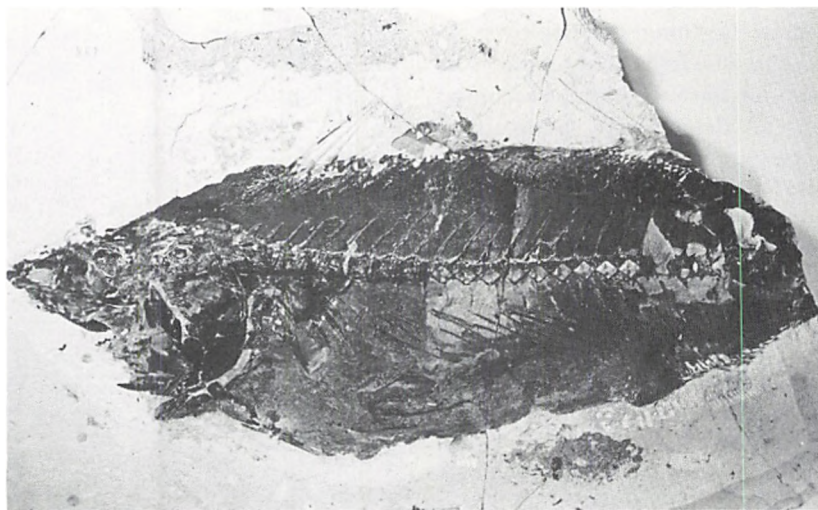

Fig. 11. Et meget fint, helt eksemplar af en 9 cm lang makrelfisk, bevaret som aftryk i den bløde moler. Foto: Søren Bo Andersen.

11

Blandt molerets andre sjældne fisk finder vi slægtninge til de nulevende slangemakreller, der kan blive op til 1 m lange. Disse fisk kendes ikke fra vore farvande, men fra troperne og subtroperne. Navnet henviser til nogle store hugtænder forrest i kæberne, hvoraf visse kan lægges ned. Molerets »slangemakrel« har dog kun haft en hugtand i hver side af overmundens. Fossilet, der har fået navnet Breinerichtys efter Fur Museums tidligere leder Magne Breiner, er den ældst kendte slangemakrelslægtning i verden. Fur Museums Breinerichtys måler 17 cm, og ingen havde vel regnet med, at der skulle forekomme kæmpeeksemplarer af denne fisk, før fossilsamler Bent Søe præsenterede sit livs fund,¹²

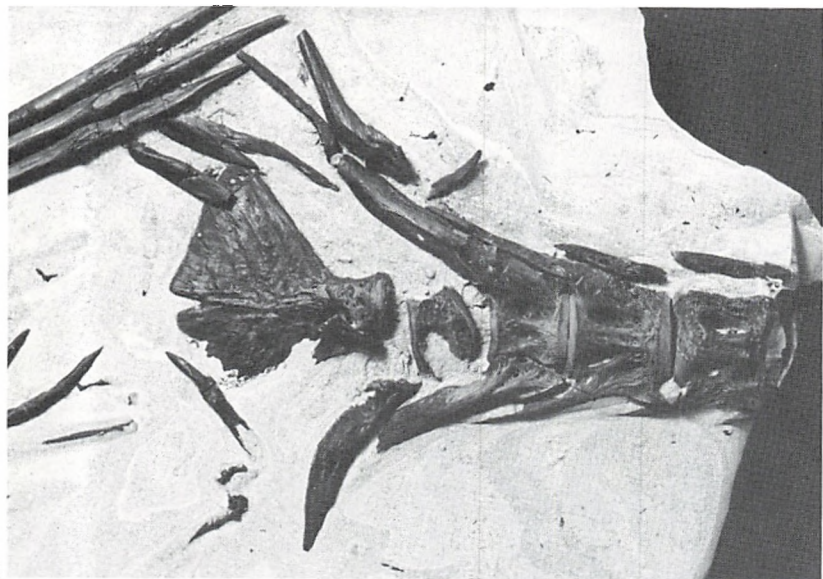

12

Fig. 12. Magne Breiners flotte fund af en stor makrelfisk. Fisken mangler hale. Foto: Søren Bo Andersen.

Fig. 13. Velbevaret hale af makrelfisk. Rygraden ender i en plade, hvor halens finnestråler har siddet fast. Finnerstrålerne er faldet af og ligger spredt i cementstenen.

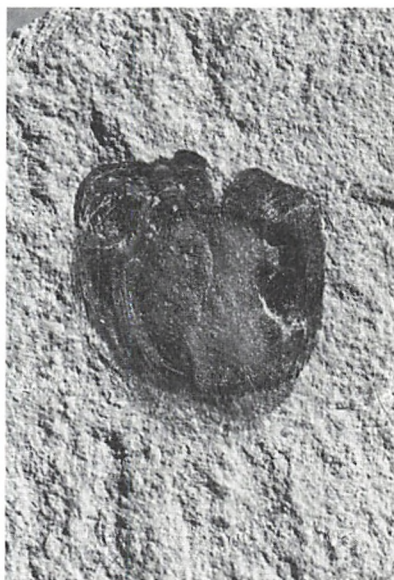
Fig. 16. Fur Museums eksemplar af en lille slægtning til nutidens slangemakreller. Foto: Søren Bo Andersen.

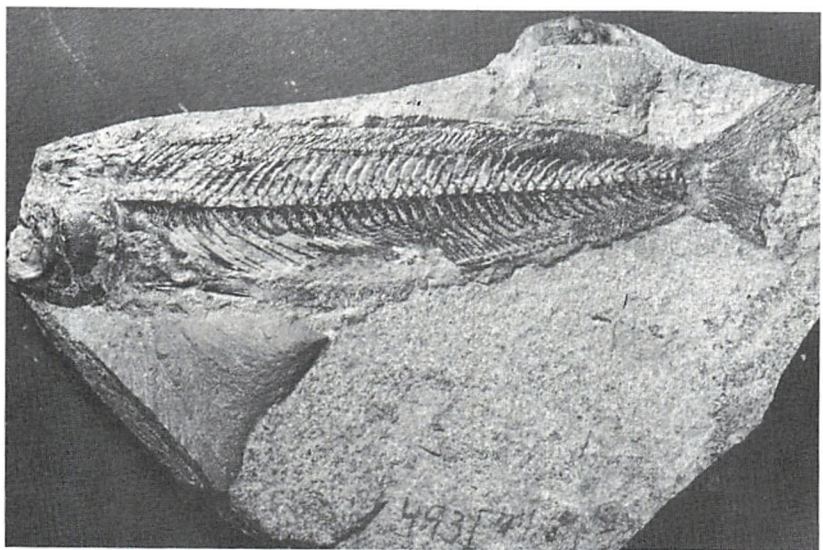
13

Fig. 14. Stort løst fiskeskæl, der stammer fra en slægtning til nutidens tarponer. Foto: Søren Bo Andersen.

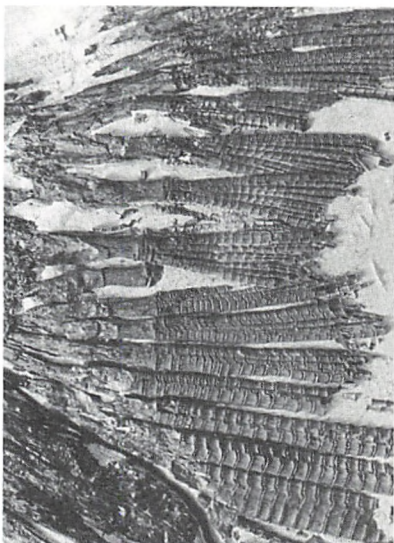
Fig. 15. Nerbillede af en velbevaret halefinne, der har tilhørt en slægtning til nutidens tarponer. Foto: Søren Bo Andersen.

14

16

15

fragmenterne af en kæmpefisk, fundet i en cementsten på Mors. Fundet omfatter dele af gællelågsregionen samt en stor del af brystet og noget af ryggraden med en diameter på over 4 cm. På trods af, at vigtige dele af fisken manglede, lykkedes det for Niels Bonde fra Geologisk Centralinstitut i København at fastslå, at der var tale om en »slangemakrel« af hidtil ukendt størrelse. Fisken må vel have været 2 m lang i levende live. Ubetinget molerets største fisk på daværende tidspunkt. Fundet blev skænket til Fur Museum.

Hajer hører naturligvis også til blandt de store. Det er imidlertid kun isolerede tænder, der er blevet fundet i moleret, og de er endda ret sjældne. Selve kropskælettet er aldrig blevet fundet, hvilket hænger sammen med, at det hovedsageligt består af brusk, der sjældent bevarer, og der hersker derfor nogen usikkerhed omkring deres størrelse. Mere end 100 års fossilindsamling i moleret og dets cementsten har vist, at fund af store fossile fisk gøres ekstremt sjældent. Dels har de store fisk hørt til blandt Molerhavets sjældne arter, og dels er chancerne for at så store individer bevarer som fossiler meget lille. Hertil kommer problemet med at få kæmperne hugget ud af stenen uden at få dem ødelagt. Tyskeren Voigt har således ikke alene været utrolig

heldig, han har også været dygtig. Den nye store fisk hører selvfølgelig også til blandt de helt sjældne arter, hvilket har medført, at den er utrolig svær at bestemme. Opgaven bliver ikke lettere af, at fisken er noget deformeret og uoverskuelig at se på. Fisken ligger i en flad rund cementsten med en diameter på 1 m, og den fylder næsten hele blokken. Hovedet og den forreste del af kroppen er bevaret, mens bagkroppen og halen mangler. Det, der først falder i øjnene, er

de meget store taglagte skæl på op til 3,5 cm i diameter. Ribbenene ses ret tydeligt, mens selve ryggraden ser ud til at være stærkt forstyrret. De enkelte hvirvler ligger spredt. Hovedet med de kraftige kæber er lettere at erkende. Både over- og underkæber bærer store spidse tænder på op til 1 cm's længde. I underkæben ses en dobbelt tandrække. Det uoverskuelige indtryk forstærkes ved, at dele af fisken stadig er dækket af cementsten. Der forestår derfor et meget

Fig. 18. Den 1 m store cementsten med den nye store »bentungede« fisk. Hovedet med kæber og tænder ses tid høje i billedet. De store skæl ses tydeligt, mens den øvrige del af fisken er deformeret og giver et noget rodet indtryk. Foto: Søren Bo Andersen.

stort præparationsarbejde, inden fisken kan bestemmes med sikkerhed. Niels Bonde er dog allerede på sporet, idet han mener, at der må være tale om en meget sjælden art af de såkaldte »bentungede«

fisk. Sådanne fisk er kun fundet en eneste gang tidligere i moleret. Dette fund omfatter dog kun den forreste del af et kranium med kæberne bevaret. Vi skal helt til London-området, Sydrusland eller

Centralafrika for at finde lignende fossiler med samme geologiske alder. Det er yderligere bemærkelsesværdigt, at molerfiskens nulevende slægtninge hovedsageligt lever i ferskvand (f.eks. arapaima fra

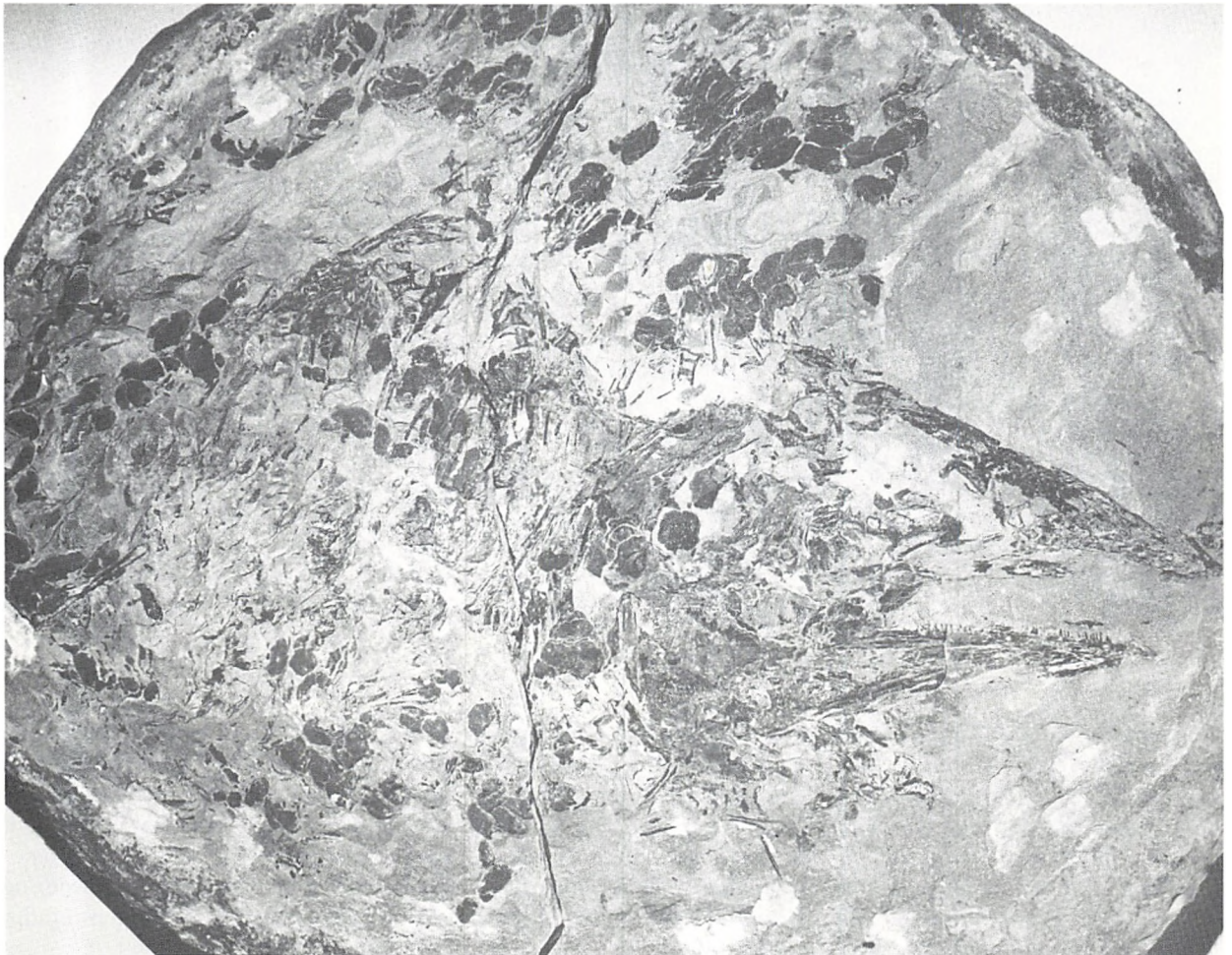
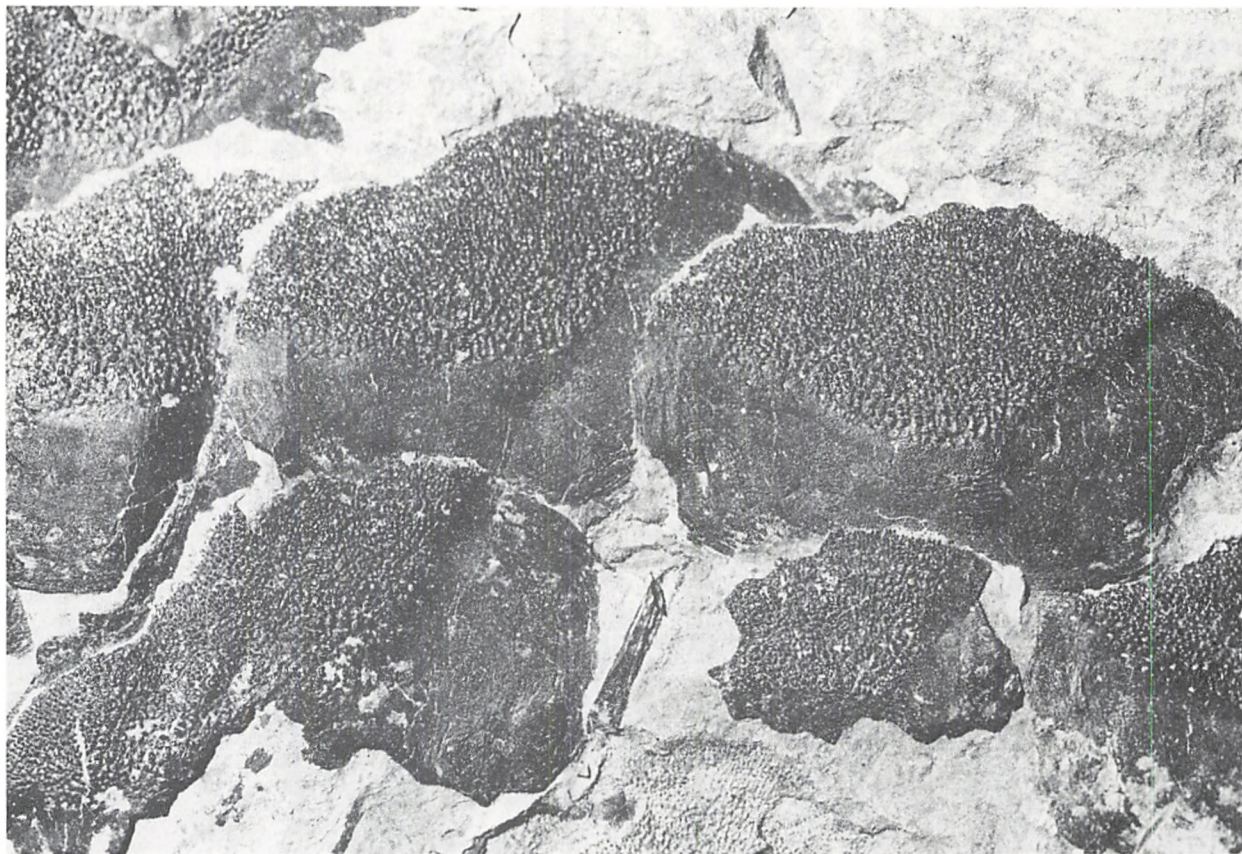

Fig. 19. Detalje af den nye store fisk med de 3,5 cm store skæl. Foto: Søren Bo Andersen.

19

Amazonas) i modsætning til fossilerne, der alle er fundet i saltvandsaflejringer. Molerets nye bentungede fisk er derfor ikke kun en stor sjældenhed og et udstillingsmæssigt pragtstykke, men der er tale om en vigtig videnskabelig brik, der kan medvirke til løsnin-

gen af spørgsmål omkring fiskenes geologiske udbredelse og dermed mulighederne for fortidige havforbindelser. Endvidere vil der kunne kastes nyt lys over de »bentungede« fiskes udviklingshistorie og ændring af levevis fra saltvand til ferskvand.

Når man med hammer og mejsel spalter moler og cementsten, blader man i en gammel naturhistoriebog. Hvert fiskefund er med til at fortælle historien, ikke avishistorien, men den rigtige historie, og det gør jo ikke fossiljagten mindre spændende.

Store fisk på jagt i molerhavet

Når fossiljægeren står med sin første fossile fisk i hånden, går tankerne igen på vandring i tiden, og billedet begynder at dukke op. Fisken har jo været levende, levet i et hav, hvor der idag er bakker og klinte. Hvad var det for et hav, og hvor lå det?

Skruer vi tiden 50 millioner år tilbage, eksisterede Danmark ikke som landområde. Den daværende Nordsø strakte sig fra England og dækkede Holland, Nordtyskland, Danmark og dele af Polen. Mod øst begrænsedes dette hav af Sydnorge og Sverrig. Den engelske kanal var muligvis lukket. Det var i dette hav, fiskene levede. Det var også her diatomæerne levede som plankton i de frie vandmasser. I havet over den vestlige del af Limfjorden optrådte de i enorme mængder. Så hyppige var de, at de dannede moler, når de døde og sank tilbunds. Hvorfor moleret kun findes udbredt i det vestlige Limfjordsområde, har endnu ikke kunnet forklares, og selv om der i den øvrige del af den daværende Nordsø hovedsagelig blev afsat ler, vil vi alligevel kalde havet for Molerhavet. Det er rimeligt, når man står på stranden på Fur.

Ser vi på fiskene, er der noget bekendt ved dem. De fleste er slægtninge til, eller forløbere for nule-

vende fisk, der ikke er ukendte på vores breddegrader. Andre giver et mere eksotisk indtryk. Et samlet billede af fiskenes temperaturkrav peget i retning af det subtropiske. Molerhavet har nok været subtropisk, og fossiljægeren glemmer gråvejret og den begyndende sinregn. Men tilbage til fiskene. Makrelfisk, laksefisk, sildefisk osv., de fleste har været fritsvømmende oceaniske former. Der kendes ingen bundfisk, og kun få hører til langs kysterne. Ferskvands- og brakvandsfisk kendes ikke. Fiskene har formentlig levet i et hav med vanddybder mellem 50 og 500 m. Men ikke på bunden.

På bunden kom de kun, når de døde. Her var der oftest iltfattigt og giftigt. Moleret aflejredes som et sort stinkende livløst slam, ingen bunddyr fortærede de døde fisk, der i ro og mag kunne blive fossiler. Oppe i de iltrige vandmasser blev der jaget. Næsten alle fiskene har været rovfisk, slanke, hurtige svømmere. En makrelfisk med byttefisk i maven viser, at den har jaget »strømsild«. Vi begynder at ane leddene i en sødekæde. Molerhavet har været næringsrigt. Undersøiske vulkaner, der jævnligt var i udbrud i den nordlige del af Skagerrak, leverede uorganisk næringsstof, der dannede grundlag for diatomæernes kolossale mængde. Fritsvævende vingesnegle for-

tærede diatomæer og andet plankton og blev selv bytte for stimer af »strømsild« og fiskeyngel. »Makrelfiskene« åd »strømsildene«, og »slangemakreller« åd »makreller«. Fødekædens sidste led er foruden hajer Magne Breiners store »makrelfisk«, Kühnes »glansfisk«, Bent Søes »slangemakrel«, Kruses »tarpon« og Voigts »bentungede« fisk. Der er få individer på sødekædens øverste trin, så det er ikke sært, at der går årtier mellem fundene af kæmperne.

For at fuldstændiggøre billedet i vores 50 millioner år gamle naturhistoriebog må vi forestille os, at der i Molerhavet også levede 1,5 m store havskildpadder. Langs kysterne i flodmundingerne fandtes havslanger, og på land trivedes en frodig plantevækst med bambus og palmer, løvtræer og fremmedartede nåletræer. I denne vegetation levede fugle og et mylder af insekter. Fra tid til anden formørkedes himlen, når skyer af vulkansk aske fra udbrud nær Sydnorges kyst trak ned over Molerhavet. Tiden gik, og den gamle molerhavbund blev under istiden presset op og dannede Furs bakkeland og molerklinter. Alt dette er nogle af molerets andre historier, som ikke skal fortælles her. Denne gang handlede det om fisk, store fisk.

En regionalundersøgelse af bebyggelsesudviklingen på Fur

Resultater og fremtidige arbejdsopgaver

Af John Brinch Bertelsen

Indledning

Siden midten af 1970'erne har Henrik Thrane gentagne gange argumenteret for, at dansk bebyggelsesarkæologi i højere grad burde koncentrere sig om bebyggelseshistoriske undersøgelser på regionalt plan, fremfor fortsat udelukkende at arbejde på enkeltundersøgnelsesniveauet¹.

Med den her fremlagte Furundersøgelse håber jeg at kunne bidrage til en sådan udvikling. Undersøgelsen har til formål at klarlægge de ændringer, der sker i bebyggelsesudviklingen, det vil sige bebyggelsesplacering i forhold til landskabstype og ressourceområde. Et langt tidsperspektiv er en forudsætning for en sådan undersøgelse, derfor omfatter den hele oldtiden og middelalderen frem til udskiftningen i begyndelsen af 1800-tallet. Jeg vil endvidere formulere en række arbejdsopgaver, der giver mulighed for, at de opstillede hypoteser kan efterprøves i det fremtidige arbejde.

Undersøgelsesområdet

Et regionalt undersøgelsesområde bør rumme en stor landskabsmæssig variation og bør kunne afgrænses naturligt. Limfjordsøen Fur har med sit fladeland, sit bakkeland og et marint forland en sjæl-

den stor landskabsmæssig variation indenfor sine kun 22 km². (Se fig. 1, 2 og 3)².

Sydfurs fladeland er dannet som en bundmoræne under den sidste istid. Fladelandet, der når en højde på 15-20 meter over det nuværende havniveau, består midt på øen af moræneler, men både mod vest – på Anshede – og mod øst – i Engelst – findes der smeltevandssand og -grus. Med en kronehøjde på 65-75 meter adskiller bakkelandet sig markant fra fladelandet. Bakkelandet udgør en 1-2 km bred zone langs øens nordkyst, det er en randmoræne dannet af en nordfra kommende isgletcher under sidste istid. Bakkelandets indre består af kilometerlange smalle øst-vest ori-

enterede striber, vekslede mellem eocænt moler og smeltevandssand og -grus. Bakkelandets højderyg danner et øst-vest gående vand-skel, der strækker sig fra Smedehøjene i øst, (73 meter) over Stendalshøje, (75 meter) til Manhøjene mod vest (62 meter). Syd for vand-skellet falder bakkelandet brat ned mod fladelandet. Nord for vand-skellet består bakkelandet af et stærkt kuperet terræn, der er præget af erosionsdale, som danner store sammenhængende afvandingssystemer.

I begyndelsen af atlantisk tid var Fur opdelt i fire småøer. Mod vest var Knuden adskilt fra midtøen af et sund i det nuværende Faskjær, og mod øst var Engelst ligeledes

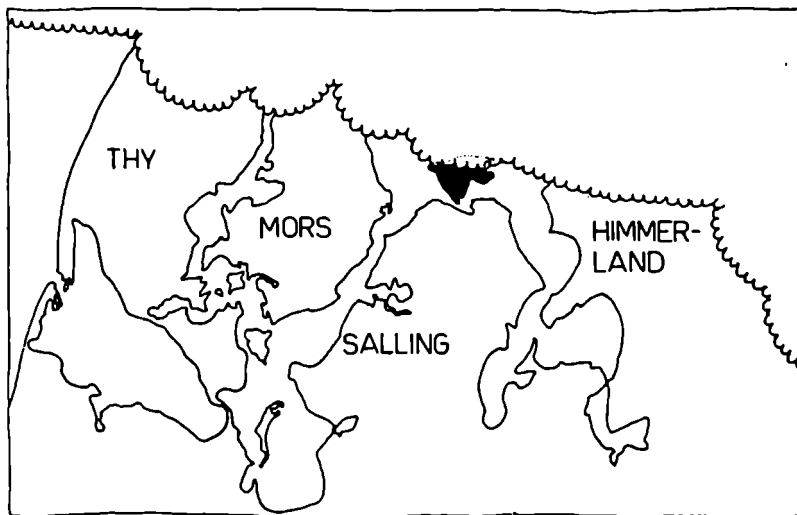

Fig. 1. Randmorænen, der danner Nordfurs bakke-land, er en del af Hundborgbuen, som strækker sig fra Thy, over Nordmors, Nordfur til Ertebølle.

Fig. 2. Furs 3 forskellige landskabstyper. 4 cm. Copyright.

Fig. 3. Furs undergrund karteret med jordspøyd i 1 meters dybde.

adskilt fra midtøen af et tilsvarende sund i det nuværende Vojelkjær. Endelig var Engelst opdelt i to småøer. Strandvoldsopbygning, formentlig allerede i forbindelse med littorinahavets første transgression, omdannede dog hurtigt Faskjærsundet til en indsø og Vojelkjærsundet til en fjordarm, hvor strandvoldene mod nord med tiden dannede det nuværende Færker Odde og Færker Hede³.

Der hersker bred enighed om, at øer udgør de bedste undersøgelsesområder, idet de ressourcemæssige afgrænsninger er givet af naturen selv. Med sit lavtliggende fladeland, sit stærkt kuperede bakke-land og det marine forland opfylder Fur til fulde de minimumskrav, man må stille til en stor landskabsmæssig variation.

Dette understreges af, at øens størrelse på ca. 5×8 km stort set svarer til arealbehovet hos såvel jægere/samlere som agerbrugere, henholdsvis 10 og 5 km²⁴. Det må dog understreges, at der her alene er tale om det daglige resourceområde og at området ikke må opfattes som et lukket system, der har været isoleret fra andre områder.

Generelt om det arkæologiske materiale
I undersøgelsen indgår der 153 lokaliteter, fordelt på 90 gravhøje, 47 bopladser, 8 votivfund og 8 lokaliteter med fladmarksgrave, enkelt-

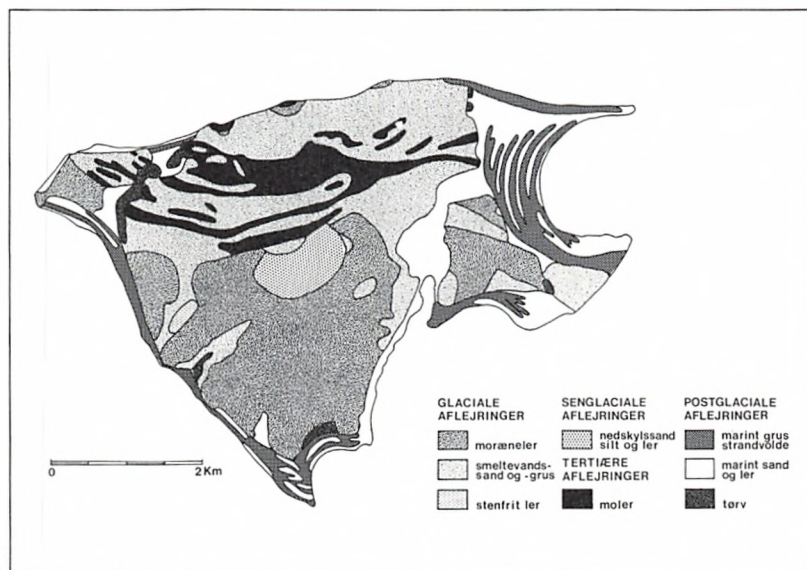
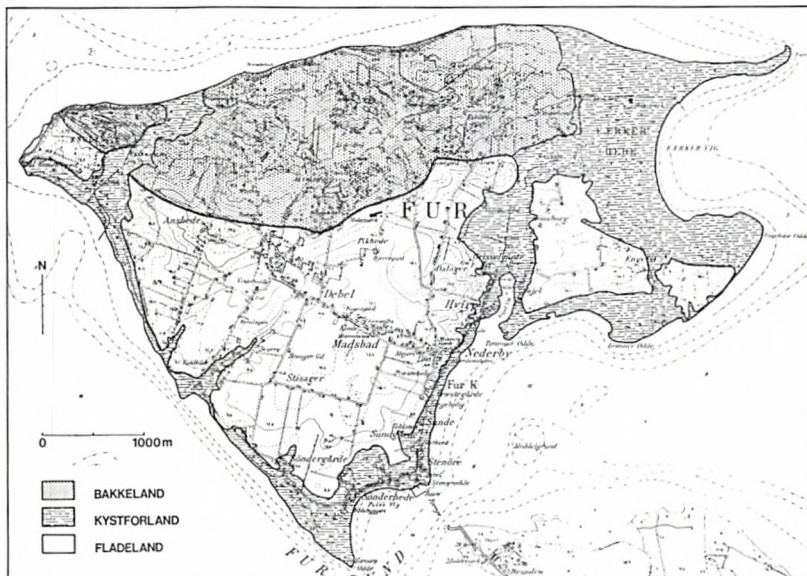

Fig. 4. Rasmus Henrik Kruse, (1796-1877). Takket være Kruse har vi i dag et enestående materiale om fund og fortidsminder på Fur, ældre end Nationalmuseets sogneberegninger i 1870'erne og 80'erne. Kruse korresponderede ivrigt med datidens førnede arkæologer, bl.a.: C. J. Thomsen, J. J. A. Worsaae, S. Müller og J. Steenstrup. R. H. Kruse publicerede 2 historisk-topografiske beskrivelser af Fur⁷.

Fig. 5. De 4 fundgruppers relative andel under de forskellige registreringsfaser. Gennemsnittallet for perioden 1943-83 er udregnet for at undgå skevheder, da en del af de fund, som jeg selv har registreret, stammer fra M. B. Jensens tid.

	Votivfund	Fladmarksgrave	Gravhøje	Bopladsler	
R. H. Kruse 1832-1870			54 98,2%	1 1,8%	55 100%
H.C. Strandgaard 1871			18 100%		18 100%
Aa. Brusendorff 1871-1909			8 100%		8 100%
M. M. Refsgaard 1909-1943	4 19,1%	2 9,5%	7 33,3%	8 38,1%	21 100%
M. B. Jensen 1943-1980	4 14,8%	4 14,8%	3 11,1%	16 59,3%	27 100%
Gennemsnit 1943-1983	4 7,8%	4 11,8%	3 5,9%	38 74,5%	51 100%
J. B. Bertelsen 1980-1983		2 8,3%		22 91,7%	24 100%
	8	8	90	47	153 153

fund er ikke medtaget. De 153 fundlokaliteter er registreret ved gennemgang af arkivmateriale fra Nationalmuseets 1. og 2. afdeling, Fur Museum, Viborg Stiftsmuseum, Det Kongelige Bibliotek, Dansk Folkemindesamling samt arkivalier i privat eje⁵. Dernæst er genstandsmaterialet fra Nationalmuseets oldsagsprotokol, Fur Museum og private samlinger gennemgået.

Nationalmuseets sogneberegninger begyndte i 1870'erne og 80'erne. På Fur går registreringen imidlertid endnu længere tilbage, idet øens naturmalere og antikvar, Rasmus Henrik Kruse⁶, allerede fra

1832 systematisk indberettede om fund og fortidsminder fra øen. (Fig. 4). Nationalmuseets første sogneberegning på Fur finder sted 1871 ved H.C. Strandgaard. Derefter følger Aa. Brusendorffs herredsberedning 1909 og endelig M. M. Refsgaards beregning 1943. Frem til 1980 foretoges registreringen af Magne Breiner Jensen⁸, siden da har jeg selv foretaget den løbende registrering. Materialeindsamlingen er med andre ord sket gennem mere end 150 år. Af fig. 5 fremgår det, hvordan de fire fundgruppers relative andel har ændret sig gennem den lange periode. Det kan tydeligt ses, hvor-

dan gravhøjenes andel aftager gennem tiden og bopladsernes andel tilsvarende forøges. Gravhøjene udgjorde i perioden 1832-1909 hele 98,2-100 % af fundene. Herefter aftager fundandelen gradvis indtil andelen i perioden 1943-1983 er faldet til 5,9%. Omvendt stiger bopladsernes relative andel fra kun 1,8-0,0% i perioden 1832-1909 til hele 74,5% i perioden 1943-1983.

Hvor usikker procentberegning med så små talstørrelser end er, så er der næppe tvivl om, at tallene afspejler en reel udvikling, idet der også på landsplan kan påvises, at gravhøjenes andel falder og bopladsernes stiger⁹.

Fig. 6. Det gamle dyrkningsområde år 1683 udtegnet på udskiftningskortet opmålt 1801. Copyright.

Votivfund og fladmarksgrave

Votivfundenes kildeværdi er generelt så usikker, at denne fundgruppe ikke kan tillægges nogen større betydning i bebyggelsesstudier. Det samme må siges om fladmarksgravene på Fur, hvor fundene er så få, at en række af de klassiske arkæologiske perioder slet ikke rummer fladmarksgrave overhovedet.

Om gravhøjenes repræsentativitet

Med sætningen, »et Højkort er tillige et fuldstændigt og nøjagtigt Bebyggelseskort«, grundlagdes Sophus Müller i 1904 en tradition for, at højkort kunne danne udgangspunktet for bebyggelsesstudier¹⁰. Dansk arkæologi rummer utallige eksempler herpå¹¹. Selv i nyere arkæologi er blandt andet gravhøjenes faldende andel af fundmængden brugt som argument for, at denne fundgruppe efterhånden er totalregistreret, fordelingen af gravhøje er herefter anvendt i bebyggelsesstudier til beregning af befolkningstæthed og arealudnyttelse¹².

Dette er sket uden nærmere analyser af, om gravhøjenes fordeling er repræsentativ. Det vil sige, om de registrerede høje afspejler fordelingen af datidens høje eller om høje nuværende fordeling er præget af landbrugets aktiviteter.

Det virker umiddelbart indlysen-

de, at for eksempel pløjning må virke nedbrydende på højene. Vi skal derfor i det følgende se nærmere på gravhøjenes fordeling i forhold til det gamle dyrkningsområde frem til udskiftningen i begyndelsen af 1800 tallet.

Det gamle dyrkningsområde

Til belysning af det gamle dyrkningsområde anvendes to kilder: Christian d. V. Markbog fra 1683 og udskiftningskortet opmålt i 1801¹³. Da Christian d. V. indførte beskatning på grundlag af jordtiliggende, foretoges en opmåling af samtlige agre. I Markbogen over

Fur Land fra 1683 er øen inddelt i 58 fald/marker, der igen er opdelt i 3216 lange smalle agre. På grundlag af målangivelser og ved sammenligning med stednavne og matricler på udskiftningskortet fra 1801, kan der rekonstrueres et detaljeret kort over opdyrkede og uopdyrkede arealer år 1683¹⁴. På udskiftningskortet er der ved farvelægning angivet henholdsvis dyrkede arealer samt uopdyrket eng og hede. De to kort er så godt som identiske og derfor sammentegnet til et kort. (Fig. 6).

Der er tale om et klassisk ud- og indmarkssystem. På Sydfurs svagt bølgede fladland strakte den op-

dyrkede indmark sig i en afstand af 1-2 km fra landsbyerne. Nordfurs bakkeland henlå som udyrket udmark, hvor specielt de frodige erosionsdale spillede en afgørende rolle som græsningsareal for kvæg i løsdrift. Gårdene lå samlede i landsbyer i Debel, Madsbad, Norderby, Vojel og Engelst og kan ud fra de skriftlige kilder føres tilbage til begyndelsen af 1400 tallet¹⁵. Desværre finder der ingen skriftlige kilder ældre end 1410 til belysning af landsbyernes alder, dog undtaget Sct. Mortens kirke i Norderby, der er anlagt omkring 1130¹⁶. Vi kan af den vej antage, at der i 1000 årene har været en bebyggelse på stedet. Som vi senere skal se, tyder de arkæologiske fund på, at bebyggelsen i Norderby og Madsbadområdet kan føres tilbage til vikingetid, ja måske et par århundrede længere tilbage. Eneste gård udenfor landsbyerne var Lundgården på øens nordkyst, karakteristisk nok er gårdens indmark placeret omkring gården og afgrænset fra den omgivende udmark af et kraftigt vold- og digeanlæg, der hindrede det løstgående kvæg i at trænge ind på indmarkens afgrøder.

Med dateringen af bebyggelsen tilbage til i hvert fald vikingetiden, kan vi også føre dyrkningsarealet tilbage til dette tidspunkt. Årsagen til dette meget konstante dyrk-

ningsareal skal ses i lyset af, at landbruget blot var en supplerende beskæftigelse til fiskeriet, der var det altafgørende erhverv gennem middelalderen og helt frem til omkring 1920¹⁷. Først i forbindelse med udskiftningen, der finder sted i første halvdel af 1800-årene, ændres dette billede, idet landsbyerne opsplittes og udflyttergårdene spredes ud over øen. Igen på grund af fiskeriets store betydning sker udskiftningen dog langsomt på Fur. Frem til 1882 er den væsentligste nyopdyrkning af den gamle udmark sket omkring udflyttergårdene på Anshede, først senere, i 1920'erne og 30'erne, sker der en kraftig nyopdyrkning af Nordfurs bakkeland.

Værdien af Rasmus Henrik Kruses mange indberetninger fra 1832-1870 sættes herved i relief, idet de er forud for nyopdyrkingen af den gamle udmark. Takket være dette gamle materiale og det meget konstante dyrkningsareal, har vi på Fur et ideelt materiale til belysning af gravhøjenes repræsentativitet.

Gravhøjenes kildeværdi

Fig. 7 viser fordelingen af gravhøje i forhold til det gamle dyrkningsareal. Af de 90 registrerede høje ligger ikke mindre end 80 i den uopdyrkede udmark, hvorimod kun 10 er registreret indenfor indmarken.

Nedslidning og sløjfning af højene i indmarken medfører en kraftig overrepræsentation af høje i udmarken.

Det fremgår, at selv ikke Rasmus Henrik Kruses indberetninger har fået alt med, end ikke i den uopdyrkede udmark, hvor iagttagelsesforholdene har været ideelle. De 50 høje han frem til 1870 registrerede i udmarken, blev sidenhen forøget med 30 høje eller hele 60 %. Dette viser, at de ældre indberetninger primært har medtaget de umiddelbart synlige høje. Dette understreges yderligere af, at de tre absolut ældste indberetninger fra Fur alle udelukkende omtaler megalitgrave, som med deres størrelse er de mest iøjnefaldende anlæg¹⁸.

Iagttagelsesforholdene indenfor indmarken har været betydelig vanskeligere som følge af den århundred lange opdyrking. Karakteristisk nok er de fire høje, Rasmus Henrik Kruse registrerede indenfor indmarken, alle megalitgrave. Af de 6 høje, der sidenhen er registreret indenfor indmarken, er de 3 fundet i forbindelse med vej- eller husbyggeri, 1 tegnede sig som en stensamling ved littorinaskrænten og kun 2 var egentlige overpløjede høje. Fig. 7 viser, at den relative andel af de svært registrerbare høje i indmarken har været stigende efterhånden som de umiddel-

Fig. 7. Gravhøjenes fordeling i forhold til indmark og udmark.

bart synlige høje i udmarken er blevet registreret.

At nyregistreringen af gravhøje er dalende er dermed først og fremmest argument for, at de umiddelbart synlige høje nu er registrerede, men ikke bevis på, at fundgruppen som helhed er totalregistreret. Vi må snarere konkludere, at den nuværende fordeling af gravhøje er præget af det middelalderlige dyrkningsområde frem til udskiftningen, således at gravhøjene er overrepræsenterede i de uopdyrkede områder og tilsvarende underrepræsenterede i de opdyrkede områder. Det antages generelt, at gravhøje placeres højt i terrænet. Derfor kan vi ikke ud fra Fur-materialet beregne, hvor stor denne forvrængning er, idet der her er et sammenfald mellem udmark/bakkeland og indmark/fladeland. Dermed bliver der en vis »natur-

lig« overrepræsentation i bakkelandet.

Et sådant sammenfald er ikke til stede i John Simonsens tilsvarende undersøgelse af repræsentativitetsproblemet i Salling. Alligevel kan han også påvise en kraftig overrepræsentation af høje i de gamle hedeområder¹⁹. Intensive markrekognosceringer indenfor det gamle dyrkningsområde kan kaste nyt lys over problemet.

På dette grundlag anser jeg gravhøjenes kildeværdi for så svækket, at fundgruppen ikke vil blive brugt som udgangspunkt for denne bebyggelsesanalyse. Medvirkende til den lave kildeværdi er også, at gravhøjene i modsætning til bopladsfund ikke giver oplysning om de enkelte bosættelsers varighed, det vil sige bopladskontinuiteten, som er af væsentlig betydning for

en undersøgelse som denne. Dette skal jeg senere vende tilbage til.

Bopladsernes kildeværdi

Bopladserne er den fundgruppe, der siden 1943 har været dominerende, af fig. 5 har vi set, at de udgør en stadig stigende del af fundtilgangen.

I denne undersøgelse indgår der 47 boplads, hvilket giver en meget høj fundtæthed, nemlig 1 boplads pr. 0,47 km². En af årsagerne hertil er den meget omfattende råstofindvinding, der finder sted på Fur²⁰. Ved molergravene er der under af-rømning af overjord eller ved gennemgang af profilvægge gjort talrige bopladsfund. Blandt andet som følge heraf er der foretaget større eller mindre prøvegravninger på 26 af de 47 boplads. Herved har bopladsmaterialet en væsentlig højere kildeværdi end det materiale, der udelukkende stammer fra overfladeopsamlinger.

Ved boplads forstås lokaliteter med min. 5 redskaber. Denne definition er også brugt i andre regionalundersøgelser²¹. Der er dog medtaget lokaliteter med mindre end 5 redskaber, når fundene stammer fra kulturlag, affaldsgruber eller stolpehuller.

Inden vi ser nærmere på den egentlige bebyggelsesudvikling, skal jeg kort gennemgå det samlede materiale periode for periode.

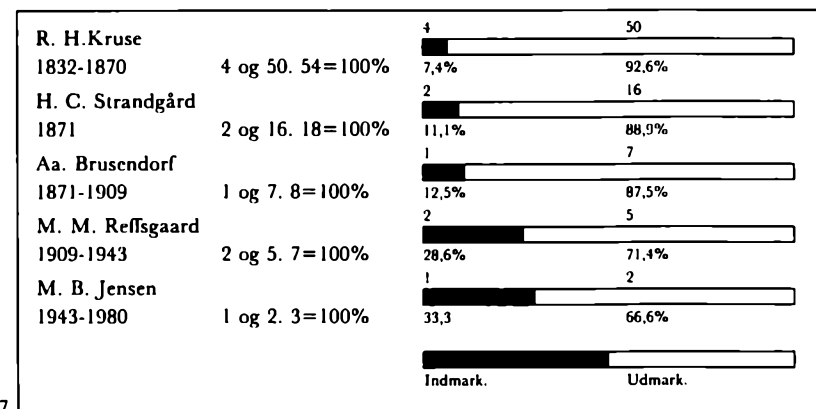
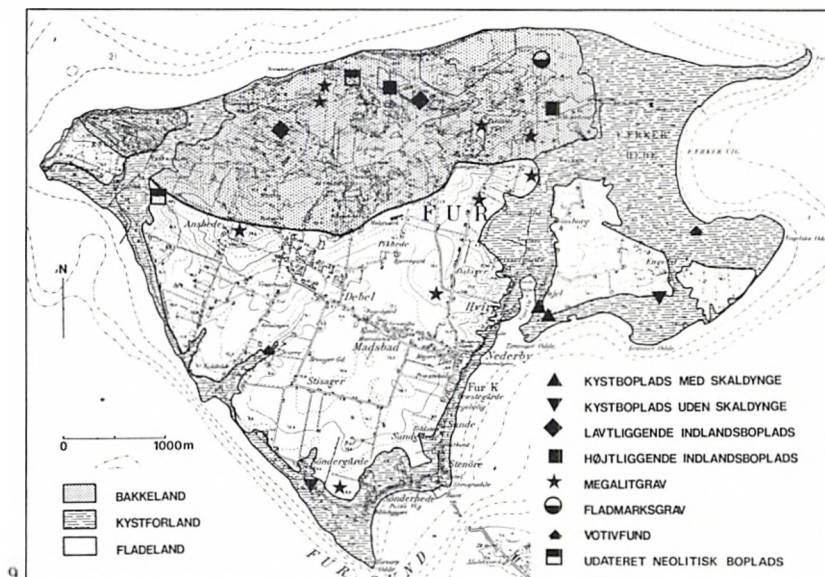
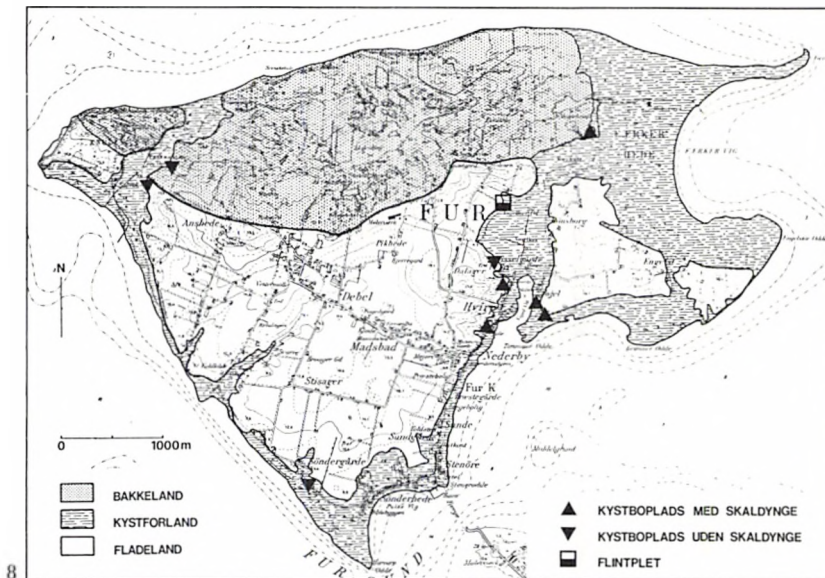

Fig. 8. Fund fra Ertebøllekulturen.
4 cm. Copyright.

Fig. 9. Fund fra tragtbøgerkulturen.
4 cm. Copyright.

Ertebøllekulturen. 4500-4000 f.v.t.²²

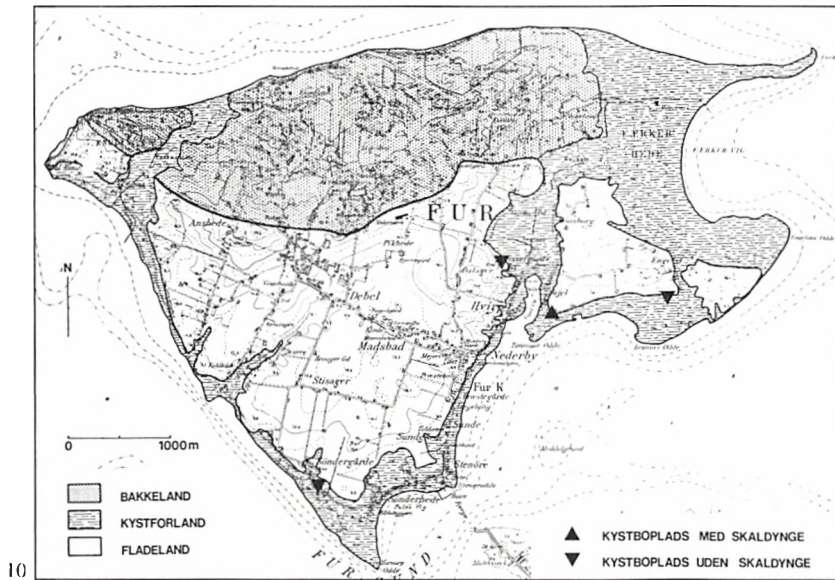
De ældste stedsfæstede bebyggelsespor på Fur stammer fra sen Ertebøllekultur. Tilstedeværelsen af store kraftige spidsvåben, små asymmetriske skive- og kerneøkser samt kraftige flækkere med rygretouche (Norslundknive) i løsfundmaterialet viser dog, at der findes endnu ældre, men hidtil ikke registrerede bopladser på øen.

De 8 registrerede bopladser fra perioden er alle beliggende på den gamle kystlinje eller littorinaskrænten, omkring 5,0 meter koten. Af fundkortet fig. 8 fremgår det, at de 5 kendte bopladser med skaldyngede alle er beliggende i Vojelområdet. De 4 ligger koncentreret sydligst i området, hvor fjordarmen munder ud i selve fjorden. Den femte ligger i den nordlige del af området, umiddelbart op til de strandvolde, der danner det nuværende Færker Hede. Denne boplads opgives dog henimod slutningen af perioden. Af de 4 bopladser uden skaldyngede, findes de 2 ved littorinaskrænten i Faskjær området, 1 ved Søndergårde på Sydfur og den sidste i Vojelfjordarmen, lige bag gruppen af bopladser med skaldyngede. Hertil kommer en flintplet omtrent midt i fjordarmen.

Tragtboegerkultur. 4000-2900 f.v.t.

Fra denne periode er hidtil regi-

Fig. 10. Fund fra grubekeramisk kultur.
4 cm. Copyright.

streret 8 bopladser, 9 megalitgrave, 1 fladmarksgrav og endelig 2 votivfund. (Se fig. 9).

Fire af bopladserne er kystbopladser. Det drejer sig om 2 bopladser med skaldyngede i Vojelområdet, de var også i brug i Ertebøllekultur. Det samme gælder kystbopladsen ved Søndergårde. Herudover findes 1 boplads uden skaldyngede i Engelst, omtrent hvor Engelst genemskæres af littorinaskrænten. Udover disse 4 kystbopladser findes der 4 indlandsbopladser. Tre af disse er placeret endog meget lavt i terrænet, nemlig i bakkelandets fugtige erosionsdale. Dette gælder også for den boplads, der

ikke kan dateres nærmere indenfor neolitikum, og for bopladsen, der ligger på østsiden af Faskjær, den må ligeledes dateres til neolitikum generelt. Kun 1 af de 4 indlandsbopladser er placeret højt i terrænet, på den østligste del af bakkelandets krone ud mod Færker Hede.

Af de 9 megalitgrave ligger den ene i stor afstand fra kysten, de resterende 8 ligger alle indenfor ca. 500 meters afstand fra kysten – dog afhængig af, hvor omfattende materialeafsætningen på dette tidspunkt har været i den nordlige del af Vojelfjordarmen.

Den grubekeramiske kultur. Omkring 2800 f.v.t.

Fra denne periode kendes 4 bopladser, der alle er kystbopladser beliggende på littorinaskrænten. (Se fig. 10). Alle bopladser, undtagen den i Engelst, har været benyttet i Ertebøllekulturen, og igen har 3 af bopladserne været benyttet i tragtbægerkulturen. Denne gang er undtagelsen kystbopladsen uden skaldyngede i Vojel.

Enkeltgravskulturen. 2800-2400 f.v.t.

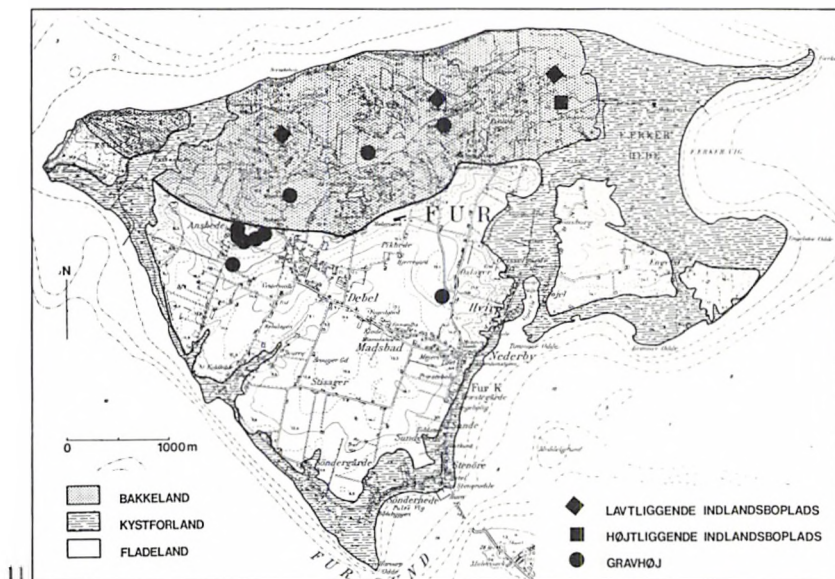
Fra enkeltgravskulturen er registreret 4 bopladser og 10 gravhøje. (Se fig. 11).

Samtligte bopladser er indlandsbopladser. Heraf er den højtliggende boplads, der også var i brug i tragtbægerkulturen, stadig i anvendelse. De øvrige 3 bopladser er alle lavtliggende og knyttet til bakkelandets erosionsdale. Den ene af disse var ligeledes benyttet i tragtbægerkulturen.

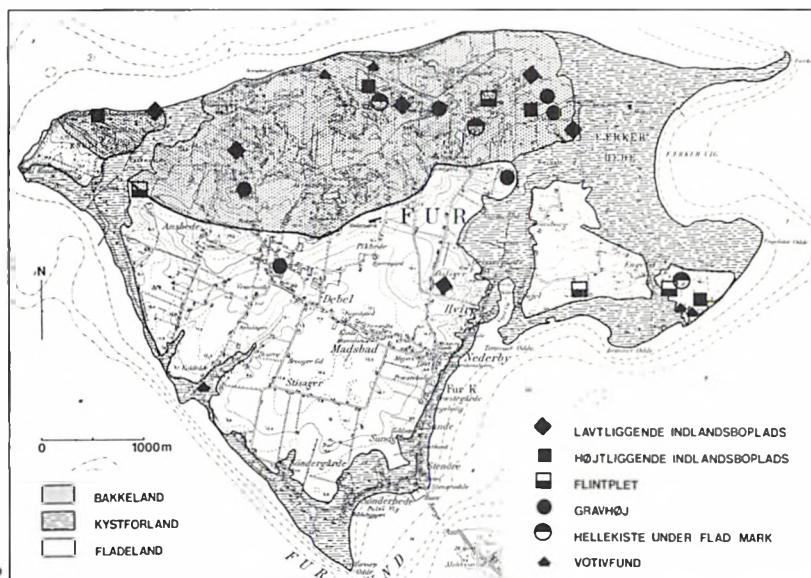
Det forhold, at der findes enkeltgravshøje over hele bakkekronen, er ikke i overensstemmelse med den generelle antagelse om, at denne periodes høje placeredes lavt i terrænet. Kun 1 høj, nemlig »Byhyw« nord for Nederby, støtter denne antagelse. Symbolsk nok var øens oprindelige højeste punkt, »Bette Jensens Hyw«, en enkeltgravshøj.

Fig. 11. Fund fra enkeltgravskulturen.
4 cm. Copyright.

Fig. 12. Fund fra senneolitikum.
4 cm. Copyright.

11

12

Senneolitikum. 2400-1500 f.v.t.

Fra senneolitikum er registreret 10 bopladser, 4 flintpletter, 6 gravhøje samt 5 hellekister under flad mark, og endelig 5 votivfund. (Se fig. 12).

Samtlige bopladser er indlandsbopladser, hvoraf 5 er højtliggende og 5 lavtliggende. 2 af de lavtliggende bopladser har tidligere været benyttet i tragtbægerkulturen, 1 af de højtliggende har været benyttet både i tragtbægerkulturen og i enkeltgravskulturen. De 4 flintpletter fordeler sig med 3 højtliggende og 1 lavtliggende.

Selv om 2 af bopladserne ligger ved littorinaskrænten, kan de ikke betragtes som kystbopladser på grund af den omfattende strandvoldsofbygning.

Bronzealder. 1500-500 f.v.t.

Fra bronzealder er registreret 9 bopladser, 19 daterede høje og 51 u-daterede, der dog medtages, da de formentlig rummer sekundære begravelser fra perioden. Hertil kommer 1 fladmarksgravplads. (Se fig. 13).

Samtlige bopladser er højtliggende. Der kendes altså hverken kystbopladser eller lavtliggende bopladser i bakkelandets erosionsdale. Af de 9 bopladser har kun 1 tidligere været benyttet, nemlig bopladsen mod øst på bakkekronen, den var også benyttet i tragtbæger-

kultur, enkeltgravskultur og senneolitikum. Gravhøjenes placering og de problemer der er forbundet hermed, er tidligere omtalt.

Ældre jernalder. 500 f.v.t. til år 400

Fra ældre jernalder er kun registreret 4 bopladser og 1 fladmarksgrav på den vestlige del af bakkekronen fra 4.-5. årh. (Se fig. 14).

Bopladserne er alle højtliggende og knyttet til bakkelandets højderyg. På bopladserne er der ikke konstateret spor efter tidligere bebyggelse.

Yngre jernalder og vikingetid. År 400-1050

Fra denne periode er der registreret 3 bopladserfund og 1 fladmarksgrav. (Se fig. 15).

En 4.-5. århundredes boplads med tilhørende gravfund er beliggende på bakkelandets højderyg umiddelbart øst for Manhøjene. Herefter følger 2 bopladserfund fra yngre jernalder eller vikingetid, begge er beliggende nede på fladelandet under den eksisterende bebyggelse i Madsbad/Nederby området. Fra Nederby skal endelig nævnes Sct. Mortens kirke fra ca. 1130.

Bopladsområdekontinuiteten

Ud fra materiale gennemgangen tegner der sig fire grupper af bopladser, når man ser på bopladser- 14

Fig. 13. Fund fra bronzealder.
4 cm. Copyright.

Fig. 14. Fund fra ældre jernalder.
4 cm. Copyright.

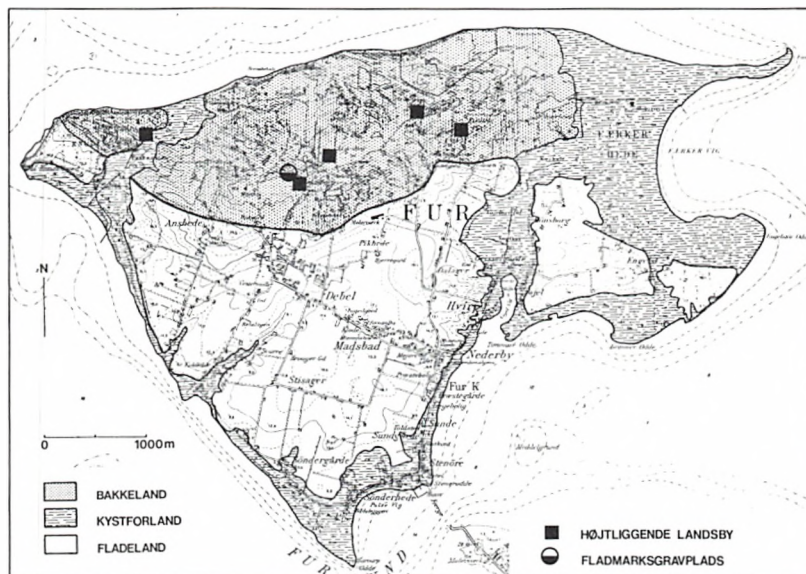
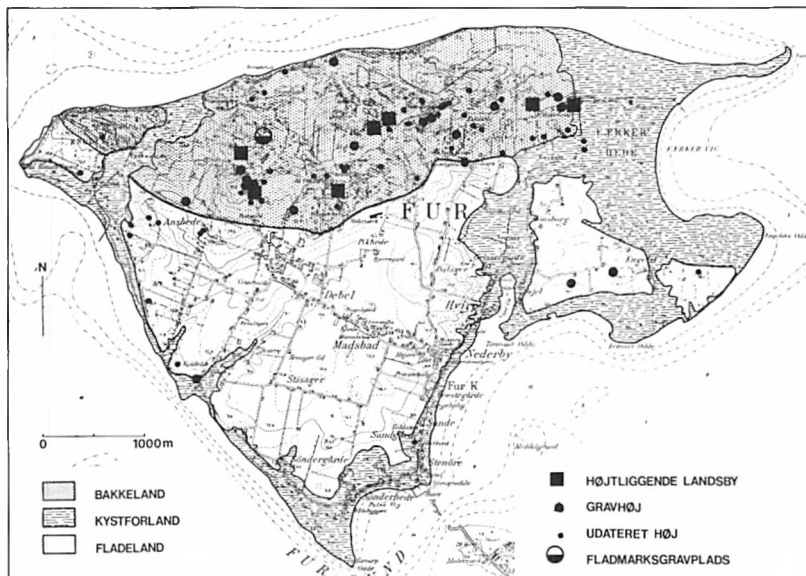
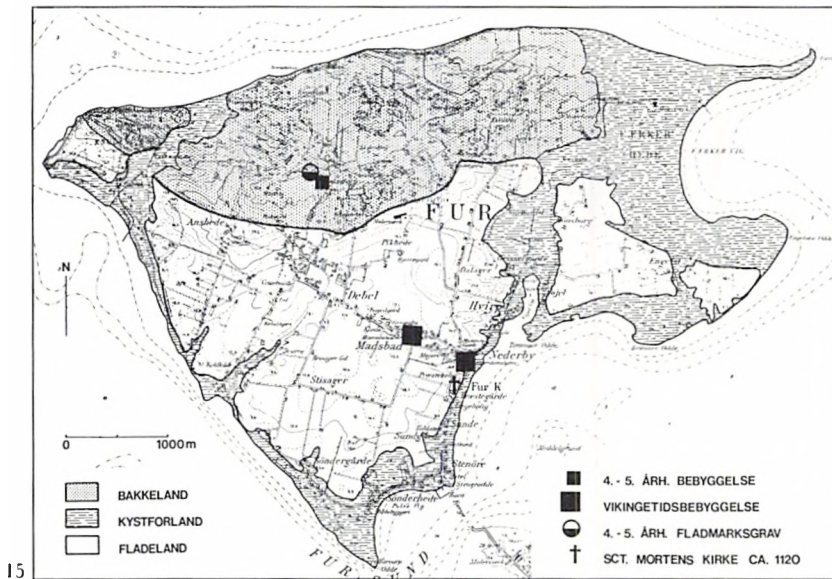

Fig. 15. Fund fra yngre jernalder og vikingetid.
4 cm. Copyright.

nes placering i forhold til de forskellige landskabstyper.

Den første gruppe består af kystbopladser beliggende på den gamle kystlinje, de har været benyttet gennem Ertebøllekultur, tragtbægerkultur og grubekeramisk kultur. Fra tragtbægerkulturen kendes de første indlandsbopladser, overvejende knyttet til lavtliggende dalstrøg.

Den anden gruppe, bestående af bopladser fra enkeltgravskultur og senneolitikum, har ligheder med den foregående gruppe, hvad angår de lavtliggende indlandsbopladser, men adskiller sig på to punkter: a) brugen af kystboplad-

ser ophører, b) der sker en forskydning af bebyggelsen fra lavtliggende dalstrøg mod højtliggende bakkepartier i senneolitikum.

Den tredje gruppe, der består af bopladser fra bronzealder og ældre jernalder frem til 4.-5. århundrede, er udelukkende knyttet til bakkelands krone.

Den fjerde og sidste gruppe består af vikingetidsbebyggelsen, der ligger nede på fladelandet under den eksisterende bebyggelse i Madsbad/Nederby området.

For at gå mere i dybden med disse 4 grupper, skal vi se nærmere på bopladskontinuiteten, hertil er korrelationsdiagrammet (fig. 16)

udarbejdet. Her ses sammenhængen mellem bopladsernes landskabsmæssige placering og deres anvendelsesperiode.

Bopladskontinuiteten

Af korrelationsdiagrammet fremgår det, at bopladsernes anvendelsesperiode eller bopladskontinuiteten er forskellig i de 4 grupper.

Gruppe 1. Kystbopladserne fra Ertebøllekultur, tragtbægerkultur og grubekeramisk kultur med de første, overvejende lavtliggende indlandsbopladser, har en høj grad af indbyrdes overlappning. Således har 3 af Ertebøllebopladserne været benyttet i tragtbægerkulturen, 2 af disse bopladser har igen været benyttet i grubekeramisk kultur, endelig har de 2 sidste grubekeramiske bopladser været benyttet i Ertebøllekulturen, respektiv tragtbægerkulturen. Alle grubekeramiske bopladser har således været benyttet i mindst en af de foregående perioder, hvilket må vidne om, at bebyggelsen og ressourcebehovet har været meget konstant. Det må dog understreges, at der ikke er tale om bopladskontinuitet i den betydning, at bopladserne har været i konstant brug gennem disse tre perioder, der er snarere tale om, at man indenfor dette tidsrum gentagne gange har benyttet de samme bopladser.

Gruppe 2. De lavtliggende boplad-

Fig. 16. Korrelationsdiagram, som viser dateringen af de enkelte bopladsfund og deres landskabsmæssige placering. Diagrammet er udarbejdet på grundlag af periodedefinerede ledetyper. Det må dog understreges, at gruppen af senneolitiske bopladser også kan omfatte ældre bronzealder.

	Erteløkkultur	Tragtbægerkultur	Grubekeramikskultur	Enkelgravgravskultur	Senneolitikum	Bronzealder	Ældre jernalder	Yngre jernalder	Vikingetid	Littorinakyst	Bakkelands slugtsystemer	Bakkelands højderyg	Fladlandet	Under eksisterende bebyggelse på fladlandet
M	●									●				
N	●									●				
92	●									●				
3	●									●				
90	●	●								●				
8	●		●							●				
102	●									●				
91	●	●	●							●				
96	●	●	●							●				
107		●	●							●				
105		●		●	●	●						●		
F		●			●						●			
X		●		●							●			
128		●			●						●			
120				●							●			
A				●							●			
137					●							●		
T					●								●	
98					●							●		
133					●						●			
AA					●						●			
Z					●							●		
I					●						●			
AD						●						●		
119						●						●		
100						●						●		
111						●						●		
S						●						●		
125						●						●		
126						●						●		
AC						●						●		
112							●					●		
113							●					●		
127							●					●		
138							●					●		
122								●				●		
114								●	●					●
16 H									●					●

ser fra enkeltgravskultur og det stigende antal højtliggende bopladser i senneolitikum. Kystbopladsernes ophør.

På 3 lokaliteter er der overlapning med tragtbægerkulturens indlandsbopladser. Det drejer sig om 2 lavtliggende og 1 højtliggende boplads, sidstnævnte benyttes i såvel tragtbægerkultur, enkeltgravskultur som i senneolitikum. Det vil sige, at der sker en udnyttelse af det samme ressourceområde som i tragtbægerkulturen, hvad angår indlandsbopladserne. Rent statistisk sker der i denne gruppe en forskydning fra lavtliggende mod højtliggende bopladser, idet halvdelen af de senneolitiske bopladser har en placering på højtliggende arealer. Der må med andre ord ske en række bebyggelsesskift og ændringer i ressourcebehovet. At der rent faktisk sker ændringer i bebyggelsen, understreges af, at der kun i ét tilfælde er indbyrdes overlapning mellem de ialt 14 bopladser fra enkeltgravskultur og senneolitikum.

Gruppe 3. Består af bopladser fra bronzealder og ældre jernalder frem til 4.-5. århundrede. Denne gruppe fortsætter den senneolitiske udnyttelse af de højtliggende bakkepartier, men der er kun i ét tilfælde fund fra senneolitikum og denne gruppe på én og samme boplads. Yderligere er der overhove-

Fig. 17. Fund fra fase 1.
4 cm. Copyright.

det ikke konstateret indbyrdes overlappning mellem de ialt 13 bopladser fra denne gruppe. Den manglende bopladskontinuitet må forklares ved, at der ofte er sket reguleringer og flytninger af bopladserne indenfor samme bopladsområde.

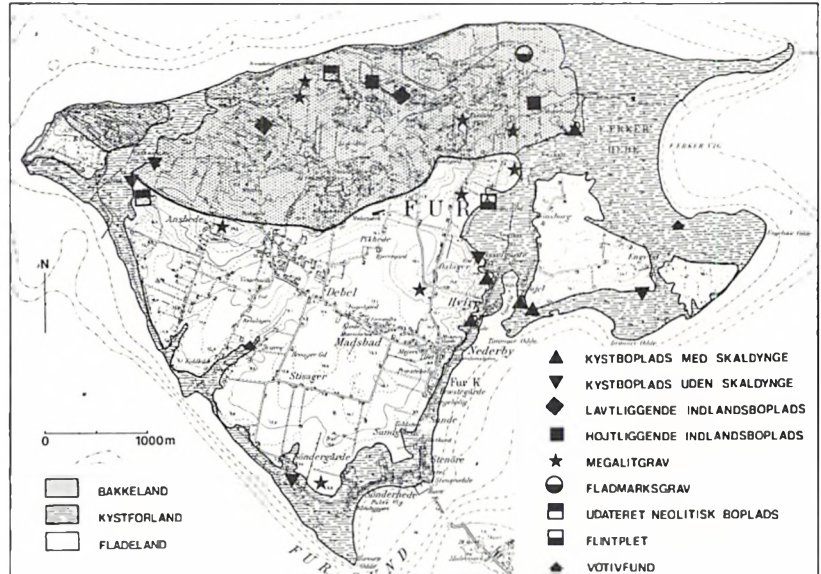
Gruppe 4. Vikingetids og evt. også yngre jernalders bebyggelse under den eksisterende bebyggelse.

Det må konstateres, at den eksisterende bebyggelse i Madsbad/Nederby området har kontinuitet tilbage til vikingetiden og muligvis også yngre jernalder. Der må være sket mindst et bebyggelseskift fra 4.-5. århundredes bebyggelsen i bakkelandet ned til vikingetidens bebyggelse på fladelandet.

Den firefasede bebyggelsesudvikling.

Arbejdshypoteser og efterprøvningsmuligheder

Den firefasede bebyggelsesmodel, som er skitseret ovenfor, er opstillet ud fra iagttagelserne om bopladsområdekontinuitet og bopladskontinuiteten. Ud fra disse iagttagelser kan der opstilles en række modeller for bebyggelsesudviklingen. Det må dog understreges, at modellerne ikke må opfattes som endegyldige konklusioner, men blot som arbejdshypoteser, der givet vil blive revideret i takt med det fortsatte arbejde indenfor undersøgelsesområdet. Jeg vil der-

for også formulere en række arbejdsopgaver, der giver mulighed for efterprøvning af de opstillede arbejdshypoteser.

Fase 1. Denne fase er præget af kystbopladser fra Ertebøllekultur, tragtbægerkultur og grubekeramisk kultur. De første, altovervejende lavtliggende indlandsbopladser dukker op i tragtbægerkultur. (Se fig. 17).

Strandvoldsopbygningen har givet spillet en væsentlig rolle for placeringen af denne fases kystbopladser. Fra at have været opsplittet i 4 småøer i tidlig atlantisk tid, omdannes Fur i løbet af denne fase til én ø. Dette skyldes strandvoldsop-

bygningen i forbindelse med littorinahavets transgressioner. Den første transgression finder sted i tidlig atlantisk tid – det vil sige i tiden umiddelbart forud for denne fase, der begynder i sen Ertebøllekultur. Den sidste af ialt 4 transgressioner finder sted i subboreal tid, hen imod slutningen af denne første fase.

Jeg har tidligere omtalt, hvordan Faskjær- og Vojelområdet udviklede sig forskelligt. I Faskjærområdet foregik der strandvoldsopbygning både mod nord og syd, sundet blev derved omdannet til et søområde. I Vojelområdet opbyggedes derimod kun strandvolde mod

nord, så det oprindelige sund her blev omdannet til en fjordarm med åbning mod syd.

Den landskabsmæssige udvikling skaber to forskellige ressourceområder. Dette kan forklare de forskellige, vi kan iagttage i bebyggelsesbilledet. Søområdet i Faskjær har givet dårlige levevilkår for mollusker og bopladserne her er da også uden skaldyng. Derimod har Vojelfjordarmen givet ekstremt gode levevilkår for mollusker, specielt mod syd, hvor fjordarmen munder ud, her klumper skaldyngene sig da også sammen.

Ressourceudnyttelsen i de to områder må have været forskellig. Har indsamlingen af mollusker i Vojelområdet været hovedaktiviteten på bopladserne? eller har den blot været et supplement til fiskeri og jagt på fjordens pattedyr? Har aktiviteten på Faskjærbopladserne alene været knyttet til søområdets fiske- og jagtmuligheder? Sker der ændringer i bopladsernes specialisering ved overgangen fra Ertebøllekulturens jæger/samler økonomi til den efterfølgende blandingsøkonomi?

Der er med andre ord en nøje sammenhæng mellem landskabsudviklingen, de naturgivne ressourcer og bebyggelsen. Vojelområdet giver et endnu mere detaljeret billede af dette samspil. Her kan ses såvel en rumlig som en tidsmæssig forskyd-

ning af bebyggelsen. Den rumlige forskydning giver sig til kende ved, at 4 ud af 5 skaldyng er placeret sydligst i området, hvor fjordarmen munder ud i selve fjorden. Den femte skaldyng ligger nordligt i området, hvor det oprindelige sund havde udløb. Bopladsen uden skaldyng og flintpletten ligger placeret inde i fjordarmen, dette er situationen i Ertebøllekulturen. Den tidsmæssige forskydning giver sig til kende ved, at den senere bebyggelse koncentrerer sig om fjordarmens udmunding mod syd, idet brugen af den mod nord liggende skaldyng ophører ved udgangen af Ertebøllekulturen. Samtidig ophører brugen af flintpletten omtrent midt i fjordarmen, således at bopladserne fra tragtbægerkultur og den grubekeramiske kultur alene er placeret omkring fjordarmens udmunding mod syd. Nedlæggelsen af de nordligste lokaliteter kan forklares med den omfattende strandvoldsopbygning på den nuværende Færker Hede, dels med sedimentationen og tilgroningen af selve fjordarmen. Tilgroningen er netop foregået fra nord mod syd. Vi har her et endnu mere detaljeret billede af, hvordan landskabsudviklingen betinger forskydninger i bebyggelsen.

Denne fases bopladser har en høj grad af bopladskontinuitet eller indbyrdes tidsmæssig overlappning.

Dette vidner om en meget konstant bebyggelse og ressourceudnyttelse. Det traditionelle billede af en hurtig og fuldstændig overgang til landbrugsøkonomi er i de senere år afløst af en mere nuanceret opfattelse. Undersøgelser af J. Skårup, K. Davidsen og T. Madsen har vist, at udnyttelsen af de marine og kystnære ressourceområder har spillet en væsentlig rolle gennem tragtbægerkulturen²³.

Dette billede træder endog meget tydeligt frem på Fur, hvor der ikke alene er en ubrudt anvendelse af kystbopladserne gennem Ertebøllekultur, tragtbægerkultur og grubekeramisk kultur, men disse bopladser synes også at være langt større og talrigere end indlandsbopladserne.

Skyldes dette tilfældigheder i materialet, eller er det udtryk for, at indlandsbopladserne reelt er små og evt. kun blev anvendt i kortere tid eller periodevis? Kan det på den anden side dokumenteres, at de store kystbopladser har været anvendt gennem længere tid, ja, så er vi faktisk i den situation, at kystbopladserne må anses for at være basisbopladser, hvorimod indlandsbopladserne får »stationspræg«.

Overgangen til landbrugsøkonomi synes at være foregået meget langsomt og over en længere årrække. I stedet for en massiv overgang til

agrarkøkonomi, synes man i tragtbægerkultur og grubekeramisk kultur at have ernæret sig ved en sammensat blandingsøkonomi, hvor udnyttelsen af de marine ressourcer har spillet en stor rolle.

Efterprøvningsmuligheder

De opstillede arbejdshypoteser bygger på iagttagelser omkring boplads- og bopladsområdekontinuiteten. Skal arbejdshypoteserne af eller bekræftes, må disse iagttagelser kontrolleres.

Intensive markrekognosceringer, bl.a. på Sydfyn og omkring Århus, har vist, at antallet af registrerede bopladser kan flerdobles²⁴. Det samme må være tilfældet på Fur, hvor der ikke tidligere er foretaget intensive markrekognosceringer. Skal arbejdshypoteserne søges efterprøvet, må rekognosceringerne omfatte flere forskellige landskabstyper.

Ud fra det eksisterende materiale er der forskel på kystbopladserne. Der findes kun skaldynger i Vojelområdet. Dette må efterprøves ved rekognosceringer i såvel Faskjær som Vojel. Vil man efterprøve, om indlandsbebyggelsen er domineret af lavtliggende bopladser, må rekognosceringerne også omfatte bakkelandets højderyg. Endelig synes Sydfurs fladeland at have været ubebygget ud fra det eksisterende materiale, hvilket naturligt-

vis også kan efterprøves ved rekognosceringer indenfor dette område. Bopladskontinuiteten kan efterprøves ved prøvegravninger, hvorved man vil få et øget materiale til belysning af bopladsernes indbyrdes placering, ikke blot kronologisk, men også funktionelt. Et omfattende knoglemateriale kan kaste nyt lys over bopladsernes indbyrdes specialisering.

Især for første fase gælder det, at de rent arkæologiske indsamlingsmetoder og efterprøvningsmuligheder må suppleres med kvartærgeologiske og biologiske undersøgelser. Dette skyldes, at opbygningen af strandvolde og ændringer i det marine miljø har spillet en afgørende rolle for kystbopladsernes ressourceudnyttelse.

Littorinahavets transgressions- og regressionsfaser kendes kun i grove træk. Det er af afgørende betydning at få fastlagt tidspunktet for, hvornår Faskjær omdannes fra et sund til et søområde, og hvornår Vojelområdet omdannes til en fjordarm. Ved geomagnetiske undersøgelser kan man lave en nøjagtig kortlægning af strandvolde, strømrender, søbassiner, holme og eventuelle skalbanker i de to områder. Kvartærbiologerne har ud fra foraminiferanalyser mulighed for at klarlægge littorinahavets transgressions- og regressionsfaser. Foraminifererne (mikroskopiske

slimdyr) findes i en mængde arter, som stiller forskellige krav til vanddybde og saltindhold. En foraminifersekvens i en borekerne afspejler derfor ændringer i vanddybden og saltindholdet, altså transgressions- og regressionsfaserne.

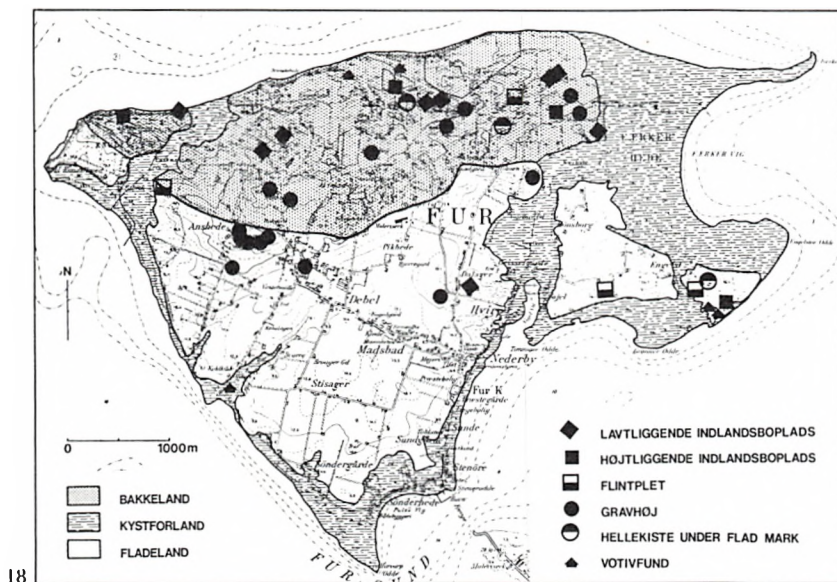
Bopladser/skaldynger, der har været udsat for transgression, kan synkroniseres med foraminifersekvensen fra en borekerne.

C-14 dateringer og pollenanalyser giver ligeledes mulighed for synkronisering. Pollenanalyser rummer yderligere mulighed for at vurdere landbrugets stilling i denne lange periode med sammensat blandingsøkonomi. Her er der mulighed for at få et indtryk af overdrevenes omfang og muligvis eksistensen af evt. svedje- og plovbrug.

Fase 2. Gennem enkeltgravskultur og senneolitikum sker der en række ændringer i forhold til fase 1: a) brugen af kystbopladser ophører, b) der sker en forøgelse af højtliggende indlandsbopladser på bekostning af de lavtliggende, c) der er kun en ringe grad af bopladskontinuitet mellem bopladserne fra enkeltgravskultur og senneolitikum. (Se fig. 18).

At brugen af kystbopladser ophører, må være tegn på at landbruget nu er det absolut vigtigste erhverv. På grund af øens ringe størrelse kan vi dog ikke udelukke, at der fortsat er drevet fiskeri fra ind-

Fig. 18. Fund fra fase 2.
4 cm. Copyright.

18

landsbopladserne. 75 % af enkeltgravskulturens boplads er lavtliggende, mens kun halvdelen af de senneolitiske er lavtliggende. Denne forskydning mod højtliggende arealer er årsag til, at der kun i ét tilfælde er konstateret indbyrdes bopladskontinuitet, karakteristisk nok på en højtliggende boplads. De lavtliggende boplads, hvoraf 2 også var i brug i tragtbægerkulturen, reduceres i antal. Dette må skyldes, at landbruget nu er hovederhvervet, og der sker ændringer i landbruget, sammenlignet med tidligere, hvor landbruget var en del af den sammensatte blandingøkonomi. Det må være disse

ændringer, der giver sig til kende i forskydningen fra lavtliggende mod højtliggende boplads. Hvad ligger da til grund for forskydningen? Som tidligere omtalt i forbindelse med det gamle dyrkningsområde, har bakkelandets erosionsdale, hvor der findes kildevæld og frodigt græs, spillet en stor rolle som græsningsområde for kvæg. Dette har givet også været tilfældet i forhistorisk tid, hvor man har haft svin på olden, idet egen trives bedst på lav, fugtig bund. Indlandsbopladserne fra fase 1, hvoraf 75 % er lavtliggende, må derfor primært have udnyttet dalenes græs og olden, sekundært bakke-

landets højderyg til korndyrkning. Det samme må også have været tilfældet i enkeltgravskulturen. Stigningen i antallet af højtliggende boplads i senneolitikum afspejler da et øget behov for højtliggende, velafvandede arealer til korndyrkning. Afstanden fra græsningsarealerne bliver derved større, vi får med andre ord den samme opsplitning mellem dyrket land og uopdyrkede græsningsarealer, som er så karakteristisk for et ind- og udmarkssystem.

Efterprøvningsmuligheder

Det gælder også for denne fase, at de arkæologiske efterprøvningsmuligheder må blive en kontrol af iagttagelserne omkring bopladsområdekontinuiteten og bopladskontinuiteten. Intensive markrekognosceringer fordelt på bakkelandets højderyg og dalstrøg, fladelandet og kystforlandet kan give klarhed over, om forskydningen fra lavtliggende mod højtliggende arealer er korrekt, om omfanget af bebyggelsen på fladelandet, og om kystbopladserne rent faktisk går af brug.

Specielt det sidste problem rejser en række spørgsmål, som hænger nøje sammen med den kronologiske placering af grubekeramisk kultur. Bl.a. L. Wincentz og C. Malmros har påpeget, at ældre grubekeramisk kultur kan være

ressourceområder er bestemmende for, hvor bebyggelsen placeres.

Meget tidskrævende arbejde, eller arbejde med stort transportbæsvær, f.eks. korndyrkning, er for nemheds skyld placeret så tæt ved bebyggelsen som muligt, derved mindskes de gener, som afstanden giver. I tilfældet agerbrug vil de opdyrkede marker derfor blive placeret nær ved bebyggelsen. Omvendt vil arbejde, hvor afstanden spiller en ringe, eller ligefrem ubetydelig rolle, blive placeret længere væk fra bebyggelsen. Dette gælder f.eks. ved kvæggræsning, hvor afstanden har ringe betydning. Afstands faktoren bevirker her, at græsningsarealerne placeres udenfor de dyrkede arealer, altså i stor afstand fra bebyggelsen. Bestemmende for placeringen bliver i stedet kildevæld eller anden form for fersk drikkevand.

Et sådant ud- og indmarkssystem synes at have været under udvikling allerede hen imod slutningen af fase 2, og synes at være klart enerådende fra bronzealderen og helt frem til udskiftningen. Indmarken er placeret på bakkelandets højtliggende velafvandede jorder, hvor også bebyggelsen ligger. Udmarken er knyttet til de frodige græsningsarealer i de fugtige erosionsdale.

Dette har stor betydning for forståelsen af bopladsernes og gravhøjje-

nes placering. På kortet over fundene fra bronzealder, (fig. 13) ser det ud til, at gravhøjene er placeret indenfor bopladsernes dyrkningsområder. Man må imidlertid huske, at de kortlagte boplads og gravhøjje ikke er samtidige. Bopladserne er fra yngre bronzealder, hvorimod samtlige daterede højje er anlagt i ældre bronzealder, ligesom størstedelen af de udaterede højje antagelig er opført i ældre bronzealder eller i enkeltgravkultur/senneolitikum. Det vil med andre ord sige, at gravhøjene anlægges på højderyggen samtidig med, at der sker en bebyggelsesforskydning fra lavtliggende mod højtliggende terræn. Er anlæggelsen af gravhøjene, hvortil der er medgået store mængder tørv, sket som et led i opdyrkningen?

Den manglende tidsmæssige overlappning mellem bopladserne fra bronzealder og jernalder viser, at der er sket talrige bebyggelseskift, svarende til 1, muligvis 2-3 vandrelandsbyer, som gennem tiden flytter rundt indenfor det samme bopladsområde. En nedgangen af boplads gennem tiden – 9 boplads fra bronzealder, 4 fra ældre jernalder og 1 fra 4.-5. århundrede – er denne nedgang kunstig som følge af utilstrækkelig rekognoscering, eller er den reel og viser den i så fald en sammenlægning/centralisering af bebyggelsen?

Efterprøvningsmuligheder

Igen vil markrekognosceringer – helst suppleret med luftfotos – kunne af- eller bekræfte iagttagelserne omkring bopladsområdekontinuiteten. Findes bopladserne virkelig kun på bakkelandets højderyg? Det virker påfaldende, at Sydfurs fladeland er uden fund, da fladelandet med den tunge lerjord udgør det mest frugtbare agerland. Her vil pollenanalyser også kunne yde et væsentligt bidrag til efterprøvnningen. Spørgsmålet om, hvorvidt gravhøjene anlægges i forbindelse med en opdyrkning af højderyggen, kan ligeledes belyses ved pollenanalyser. Vegetationslag under højene kan vise, om arealerne var dyrket ager, græsningsoverdrev, hede eller skov, da højene blev anlagt.

Specielt for denne fase gælder det, at en lang række af bopladserne kommer i berøring med den omfattende råstofindvinding på Nordfur. Råstokortet fig. 20 viser tydeligt, at molergravningen foregår på bakkelandets højderyg, netop her hvor vi træffer bopladserne. Via museumslovens § 26 vil der i de kommende år blive mulighed for at foretage udgravning af de boplads, der kommer i berøring med molergravningen eller efterbehandlingen af de eksisterende grave. Herved kan der i løbet af en årrække fremskaffes et omfattende

Fig. 20. Råstofkort, der viser de områder, som er berørt af molergravning. Udtagnet efter flyfoto fra 7.4.1981. Copyright.

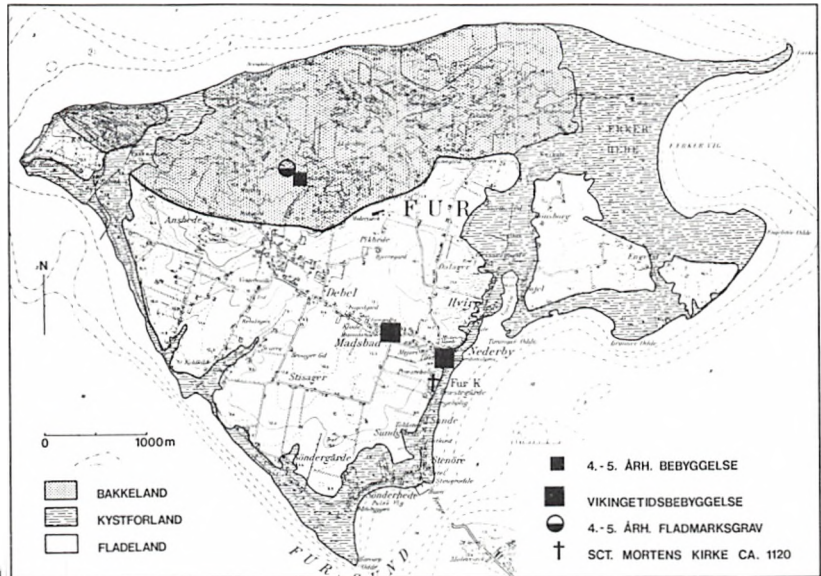
Fig. 21. Fund fra fase 4.
4 cm. Copyright.

materiale til efterprøvning af iagttagelserne omkring bopladskontinuiteten og til yderlige belysning af de enkelte gårde og gårdsenheders størrelse samt indbyrdes placering.

Fase 4. Yngre jernalder og vikingetidens bebyggelse adskiller sig fra den foregående fase ved, at bebyggelsen ligger nede på fladelandet under den nuværende bebyggelse i Madsbad og Nederby. (Se fig. 21).

Der må altså være sket en landsbyflytning fra 4.-5. århundredes bebyggelse oppe i bakkelandet, men hvornår er dette sket? Er det sket direkte, således at den eksisterende bebyggelse kan føres tilbage til det 5. århundrede? eller er der sket flere flytninger, således at der må findes en endnu ikke registreret bebyggelse fra for eksempel 5.-8. århundrede et eller andet sted på øen?

Stednavnet Nederby med endelsen -by dateres fortsat til vikingetiden, hvilket stemmer overens med, at kirken i Nederby er opført omkring 1130 og at den oprindelige bebyggelse antagelig er ældre end kirken. Af denne vej kan der altså ikke dokumenteres nogen direkte flytning fra 4.-5. århundredes bebyggelsen i bakkelandet til bebyggelsen i Madsbad/Nederby området. Hvis Nederbys forstavelse Neder også er vikingetidlig, kan det markere placeringen i forhold til en højere liggende bebyggelse i bakkelandet.

Er det i så fald 4.-5. århundredes bebyggelsen eller er det en helt anden, endnu ikke registreret bebyggelse? Den mulighed foreligger dog, at Nederby kan markere en flytning fra et område inde på fladelandet ned til fjorden, hvor Nederby jo ligger. At dette ikke er helt usandsynligt, viser bopladsfundet sb. 114 fra Madsbad, hvor der i en affaldsgrube er fundet skår af et kuglekar, der af H. Norling-Christensen og M. Ørsnes er dateret som »mulig yngre germanetid«²⁶. I så fald har vi en flytning fra 4.-5. århundredes bebyggelsen i bakkelandet ned til Madsbadbebyggelsen på fladelandet, og senere – for-

mentlig i tidsrummet 8.-10. århundrede – endnu en flytning til Nederbybebyggelsen nede ved fjorden.

Efterprøvningsmuligheder

Bopladskontinuiteten kan her efterprøves ved dateringsgravninger i Madsbadområdet og ved undersøgelse af 4.-5. århundredes bebyggelsen i bakkelandet. Er den eventuelt yngre? Et muligt »missing link« mellem 4.-5. århundredes bebyggelsen og bebyggelsen i Madsbad/Nederby området kan efterspores ved intensive markrekognosceringer og luftfotografering. Dette må da omfatte både bakke-

landet og fladelandet. I umiddelbar nærhed af Madshad/Nederby bebyggelsen må der antagelig findes én eller flere gravpladser fra vikingetiden.

Pollenanalyser vil igen kunne dokumentere fraflytningen fra bakkelandet og nedflytningen til fladelandet.

Andre regionalanalyser.

Generel udvikling og lokal tilpasning

De generelle tendenser i Therkel Mathiassens analyse af Vestjyllands oldtidsbebyggelse har en række lighedstræk med resultaterne af denne Fur-undersøgelse.

T. Mathiassens undersøgelse, der fandt sted i 1940'erne, omfatter den nordlige del af Ringkøbing amt²⁷. Efter en gennemgang af museernes arkiver/samlinger og de private samlinger blev det 1260 km² store undersøgelsesområde gennemrekognosceret. Herved kortlagdes henved 6500 punkter, fordelt på 2000 høje, 1200 bopladser, 65 votivfund samt 3200 enkeltfund. Dette enorme materiale er fordelt på samtlige perioder fra mesolitikum til middelalder. Her-efter er fundfordelingen analyseret i forhold til jordbund og landskabstype. Der kan gennem tiden iagttages en forskydning i bebyggelsens placering.

Den mesolitiske bebyggelse er enten tilknyttet kystområderne eller

de store vandløb, specielt Storåda-len. I den tyndnakkede økses tid sker der en forskydning fra kystområderne ind i landet langs åløbene. Ud fra antallet af overfladeopsamlinger argumenterer Therkel Mathiassen for, at bopladserne bliver større fra den tyndnakkede økses tid til den tyknakkede økses tid. Bebyggelsen fra enkeltgravskulturen, senneolitikum og bronzealder er placeret på den samme jordbund. Der er altså tale om ensartet erhverv og dyrkningmåde. Af de 32 bopladser fra enkeltgravskultur, senneolitikum og bronzealder er kun 4 placeret på ler. De resterende 28 ligger på sand, altovervejende bakkesand. Denne klare forskærlighed for de lette jorder ændres i jernalderen, hvor der sker en forskydning mod tungere jorder. Af 57 bygder ligger de 36 på sand og 21 på ler.

Bebyggelsesudviklingen i Vestjylland har mange lighedspunkter med den firefasede bebyggelsesmodel, jeg har opstillet på materialet fra Fur. Inden vi ser nærmere på dette, vil jeg dog inddrage to andre regionalundersøgelser.

Jan Skamby Madsens undersøgelse af den yngre stenalderbebyggelse i Hads herred omfatter et 229 km² stort undersøgelsesområde²⁸. Området kan inddeles i to landskabstyper. Mod øst et lavtliggende fladeland, hvor undergrunden

overvejende består af ler, og mod vest et kuperet bakkeland domineret af sand.

Her sker der også en forskydning af bebyggelsen i løbet af yngre stenalder. Hele 25 af de 26 kendte bopladser fra tragtbægerkulturen er beliggende i det kystnære fladeland mod øst. Derimod er de 8 kendte bopladser fra enkeltgravskulturen og senneolitikum næsten ligelig fordelt mellem det østlige fladeland og det vestlige bakkeland. Der sker en forskydning mod det kuperede terræn med de tunge jorder.

I Torsten Madsens undersøgelse af tragtbægerkulturen i Østjylland kan en tilsvarende tendens ses, omend tidspunktet for forskydningen er en anden²⁹. En stor del af de 39 bopladser indenfor det 1600 km² store undersøgelsesområde er udgravede. Ud fra det findaterede materiale synes forskydningen at finde sted indenfor selve tragtbægerkulturen. Torsten Madsen skelner mellem 3 typer af bebyggelse: 1. jagtstationer, 2. basisbopladser og 3. befæstede anlæg. For basisbopladsernes vedkommende sker der en ændring i løbet af tragtbægerkulturen, idet de tidlig neolitiske overvejende er små, omkring 500 m². Derimod er basisbopladserne fra tragtbægerkulturens slutning væsentlig større. Denne forandring tilskriver Torsten Madsen

ændringer i landbruget, der fra en blandingsøkonomi med svineavl udvikles til en egentlig agrarøkonomi med større vægt på kvægavl i slutningen af tragtbægerkulturen. De tre her omtalte regionalundersøgelser har en række fællestræk: kontinuiteten mellem tragtbæger og Ertebøllebebyggelsen og forskydningen fra den lavtliggende, kystnære bebyggelse mod en højere liggende bebyggelse, bestående af større enheder i nogen afstand fra kysten. Forskellen ligger i datering af denne forskydning.

Både hos Therkel Mathiassen og Jan Skamby Madsen sker forskydningen mellem tragtbægerkulturen, hvor bebyggelsen er lavtliggende eller kystnær og enkeltgravskulturen, hvor bebyggelsen er højere liggende og mere indlandspræget. Forskydningen, og tidspunktet for denne, er i fuld overensstemmelse med de resultater jeg er nået frem til i denne Fur-undersøgelse. Her markerer de to første faser i min firefasede bebyggelsesmodel netop denne forskydning. Dog er graden af forskydningen ikke den samme på Fur, hvor brugen af kystbopladserne tilsyneladende ophører totalt ved overgangen til fase 2 (enkelgravskulturen og senneolitikum). I Jan Skamby Madsens undersøgelse findes der derimod fortsat en kystnær bebyggelse. Ressourceområdet er her blot

udvidet til også at omfatte indlandets bakketerræn. Hvis en sådan forskydning fra en lavtliggende, kystnær bebyggelse til en indlandspræget højere liggende bebyggelse kan iagttages i fire forskellige regionalundersøgelser, må denne forskydning afspejle en generel ændring i ressource- og arealudnyttelsen. Torsten Madsen peger på skiftet fra en sammensat blandingsøkonomi mod en egentlig agrarøkonomi med kvægavl. Selv har jeg peget på, at der i forbindelse med overgangen fra blandingsøkonomi til egentlig agrarøkonomi sker en forøgelse af arealerne til korndyrkning og en begyndende opsplitning mellem dyrket og udyrket ager. At forskydningen varierer i omfang og tid må skyldes, at den generelle udvikling finder sted indenfor nogle naturgivne rammer, der er forskellige. Herved får den generelle udvikling et lokalt præg.

At Torsten Madsen daterer forskydningen til tragtbægerkulturen skyldes efter min mening, at hans undersøgelse i modsætning til de øvrige i høj grad bygger på udgravede bopladser. Herved har han langt det bedste, findaterede materiale. Jeg tør ikke udelukke, at en tilsvarende datering kan fås på Fur, idet den eneste af tragtbægerkulturens bopladser, der har været genstand for en større prøvegravning, støtter Torsten Madsens da-

tering. Der er tale om den højtliggende »indlandsboplads« sb. 105, der på keramikken må dateres til mellemneolitikum I-II. Dette fund støtter altså opfattelsen af, at forskydningen finder sted på overgangen mellem tidlig neolitikum og mellemneolitisk tragtbægerkultur, men ud fra et enkelt fund tør jeg ikke drage generelle slutninger.

Om forskydningen finder sted i tragtbægerkulturen eller først på overgangen til enkeltgravskulturen, kan ikke besvares uden at hele problemkomplekset omkring den grubekeramiske kultur inddrages. Her må der yderligere udgravninger til, og der er som før nævnt oplagte forskningsmuligheder på Fur.

Et område, hvor den generelle udvikling efter min mening er udsat for en stærk lokal prægning, er Norsminde fjord. Ud fra de detaljerede enkeltundersøgelser af bopladser langs fjorden har Søren H. Andersen påvist en overordentlig stor grad af kontinuitet, den såkaldte topografiske kontinuitet, dvs. at den samme lokalitet – med større eller mindre afbrydelse – har været benyttet gennem ofte årtusinde. Medvirkende til denne stærke lokalprægning er imidlertid også, at undersøgelsesområdet kun omfatter selve fjorden og en indtil 2 km bred zone omkring denne. Man kan derfor ikke iagttage, om

der sker en forskydning af bebyggelsen til også at omfatte indlandet. Denne regionalundersøgelser store værdi ligger derfor i de detaljerede enkeltundersøgelser og påvisningen af den topografiske kontinuitet³⁰.

Som tidligere omtalt har John Simonsen i sin regionalanalyse i Salling vurderet repræsentativitetsproblemet³¹. Ved at vurdere fordelingen af registrerede enkeltgravshøje i forhold til hedens udstrækning kort før år 1800, viser det sig, at 46 % af de 74 høje lå i hede, som kun udgjorde 24 % af undersøgelsesområdet. John Simonsen konkluderer derfor, at der er en kraftig overrepræsentation af høje i hedeområderne, fordi en væsentlig del af højene i dyrket ager er sløjfede. Takket være de mange ældre indberetninger forud for Nationalmuseets sogneberegninger har jeg i en mere detaljeret grad kunnet påvise denne sammenhæng på Fur. Som omtalt tidligere har det dog været svært at generalisere disse iagttagelser fra Fur, fordi der her er et sammenfald mellem bakkelandet og udmarken. Når resultaterne fra Fur og Salling sammenholdes, må det konkluderes, at fordelingen af de kendte høje må ses i lyset af det middelalderlige dyrkningsområde frem til udskiftningen omkring år 1800.

Det ser ud til, at fordelingen af de

204 megalitgrave i Torsten Madsens østjyske undersøgelse er præget af dette forhold. Megalitgravene ligger her langs kysten, ved søer, moser og vandløb. De højtliggende områder omkring vandskellene er næsten fundtomme. Har disse højtliggende, fundtomme partier ikke netop været det gamle dyrkningsområde og har de lavtliggende arealer omkring søer og vandløb ikke tjent som udyrket overdrev? Her som mange andre steder ville det være interessant at se megalitgravene kortlagt i forhold til det middelalderlige dyrkningsareal.

Tre af de hidtil omtalte regionalanalyser har alene behandlet yngre stenalder eller endog kun dele af den. Kun Therkel Mathiassens og Søren H. Andersens undersøgelser omfatter hele oldtidsbebyggelsen. Da Søren H. Andersens undersøgelse er så snævert knyttet til selve fjordsystemet, er det svært yderligere at sammenligne den med Furundersøgelsen. Både i Therkel Mathiassens undersøgelse og på Fur kan der i løbet af jernalderen påvises en forøgelse af bebyggelsen på tung lerjord. Hos Th. Mathiasen påvises dette statistisk, men på Fur kan det konkret iagttages, hvordan 4.-5. årh. bebyggelsen fra bakkelandet med den stærkt varierende jordbund flyttes ned på fladelandets tunge ler. At denne

flytning kan iagttages så konkret på Fur skyldes, at undersøgelsesområdet er så begrænset. Hvis undersøgelsesområdet havde været 10 gange større, eller som hos Th. Mashiassen omkring 50 gange større, ville flytningen alene kunne dokumenteres rent statistisk. Her er endnu et argument for et meget begrænset undersøgelsesområde. Bent Jensen har i sin undersøgelse omkring Løgstør opstillet en cirkulær model for jernalderbebyggelsen³². Dette kan ses som en vandrelandsby, der flytter rundt indenfor et bopladsområde. Torben Grønnegård Jeppesen og Erland Porsmose Christensen har i deres store fynske undersøgelser kunnet påvise, at vandringen generelt ophører i tidlig middelalder og ikke som tidligere antaget i vikingetiden³³. Generelt er de eksisterende landsbyer altså ikke ældre end tidlig middelalder, men på Fur viser fundene, at den eksisterende bebyggelse går tilbage til vikingetiden – ja måske længere tilbage. Det har mere end blot lokal interesse, om der i bogstavelig forstand blev gravet lidt mere i denne uoverensstemmelse.

Sammenfattende må siges, at den firefasede bebyggelsesmodel fra Fur finder støtte i iagttagelserne fra de øvrige regionalundersøgelser. Der er dog variation med hensyn til omfanget af bebyggelsesfor-

skydningerne og tidspunktet for disse, men hovedtrækkene er ens. Denne variation skyldes, at de enkelte områders topografiske og ressourcemæssige rammer er forskellige, hvorved den generelle udvikling får en lokal prægning. Herved understreges behovet for, at bebyggelsesstudier sker på et regionalt plan – på de enkelte områders egne betingelser. Først derefter kan regionale undersøgelser synkroniseres. De enkelte undersøgelsesområder må med andre ord på forhånd antages at være »atypiske« i forhold til et generelt landsgennemsnit.

Konklusion

Ud fra iagttagelserne omkring bopladskontinuiteten og bopladsområdekontinuiteten tegner der sig et billede, hvor bebyggelsen gennemgår en firefaset udvikling.

Fase 1. Bebyggelsen fra Ertebøllekultur, tragtbægerkultur og grubekeramisk kultur er domineret af kystbebyggelse. De første lavtliggende indlandsbopladser dukker op i tragtbægerkultur. Der kan iagttages en forskel i ressourceudnyttelsen mellem Vojelområdet, hvor de mange skaldynger vidner om udnyttelse af de marine ressourcer, og Faskjærområdet, hvor bopladser uden skaldynger kan have udnyttet søområdets rige jagt-

muligheder. Den høje grad af bopladskontinuitet og bopladsområdekontinuitet er tegn på en meget stationær bebyggelse og ressourceudnyttelse.

Fase 2. Bebyggelsen fra enkeltgravskultur og senneolitikum. Perioden er præget af, at kystbopladserne ophører. Ressourceudnyttelsen har været koncentreret om indlandsbopladserne, hvor der kan iagttages en forskydning fra lavt liggende bopladser i de fugtige erosionsdale til højtliggende bopladser på bakkekronen. Denne forskydning kan afspejle et stigende behov for arealer til korndyrkning og er begyndelsen til et egentligt ind- og udmarkssystem. Grundet forskydningen er der en ringe grad af boplads- og bopladsområdekontinuitet.

Fase 3. Bebyggelsen fra bronzealder frem til 4.-5. århundrede e.v.t. Perioden er præget af absolut bopladsområdekontinuitet, men ingen bopladskontinuitet. Derfor må der være tale om 1 eller 2-3 vandrelandsbyer med hyppige bebyggelsesflytninger. Der er nu etableret et regulært ud- og indmarkssystem, hvor bakkekronen omkring landsbyerne har udgjort den opdyrkede indmark til kornavl og de lavtliggende erosionsdale er med deres fugtige engarealer udnyttet til græsning.

Fase 4. Vikingetidsbebyggelsen og

middelalderbebyggelsen. Efter 4.-5. århundredes bebyggelsen oppe i bakkelandet er der gennem 1 eller 2 reguleringer sket en flytning af bebyggelsen, således at vikingetidsbebyggelsen blev placeret nede på fladelandet under den eksisterende bebyggelse. Også dyrkningsarealet reguleres, idet øens sydlige fladeland udgør indmarken og hele bakkelandet ligger hen som udyrket udmark, men erosionsdalene anvendes fortsat til kvæggræsning. Dette bebyggelsesbillede holder sig uændret frem til første halvdel af 1800 tallet, fordi landbruget var meget tilbagestående. Fiskeriet var hovederhvervet. Først efter udskiftningen 1801 sker der en opbrydning og de enkelte gårde flyttes ud i landskabet.

Det kan endvidere påvises, hvordan ud- og indmarkssystemet er årsag til, at gravhøjene i indmarken er nedbrudte og sløjfede som følge af den langvarige opdyrkning, og gravhøje i udmarken tilsvarende beskyttede, fordi bakkelandet lå udyrket hen siden vikingetiden.

Denne firefasede model bygger naturligvis på det eksisterende materiale og værdien af dette må derfor efterprøves i det fremtidige arbejde, som må omfatte intensive markrekognosceringer, luftfotografering samt prøvegravning – men det bør også omfatte kvartærgeolo-

giske undersøgelser af strandvoldsopbygningen, kvartærbiologiske undersøgelser af littorinahavets transgressions- og regressionsfaser og endelig pollenanalytiske undersøgelser. Derfor har de opstillede arbejdshypoteser mere karakter af problemformulering end af problemløsning.

Sammenlignende analyser har vist, at der kan ses identiske udviklingstræk i en række forskellige regionalundersøgelser. Der er dog variation i tidspunkt og omfang af bebyggelsesforskydningerne. De generelle udviklingstræk får en lokal prægning på grund af tilpasning til de enkelte områders topografiske og ressourcemæssige forudsætninger.

Jeg mener derfor i lighed med H. Thrane, at »regionerne bør ... være de største geografiske områder, som kan danne udgangspunkt for bebyggelseshistoriske studier«³⁴, og at landsdækkende analyser opnås ved synkronisering af regionale undersøgelser. Værdien af en synkronisering svækkes dog af, at der er et stort og uopfyldt behov for en efterprøvning af det givne, eksisterende materiale. Der bør til stadighed være en vekselvirkning mellem formulering af arbejdshypoteser og efterprøvning af disse.

Hertil kræves både et langsigtet og målrettet forskningsarbejde, der foruden de rent arkæologiske efter-

prøvningsmuligheder også må omfatte en række naturvidenskabelige discipliner. Dette er måske en af grundene til, at bebyggelsesarkæologi som regionalundersøgelse stadig er i sin vorden herhjemme³⁵.

Noter

1. Se Thrane, H. 1973, 1976 og 1977a.
2. Det topografiske afsnit bygger på Gry, H. 1965 og Miljøministeriet m.fl. 1983. Desuden takkes museumsinspektør Erik Fjeldsø Christensen, Fur museum, der har udarbejdet grundkortet fig. 2 og arbejdet karteringskortet fig. 3 efter Gry, H. 1965.
3. Personlig korrespondance med Kaj Strand Petersen.
4. Efter Jarman, M. R. 1978.
5. Jeg er Fru Estrid Bro, København, tak skyldig for lån af de omfattende arkivalier efter hendes morfar R. H. Kruse.
6. R. H. Kruses liv og levned er beskrevet af Kristensen, J. E. T. 1979.
7. Se Kruse, R. H. 1867 og 1874, Kruses betydeligste arbejde er dog det upublicerede manuskript til »Nørre Jyllands Mærkværdigheder i det 19de Aarhundrede«. Bd. 1-2 fra 1843-52, samt tillæg bd. 1-2 fra 1856-1857. Nationalmuseets 2. afdeling.
8. Jeg vil gerne rette en speciel tak til Mag-

ne Breiner Jensen for hans uvurderlige hjælp under mit arbejde med det kulturhistoriske materiale fra Fur. M. B. Jensen tog i 1953 initiativ til grundlæggelsen af Fur museum og var dets leder frem til 1980. For sin indsats modtog han i 1982 fortjenstmedaljen i guld.

9. Se Kristiansen, K. 1978a og Thrane, H. 1973.
10. Müller, S. 1904, s. 56.
11. Se f.eks. Brønsted, J. 1957-60, Jensen, J. 1979 og Sesams forlag 1981.
12. Kristiansen, K. 1978b.
13. Chr. d. V's Markbog over Fuur Land nr. 1339 i Rigsarkivet. Udskiftningskortet opbevares på Landsarkivet i Viborg. K. 378-11. Stort format.
14. Civilingeniør Jens V. Olsen, Roskilde, takkes for sit store arbejde med rekonstruktion af dyrkningskortet fra 1683.
15. I 1440 er stednavnene angivet i Viborg Domkapitels nye statutter. Originalerne er gået tabt, men afskrift er gengivet i E. Pontoppidans *Annales Ecclesiae Daniæ* 111. s. 571 ff. 1742.
16. Lundgården omtales første gang 1410, da ejeren Fru Maren Jensdatter skænker sin hovedgård, Lundgården, til Domkapitlet i Viborg. Se Olsen, J. V. s. 12, 1973. Sct. Mortens kirke omtales første gang 1169, da kirken skænkes til domkapitlet. K. Erslev, 1894-95.
17. Fiskeriet er beskrevet i bl.a. Pontoppidan, E. 1768, Brink, B. 1973 og Jensen, M. B. 1975.
18. Det drejer sig om E. Pontoppidans beskrivelse i *Danske Atlas* 1768, en præsteindberetning ved O. Sørensen dateret 10.10.1808, og endelig R. H. Kruses første indberetning fra 20.3.1832.
19. Simonsen, J. 1982.
20. Miljøministeriet m.fl. 1983.
21. Andersen, S. H. 1976 og Thrane, H. 1977b.
22. De anvendte C-14 dateringer er kalibrerede.

23. Skårup, J. 1973, Davidsen, K. 1978 og Madsen, T. 1982.
24. Thrane, H. 1976 og 1977b, og mundtlig meddelelse fra museumsinspektør N. H. Andersen, Moesgård.
25. Wincentz, L. 1983 og Malmros, C. 1979.
26. Nationalmuseet 857/56.
27. Mathiassen, T. 1948.
28. Madsen, J. S. 1984.
29. Madsen, T. 1982.
30. Andersen, S. H. 1976.
31. Simonsen, J. 1982.
32. Jensen, B. 1975.
33. Jeppesen, T. G. 1981 og Christensen, E. P. 1981.
34. Thrane H. 1977a, s. 119.
35. Manuskriptet til denne artikel er afsluttet primo 1985. Det har derfor ikke været muligt at medtage de nyeste undersøgelser, her tænkes især på bebyggelsesundersøgelsen i Ribe amt, jf. den foreløbige oversigtspublikation ved Stig Jensen i Mark og Montre 1984.
- Brøndsted, J. Danmarks Oldtid. Bd. I-III. København 1957-60.
- Christensen, E. P. Den regulerede landsby. Odense universitets forlag, 1981.
- Davidsen, K. The Final TRB Culture in Denmark. A Settlement Study, 1978.
- Erslev, K. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. Bd. 1. København 1894-95.
- Gry, H. Furs geologi. Fur museum 1965.
- Jarman, M. R. A Territorial Model for Archaeology. A Behavioral and Geographical Approach. I Clark, D. L.: Models in Archaeology, s. 705-733. 1978.
- Jensen, B. Bebyggelsesgeografi. Hikuin 2, s. 131-144, 1975.
- Jensen, J. Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. Dansk social historie, bd. 1, 1979.
- Jensen, M. B. Ålefiskeri fra Fur sør 1920. MIV 5, s. 68-87. Viborg 1975.
- Jeppesen, T. G. Middelalderlandsbyens opståen. Odense universitets forlag, 1981.
- Kristensen, J. E. T. Rasmus Henrik Kruse – naturmalere og antiquar. 1979.
- Kristiansen, K. Dansk arkæologi – i fortid og fremtid. Fortid og Nutid, hefte 3, s. 279-319, 1978a.
- Kristiansen, K. Bebyggelse, erhvervsstrategi og arealudnyttelse i Danmarks bronzealder. Fortid og Nutid, hefte 3, s. 320-345, 1978b.
- Kruse, R. H. Beskrivelse over øen Fur. Samlinger til Jysk Historie og Topografi. S. 375-405, 1867.
- Kruse, R. H. Udførlig Beskrivelse over Øen Fuur i Limfjorden med Illustrationer. Aarhus 1874.
- Madsen, J. S. En regionalundersøgelse af Hads herreds bebyggelse i yngre stenalder. Fortid og Nutid, hefte 3, s. 169-182, 1984.
- Madsen, T. Settlement Systems of Early Agricultural Societies in East Jutland, Denmark. A Regional Study of Change. Journal of Anthropological Archaeology. Volume 1, nr. 3, 1982.
- Malmros, C. Den tidlige enkeltgravkultur og stridsøsekultur. Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie. S. 62-67. København 1979.
- Mathiassen, T. Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse. Nationalmuseet 1948.
- Miljøministeriet m. fl. Molerindvinding på Fur. København 1983.
- Müller, S. Vej og Bygd i Sten- og Bronzealderen. Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. S. 1ff. København 1904.
- Olsen, J. V. Furs historie fra middelalder til udskiftning. Fuur Ø's Sparc- og Lånekasse gennem 100 år. S. 11-30, 1973.
- Pontoppidan, E. Annales Ecclesiae Danicæ III. S. 571 ff, 1742.
- Pontoppidan, E. Danske Atlas, tomus IV, s. 741-773, 1768.
- Sesams forlag. Danmarkshistorien. Oldtiden, bd. 1-8. København 1981.
- Simonsen, J. En analyse af geografisk repræsentativitet i fund fra enkeltgravkulturen i et jysk regionalområde. Skrifter fra Historisk Institut, nr. 30, s. 88-93. Odense universitets forlag 1982.
- Skårup, J. Hesselø-Sølager. Jagdstationer der Sydskandinavischen Trichterbecherkultur. 1973.
- Thrane, H. Bebyggelseshistorie – en arkæologisk arbejdsopgave. Fortid og Nutid, bd. 25, s. 299-321, 1973.
- Thrane, H. Bebyggelseshistorie som arbejdsmetode. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab. Nr. 17, s. 5-17. Odense universitets forlag, 1976.
- Thrane, H. Afsluttende bemærkninger. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab. Nr. 22, s. 117-122. Odense universitets forlag 1977a.
- Thrane, H. Sydvestfynsundersøgelsen, erfaringen og problemer fra det hidtidige arbejde. Skrifter fra Historisk Institut. Nr. 23, s. 108-119. Odense universitets forlag 1977.
- Wincentz, L. Stof fra danske museer. Nr. 37, 1983.

Litteratur

- Andersen, S. H. Et østjysk fjordsystems bebyggelse i stenalderen. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab. Nr. 17, s. 18-61. Odense universitets forlag, 1976.
- Brink, B. Niels Brink og hans samtid. Fur omkring år 1800. Skivebogen, s. 22-47, 1973.

Den ene ende af en langhøj – Lødderup Mors

af Palle Siemen

Lødderup sogn på Mors er kendt for sine mange oldtidslevn. Blandt de senest omtalte, er en boplads fra tragtbærerkulturen, en stenkiste fra dolktid og en landsby samt handelsplads fra vikingetiden. Det er imidlertid højfundene, som dominerer billedet. Specielt bronzealder, dolktid og enkeltgravstid er velrepræsenteret¹⁻².

De store bronzealderhøje bag Legind bjerge mod Fredsø er storslåede monumenter over den tid, men også mere undseelige, overpløjede høje kan i glimt vise rester af forgangen storhed. (Fig. 1).

Således var tilfældet ved undersøgelsen af en overpløjet høj på Dalgaard's jorde i Lødderup sogn i 1979. Den overpløjede høj lå yderst mod syd på en nordsyd orienteret langstrakt højning, som tidligere betegnedes »Langdorris«. Undersøgelsen blev derfor tilrettelagt med den formodning, at der kunne være tale om en langdysse. Denne antagelse viste sig at være forkert, men fremgangsmåden rigtig, da »Langdorris« i sidste ende fremstod som en bronzealder langhøj. Langhøjen er anslået til 120 m. Den gennemskæres af Lødderupvangvej og kun den del, som findes syd for vejen, blev undersøgt, ialt 35 m.

Længst i syd findes en rund højning, og det samme gør sig gældende i nord. Langhøjen kan derfor

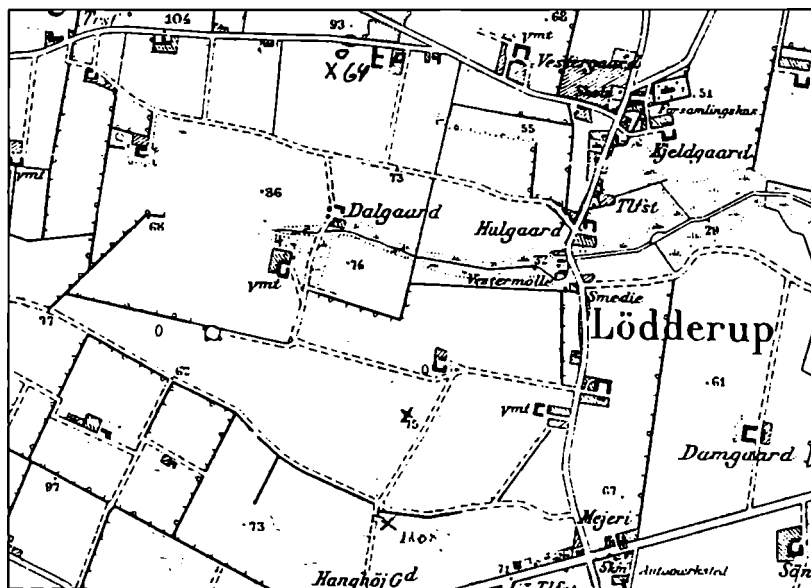

Fig. 1. Lødderup placeret på Mors kort. 4 cm. Copyright.

betegnes som en »saddelhøj« og er antageligt bygget med to rundhøje som endepunkter.

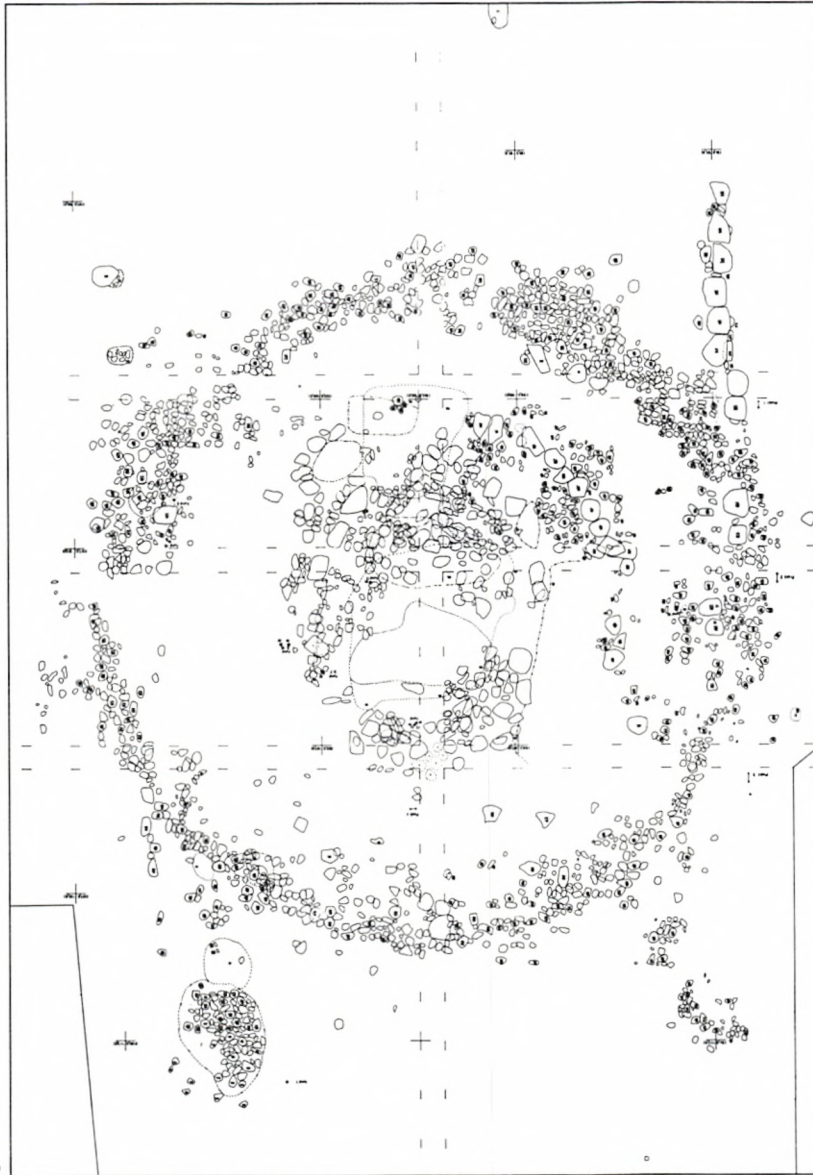
Rundhøjen i syd, som oprindeligt var objektet for undersøgelsen, indeholdt 2 faser udover Langhøjen, det samme synes tilfældet med den nordlige høj, som dog kun er sporadisk undersøgt.

Ældst var en lille rundhøj ca. 14 m i diameter. Under denne høj kunne resterne af en oprindelig vækstflade iagttages som en mørkere stribe. Kun en lille del af denne høj er bevaret samt et lille tyndt vækstlag på højens overflade. Midt i højen findes et større hul 8×5 m, som på

et stykke er gravet ned i undergrunden. Ved gravningen af dette hul i den oprindelige høj, er centralgraven blevet forstyrret, kun resterne af gravgodset – ravperler – var bevaret på bunden af den senere nedgravning under nogle større sten.

Den anden fase i højen består som nævnt af den 8×5 m store nedgravning og af en højvidelse, idet højen ved opkastet fra nævnte hul blev lagt til højsiderne. Langs højkanten blev der lagt et bælte af hånd- og hovedstore sten. Dette bælte var 0,5-1,0 m bredt (Fig. 2). I den store nedgravning blev der

Fig. 2. Udgravningsplan af højfase 2.

anlagt to grave under en stendynge (se senere).

Den tredje højudvidelse fremtræder med en mørk sortbrun fyld spættet med gulbrune pletter. Den er lagt til rundhøjen og videre mod NNV, og herved fremkommer en langhøj, hvis formodede ende er en høj ca. 100 m mod NNV. Denne fase var uden tvivl opbygget af græstørv, uden at det var muligt at udskille de enkelte tørv. I fylden fandtes keramik, flintafslag, brændt flint, blandt andet æggen af en flintøkse fra tragtbægerkultur, som viser, at græstørvene, som er blevet anvendt til langhøjen, er hentet på et område, hvor der har boet tragtbægerfolk. (Fig. 3).

Omkring langhøjen fandtes sporadiske rester af en randstenskæde af store sten – op til 75 cm høje. De var placeret på den oprindelige overflade. (Fig. 4).

Den ældste høj

Der fandtes ikke nogen grav i denne ældste høj. Fundet af ravperler på højfyld eller gammel overflade fra højen, men under sten fra den næste høj antyder, at der kan have været en grav, som er blevet ødelagt ved anlægget af to senere grave. Ravperlerne stammer formentlig fra en grav, der er anlagt på eller over den oprindelige overflade.

de. Deres udseende tyder på, at der har været tale om en grav fra enkeltgravskulturen. (Fig. 5).

Den yngre høj

Ved denne højudvidelse blev der først gravet et 8×5 m stort hul, som gik lidt ned i undergrunden. Derefter blev der anlagt 2 grave,

der begge var rektangulære med kraftigt rundede hjørner. (Fig. 6). Grav 1 målte 2,7×1,4 m og var 0,3 m nedgravet fra undergrunden. Denne grav var forstyrret af et moderne fyldskifte, men det var dog muligt at konstatere, at siderne af graven delvist var foret med lodret stående sten. På bunden fandtes enkelte flade sten. I vestdelen af

graven gik forstyrrelsen ikke helt ned i bunden af graven, og her var størstedelen af gravfylden bevaret. I denne del fandtes en 33 cm lang flintdolke (af type II B³) med odden pegende mod vestnordvest. Dolken har ligget på gravbunden. (Fig. 7). Grav 2 lå parallelt med grav 1, 60 cm mod syd, og var uforstyrret. Formen var oval til afrundet rektangulær. Længden var 2,8 m, bredden var 1,3 m og dybden 0,3 m.

I graven fandtes en del sten, som dog ikke dannede noget system. Øverst i graven fandtes en totalt opløst knogle – antageligt en lemme knogle.

Da gravgruben var blevet tømt for indholdet, var det muligt at iagttage 4 huller, der stort set fandtes i gravens hjørner, men lidt skævt i forhold til gravgruben.

Stendyngen

Over de to grave blev der anlagt en oval stendynge 6-7 m lang og 5 m bred, som bestod af en kreds af store sten, op til 75 cm med flere lag af hånd- til hovedstore sten indeni. Hele anlægget blev indrammet af en stenkæde på kanten af den ældste høj. (Fig. 8). Under den lå i vest en 33 cm lang flintdolke (af type IB⁴), som må være samtidig med gravene eller lidt yngre. Den er antagelig nedlagt som et gravof-

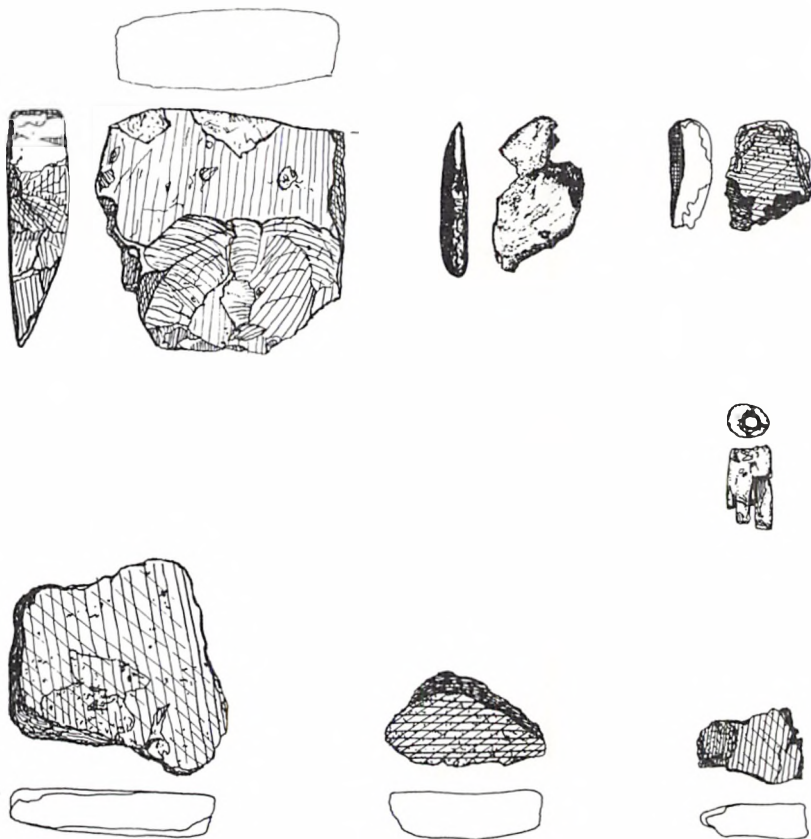

Fig. 4. Langhøjens randsten.

fer i forbindelse med randstenskæden. (Fig. 7 B).

I randstenskæden fandtes også et fragment af en fladehugget pile-spids og et bundskår af en karakter, der placerer det i sen-neolitikum eller tidlig bronzealder. I modsætning til den hele flintdolk er disse fund sandsynligvis tilfæl-

digt indblandede i randstenskæden. (Fig. 7 C).

Andre anlæg

Resterne af en buetformet række af op til 60 cm store sten omgivet af mindre, fandtes omkring højens centrale del. Denne stenkrans kan

være enten yngre eller samtidig med de to dolktidsgrave.

Umiddelbart øst for langhøjen fandtes kogestensgruber og andre gruber. De lå udenfor langhøjområdet, og må derfor anses for yngre end langhøjen.

Andre fund i området

Langhøjen ligger som nævnt på Dalgaard's jord. Her er tidligere gjort fund fra sten- og bronzealderen. Ifølge et brev fra 1824, er der i den undersøgte del af langhøjen, som da betegnes en langstrakt banke, fundet en guldring. Dertil kommer en større bronzealderkiste med en halsring og en armrings.

I den undersøgte del af langhøjen, skulle P. C. O. Nørgaard have undersøgt en ødelagt stensat grav. Der findes imidlertid ingen beretning eller papirer på denne undersøgelse^{4a}.

I den modsatte ende af langhøjen er der gjort fund i den vestlige rundhøj. Der blev i 1857 fundet en flintdolk og en bronzedolk med fæste og fæsteknap. (Fig. 9)⁵. I 1958 undersøgte Morsø Historiske Museum en hellekiste og heri lå et retvækket bæger⁶.

Det seneste fund fra den del af langhøjen, som ikke er undersøgt, blev gjort i 1979, hvor der blev opsamlet et dolktids segl umiddelbart op til højen. I samme område var

Fig. 5. Ravperlerne fra højfase 1.

nogle år tidligere fundet et lignende stykke⁷.

Der er således et større antal fund og anlæg, som kan knyttes til langhøjen.

Disse samler sig omkring enkeltgravstid, dolktid og ældre bronzealder. I flere af de andre høje er der også fremkommet materiale fra samme perioder.

I Dalgaard's Vesterhøj, som består af to høje, er der fundet bronzealder urner i en af dem og en stridsøkse i den anden. Ingen af disse fund er bevaret.

Dalgaard's Østerhøj, også kaldet »Trindorris«, indeholdt flere interessante grave. I 1920 undersøgte Hans Kjær en gravkiste fra slutningen af stenalderen og spor af en

jættestue. Tidligere er der fremkommet en bronzealdergrav⁸.

Jættestuen kunne erkendes ved rester af en brolægning af større og mindre stenflager på den oprindelige overflade. Her lå ravperler, som de kendes fra tragtbægerkulturen. Stenkisten lå centralt i østhøjen og et stykke oppe i denne. Skeletræsterne viser, at den VNV-ØSØ orienterede kiste kun har været anvendt den ene gang, og at den døde har ligget med hovedet i øst. Gravudstyret bestod af en flintdolk, omtrent 32 cm lang (af type 1C)⁹, og 3 pilespidser (der har ved gravlæggelsen sikkert været tale om en bue og 3 pile).

I 1868 indsendte A. M. Schade, Nykøbing, klingen til et bronze-sværd med tilhørende løs fæsteknap og en arming af en enkelt guldtråd, hvis ender var ombøjede og hagede i hinanden. Dertil kommer en gulfingerring, 2 flade knapper med øsken på undersiden og en dobbelt knap, som blev fundet i en stenkiste noget oppe i østsiden af Dalgaard's Østhøj. (Fig. 10)^{9a}.

Samler vi kort trådene op, ser vi i området omkring Dalgaard's Høje tragtbægerkulturen repræsenteret ved resterne af jættestue og enkeltgravskulturen gennem to grave. Specielt senneolitisk kultur er velrepræsenteret i området, men vel at mærke den tidlige del, benævnt

fase A. Fund fra bronzealderen mangler ikke, skønt disse fremtræder mere markant andre steder på øen. Det rige gravfund fra Dalgaaards Østhøj og langhøjen vidner om, at bronzealderfolket også har været ret velstående i Lødderup området.

Langhøje

I 1877 fremlægger C. Engelhardt artiklen »Langhøje fra Oldtiden« i Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. Langhøjene, som behandles i artiklen, er fra ældre bronzealder, men langhøje kendes også fra begyndelsen af yngre stenalder i form af de såkaldte jordgrave og lidt senere ved langdysserne¹⁰⁻¹¹.

Det er ikke altid muligt at adskille disse tre former for langhøje fra hinanden uden undersøgelse i feltet. Der er dog en række typiske træk, som i de fleste tilfælde er nok til en bestemmelse af højen. De tidlige neolitiske langhøje – jordgravene – og de umiddelbart efterfølgende langdysser, er almindeligvis øst-vest orienterede, mens bronzealderens langhøje oftest er nord-sydligt orienterede. Langdysserne er omgivet af større sten, de tidlige neolitiske langhøje af mindre sten, mens bronzealderens langhøje ofte er uden randsten. En klar udskillelse af langdysserne er selvfølgelig også

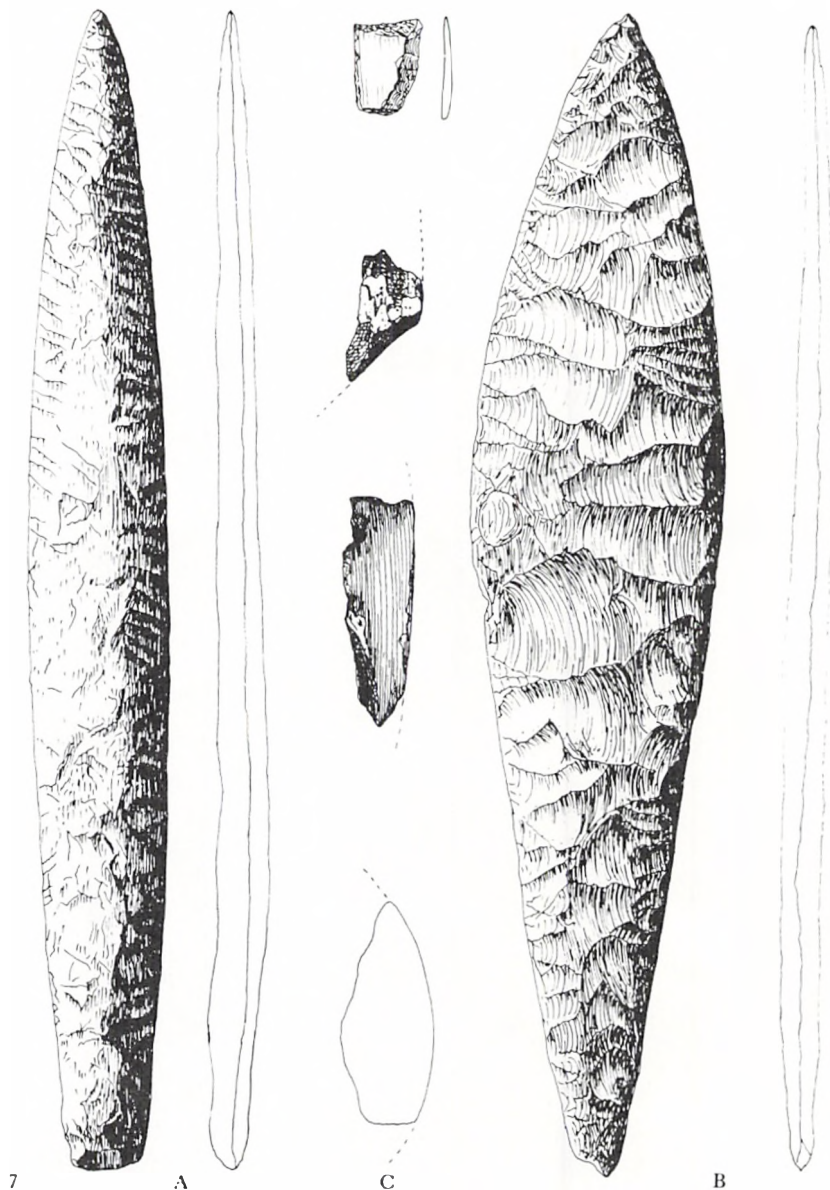
mulig ved eksemplarer med bevarede kamre. Vanskeligere er det ved langdysser uden stenbyggede kamre, eller hvor disse er sjetnet¹². Tidlig neolitiske langhøje kan senere være anvendt til anlæg af langdysser¹³.

En karakteristik af bronzealderens langhøje er behæftet med en lang

række usikkerheder. For det første er materialet begrænset. I 1877 nævner Engelhardt 5 høje med daterede gravfund, dertil kommer 3 med grave i form af en eller flere stenkister og 19 langhøje, som ikke er undersøgt overhovedet. En gennemgang af Broholms katalog over den ældre bronzealderens fund i værket »Danmarks Bronzealder« vi-

Fig. 7. A. Flintdolken fra grav 1. B. Flintdolken fra randstenskæden. C. Mindre fund fra randstenskæden. Mål 12:25.

ser i 1944 12 langhøje med under- søgte, daterbare grave¹⁴. Siden da er tallet ikke blevet meget større. Fra Ballermose ved Jægerspris kendes 2 langhøje, men ellers synes der ikke at være fremlagt andre i litteraturen¹⁵.

Gravene i langhøjene er bronzealderens almindelige former, rammegrave, forskellig stendynger, stenkister – dertil stamme- eller almindelige trækister, blot anbragt i en grube. Stenkisterne er de mest almindelige.

De fleste grave er østvest orienterede, så graven ligger på tværs af langhøjens længdeakse. Gravgaerne er ting, som også kendes fra rundhøjen. I en langhøj på Sundby Mark, Stagstrup sogn, lå der i en stenkiste 3 dynger brændte ben, hvor der ved den østligste fandtes en dobbeltknap af bronze med stjerneornament, på behoben midt i kisten resterne af en bronze-fibel, mens den tredje dyngede var tom.

I Førby ved Vorupør, Hundborg sogn, er der fundet et fragment af et sværd med ottekantet fæste (et såkaldt 8-kantet sværd) og fragment af et sværd med bred midt-ribbe i en stenkiste, hvis bund var brolagt med flade kalkfliser. I kisten fandtes også rester af et u-brændt skelet.

Gravgodset daterer de fleste af langhøjene til periode 2 i bronzeal-

Fig. 8. Foto af randstenskæde i højfase 2.

deren, omkring 1500-1300 før vor tidsregning.

»Langdos« i Lødderup har næsten alle de karakteristiske træk, der kendetegner bronzealderens langhøje. Højen er nord-sydligt orienteret, indeholder tilsyneladende bronzealderbegravelser i den centrale del og er opført over 2 høje

(en sadelhøj) med begravelser fra enkeltgravstid og dolktid. En bronzealdergrav antydes ved den fundne bronzedolk. Langhøjen afviger fra det kendte ved den kraftige randstenskæde, som mere minder om langdyssernes.

Langhøjene kendes fra det meste af Danmark, men er klart koncentre-

ret i det nordvestlige Midtjylland og vestlige Nordjylland. Fra dette område har vi oplysninger om rundt regnet 150 langhøje, hvoraf noget over 100 med en vis sikkerhed kan anses for at være fra bronzealderen. Mors har yderligere 5 mulige langhøje.

Omkring 50 m øst for en fredet høj med en udgravet og restaureret jættestue ved Tusbjerg i Karby sogn, er der undersøgt en lille overløjet langhøj. Højens centrale dele var stærkt gennemrodet, da der gennem årene var fjernet en hel del sten. Langhøjens dimensioner og form fremgik af sporene efter randstenene. Højen har været 12 m i Ø-V retning og 17 m i N-S. Højtomtens indeholdt en øst-vest vendt stendynge, som var 6,20 m lang og 1,0-1,5 m bred. Den var anlagt umiddelbart på den daværende overflade i 1-2 lag¹⁶.

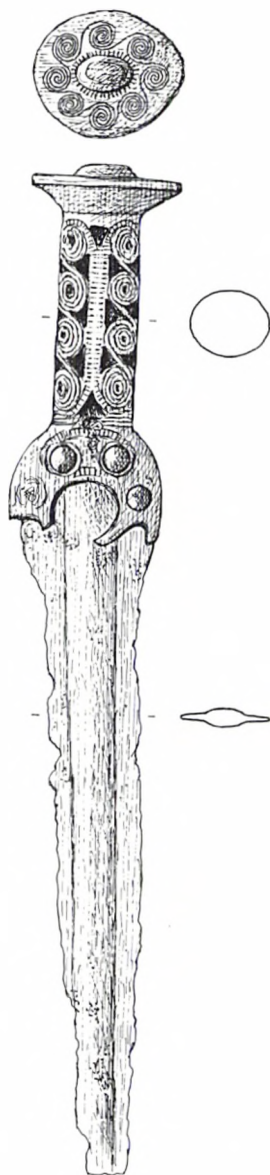
Selve graven bestod af en hellekiste, gravet 10-15 cm ned i undergrunden. Kistens sten vendte den fladeste side ind mod gravrummet. Den døde har ligget på venstre side med hovedet i øst. Umiddelbart foran ansigtet lå en opskærpet flintdolk.

Dolktidsfundene

Det dolktidsmateriale, som kendes fra Mors, er på en og samme tid varieret og yderst ensartet. På den ene side er der fundet både grave,

Fig. 9. Bronzedolken. Tegning Henning Ørsnes.

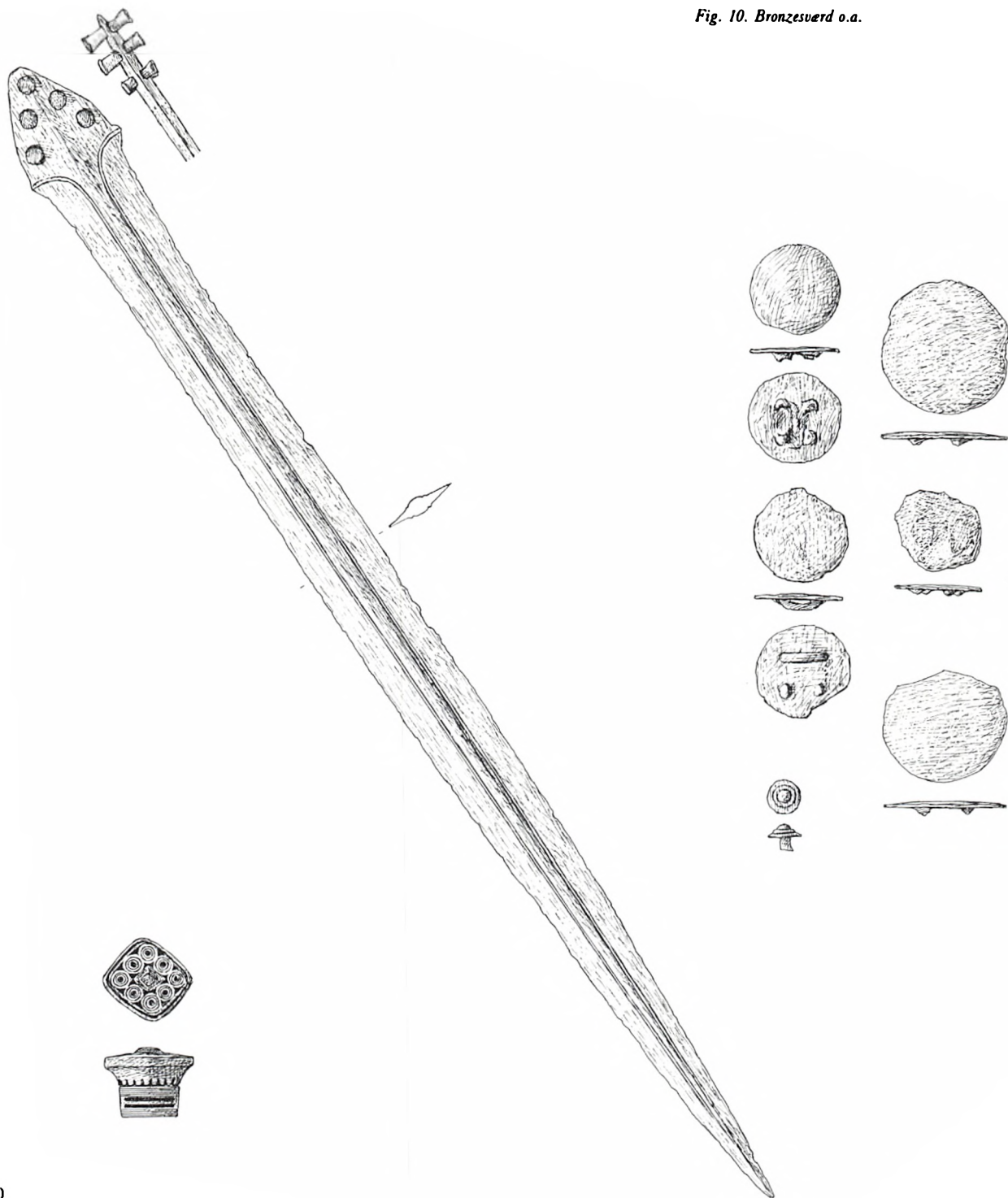
bopladser og depoter, på den anden side er det kun et udvalg af gravene, som er undersøgt. En række senneolitiske bopladser kendes fra opsamlinger, men ingen er endnu blevet undersøgt. Depotfundsgruppen kendes fra nogle få fund, blandt andet fra et større depot fra Frøslev. Her fandtes 9 flintøkser, hvoraf flere er af den såkaldte Kregmetype, 3 mejsler og spidsen af en dolk¹⁷.

De to flintsegle, som med års mellemrum er samlet op ved langhøjen, kan være dele af eller et helt depotfund, men det kan også skyldes tilfældigheder, at de to stykker er havnet så tæt ved hinanden.

Periodens gravfund kendes i et langt større tal. De koncentrerer sig i tre områder, og falder stort set inden for begyndelsen og slutningen af perioden (senneolitikum A og C). De fleste grave er fundet i Lødderup området, hvor 3 af dolktidens almindeligste gravformer er repræsenteret.

Gravene fra højfase 2 i langhøjen kan nævnes. De to grave fandtes under en stendynge, som det er almindeligt i senneolitikum og bronzealder. Hvad der imidlertid er interessant, er stendyngens størrelse og sammensætning med større sten i en oval sætning langs kanten. Dertil kommer anlægget af gravene i en ældre høj, hvor et større hul, som er blevet gravet til under-

Fig. 10. Bronzesværd o.a.

grunden, har dannet udgangspunkt for de to gravgruber og stendyngen ovenover. Normalt ville den daværende markflade eller toppen af en ældre høj have dannet udgangspunkt for begravelserne.

Grav 1, der som nævnt var meget forstyrret, har oprindeligt været en art stenkiste sat af fladere marksten. Kisten kan betegnes som en mellemstor hellekiste.

Et fint eksempel på denne gravform kendes fra Bjergby Mors, hvor man fandt en stenkiste med sider og bund af flade stenplader. Også denne kiste havde været dækket af en stenpakning i flere lag. Gravgaverne bestod af en flintdolk type IC, 2 pilespidser samt en lårbenskogle. Dolken fandtes i venstre side af den døde, som lå udstrakt på ryggen¹⁸.

En anden form for stenkiste er den fra Dalgaard's østhøj. Den blev sat af kraftige sten, og var kun beregnet til en enkelt begravelse. Kisten er 2 m lang og 0,4-0,6 m bred. Bundlaget bestod af stampet ler, hvorover der var strøet sand. Her fandtes som nævnt gravgaverne, blandt andet en type IC dolk⁹.

Grav 1 fra den i 1979 undersøgte høj dateres gennem dolken, som var af type IIB, senneolitisk periode B. Dateringen modsiges tilsyneladende af dolken fra randstensgåden, som er af type IB, og placeret i senneolitisk periode A. De to dol-

ke må imidlertid anses for samtidige. Dette modsiges heller ikke af de kronologiske argumenter i Lomborgs arbejde fra 1973. Generelt placerer Lomborg stenkisterne efter begyndelsen af senneolitikum og rigtig almindelige bliver de først i senneolitikum B¹⁹.

I Lødderup kendes yderligere 3 stenkister fra Fårup, heraf 2 anlagt i samme høj. Af andre stenkister fra Mors kan nævnes: Sejerslev med dolk (type I) og ravknap, Sindbjerg Redsted sogn, en kraftig stenkiste med en dolk (type VA) og sandsynligvis et skiferhængesmykke, og Skallerup med en kiste, der blandt andet indeholdt en flintdolk (type IC), samt en kiste fra Fjallerslev med et senneolitisk smykke.

Grav 2 i Langdorris var af en anden type. I hvert hjørne af gravgruben fandtes et stolpehul, de fire huller danner et skævt rektangel, antageligt har de dannet hjørnerne i en form for kiste. I hvilket niveau denne kiste har været placeret i gravgruben, er vanskeligt at konstatere, almindeligvis er sådanne kister konstrueret således, at grubebunden også er gravbunden, noget der kendes både fra enkeltgravstid og dolktid. I grav 2 fandtes der imidlertid en lemmeknogle i niveau med gravgrubens øvrige sten, så formentlig er gravbunden her.

Om graven har rummet en dybere begravelse og derved må betegnes som en etagegrav, kan der ikke med sikkerhed siges noget om. Gennem placeringen under samme stendynge og ved forholdet til grav 1 må grav 2 anses for samtidig med denne.

En højgrav i Store Starhøj, Fredsø, Lødderup, indeholdt en flintdolk (type VB). I en anden høj i Fredsø fandtes en stenlægning af hånd-hovedstore sten. Den var 2,45 m lang i øst-vest retningen og 0,75 m bred midt på. Selve graven bestod af en tæt pakning af 10-20 cm store sten i en nedgravning. Ved bunden fandtes flade sten. Graven indeholdt en flintdolk (type IA/B) og en ravknap.

Foruden disse kendes enkelte andre højgrave fra Mors fra senneolitikum: Bjergby med dolk (type I) og 2 fladhuggede dolke (VA) og Ørndrup med keramik fra dolktid.

Det har vist sig, at Lødderup området i begyndelsen af senneolitikum er velrepræsenteret med materiale i modsætning til senere, hvor fundene indtil videre svigter. I løbet af bronzealderens periode 2 dukker fundene atter op og med en sådan variation og rigdom, at det kan virke overvældende på baggrund af den forudgående fundtomhed. Vi må formode, at bosættelsen i Lødderup området er fortsat gennem hele dolktiden og vide-

re ind i bronzealderen på trods af det forhold, at materialet svigter. Langhøjen, som blev undersøgt, viser netop de to materialemæssige højdepunkter i Lødderup området: Dels de senneolitiske grave, og dels selve langhøjen, som dog ikke er undersøgt fuldt ud, hvilket er beklageligt, da den udmærket kan indeholde oplysninger af interesse for områdets kulturhistorie. Hvilke mennesker blev begravet i langhøjen? Adskiller de sig fra mennesker i rundhøjene? Netop i Lødderup området haves en række undersøgte bronzealderhøje, så muligheden for en sammenligning af gravene i et og samme område er de bedst mulige. Indtil videre må dette vente, og vi kan i stedet glæde os over, at endnu kan overpløjede høje indeholde glimt af svunden storhed.

Noter

1. Udgravningen af sb. 153 i Lødderup sogn, Morsø Sønderherred, Thisted amt (efter 1970 Viborg amt), skete i maj-juni 1979. Den blev foretaget af forfatteren, Arne H. Andersen og Jørgen Dencker, samt et hold beskæftigelsesarbejdere. I en periode blev der anvendt maskinkraft. Journalnummer MHM 143 x.
2. Nielsen 1976 + 1977.
3. Lomborg 1973 s. 46 f.
4. Lomborg s. 38 f.
- 4a MHM x 64
5. Broholm 1943-44 s. 73 nr. 592. Bronzedolken har nr. 16180. Flintgenstanden er bortkommet (nr. 16179).
6. I 1955 undersøgte lektor Sv. Spørring en hellekiste på ryggen af en lille nord-sydgående bakkeryg, som gennemskæres af vejen. Det er langhøjen, som refereres til. Der var rester af en stenpakning omkring hellekisten, som havde 3 flade dæksten af kløvede marksten. Hellekisten var sat af 2 aflange marksten i hver side og med en for hver ende. Bunden af graven var gruslagt. Graven gav ingen fund ved undersøgelsen, men før Morsø historiske Museum blev tilkaldt, blev der optaget et lille urtepotteformet lerbæger, det var uornamenteret 6 cm højt og 6 cm i øvre diameter. Udgravningsberetningen nævner et urtepotteformet lerkar med museumsnr. -45, men i 1972 fandtes i museet blot en kasse mærker -45 med dele af to kar i en krukke og en åben skål. (Mus. insp. Per Noe takkes for oplysningerne).
7. Oplysninger Frits Jensen, Sejerslev.
8. Kjær 1920 s. 44 f.
9. Kjær 1920 s. 46 f fig. 3-6 Lomborg 1973 s. 174 (NMI A 31166).
- 9a Kjær 1920 s. 53, Broholm 1953 s. 164.
10. Engelhardt 1877 s. 253 f.
11. Madsen 1979 s. 301 ff.
12. Kjær 1977 s. 19 ff
13. Rønne, P./Madsen 1979 s. 307 nr. 91 Bygholm Nørremark
14. Broholm 1943-44 Langhøje
15. Lomborg 1951 s. 153.
16. MHM 1058, undersøgt af A. Willemoes Nielsen 1959.
17. Frøslev, Frøslev sogn, Mors. Ebbesen, 1981 (1982 s. 91 ff). Vilsby, Vejerslev sogn, Mors depot nævnt Ebbesen 1965 s. 283 note 83 nr. 4.
- Krøgmetypen er defineret af Ebbesen 1975 s. 283.
18. Nørgaard 1967 s. 28 f.
19. Lomborg 1973 s. 64 ff.

Litteratur

- Broholm, H. C.: Danmarks Bronzealder I-IV 1943.
- Ebbesen, K.: Die Jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Arkæologiske Studier II, 1975.
- Engelhardt, C.: Langhøje fra Oldtiden. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1877, s. 251 ff.
- Kjær, H.: Lidt om Oldtidsminderne paa Mors.
- Kjær, P.: En langhøjs tilblivelse. Antikvariske Studier I, 1977 s. 19 ff.
- Lomborg, E.: En Højgruppe ved Ballermosen, Jægerspris. Aarbøger, 1959 s. 144 ff.
- Lomborg, E.: Die Flintdolches Dänemarks. Nordiske Fortidsminder B, 1 1973.
- Madsen, T.: Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society Vol. 45 1979 s. 301-320.
- Nielsen, S.: En vikingetidslandsby på Mors. MIV 6, 1976 (1977) s. 52 ff.
- Nielsen, S.: En yngre stenalder boplads på Mors. MIV 7, 1977 s. 20 ff.
- Nørgaard, P. C. O.: Stenkistegrav. Skalk 1967, 6 s. 18 f.

Arkæologi på naturgasledningen mellem Fiskbæk Å og Flyndersø

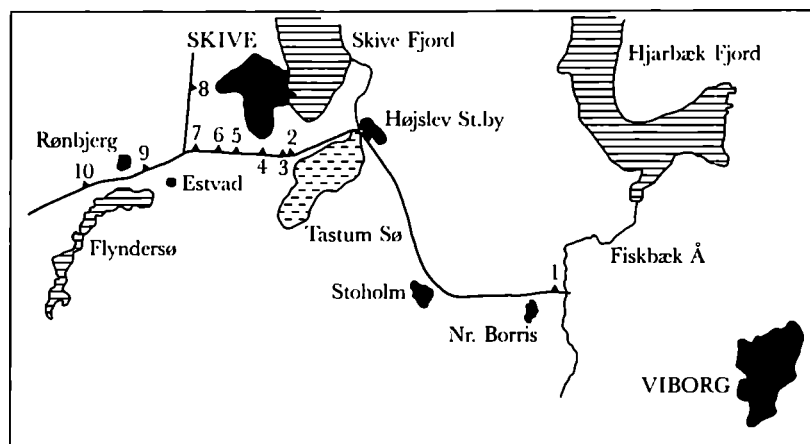
af Poul Mikkelsen

Danmark forsynes i disse år med naturgas fra Nordsøen. Med hovedledning og fordelingsledninger drejer det sig om flere tusinde kilometer rørledning, der skal lægges ned.

Et anlægsarbejde af dette omfang vil med sikkerhed komme til at berøre en lang række fortidsminder. Disse er imidlertid sikret mod ødelæggelse gennem en paragraf i museumsloven. Paragraffen gør det muligt for rigsantikvaren at stoppe et anlægsarbejde i op til et år, således at berørte fortidsminder forinden kan undersøges på forsvarlig måde. For at undgå bekostelige stop i anlægsarbejdet, har naturgasselskaberne indgået en aftale med rigsantikvaren om, at fortidsminder, der måtte blive berørt af arbejdet, så vidt muligt lokaliseres og undersøges, inden naturgasarbejdet påbegyndes.

Arkæologernes arbejde starter med en grundig undersøgelse af den berørte strækning. Nationalmuseets og det lokale museums arkiver bliver først gennemgået. Her findes optegnelser om allerede kendte fortidsminder. I Skive museums område ville flere overpløjede gravhøje således blive berørt af arbejdet. I alle tilfælde valgte man at føre gasledningen uden om højene.

Efter arkivgennemgangen er strækningen gennemvandret af en arkæolog, der i jordoverfladen re-

gistrerer forekomsten af potteskår, flintaffald, ildsprængte sten, farveændringer osv. Under alle disse forskelligartede indikatorer kan skjule sig bopladser og grave. På baggrund af disse iagttagelser udvælges en række lokaliteter, hvor der foretages en prøvegravning. Prøvegravningen foretages ved, at man med en rende-graver fjerner muldlaget i ca. 2 m brede baner. Gravningen giver dels klarhed over, om der skal foretages en større undersøgelse på stedet, dels giver den arkæologen muligheden for i givet fald at vælge den mest hensigtsmæssige udgravningsmetode.

På fordelingsledningen mellem Viborg og Skive, en strækning på mellem 35 og 40 kilometer har Skive Museum i 1984/85 foretaget 10 større og mindre udgravninger.

Den ovenfor skitserede metode¹ ligger til grund for undersøgelserne på 7 af de 10 lokaliteter, mens 3 af lokaliteterne først er undersøgt efter anlægsarbejdets start. Fig. 1.

I det følgende skal resultatet af disse udgravninger kort fremlægges.

1. Nr. Borris. Nr. Borris sogn. Boplads og grave fra ældre romersk jernalder. SMS 300A.

På en ganske svag østskråning ned mod Fiskbæk Å undersøgtes en boplads med hustomter, hegn og gruber fra ældre romersk jernalder. Desuden to lerkargrave fra samme periode. Endelig undersøgtes en grube med flintaffald og keramik, der kan dateres til enkeltgravskulturen².

2. Jegstrup II. Dommerby sogn. Boplads fra yngre jernalder. SMS 310A.

Fig. 1. Oversigtsplan af gasledningen mellem Viborg og Skive. Numrene 1-10 henviser til de arkæologiske lokaliteter omtalt i artiklens første del.

På syd og sydvestskråning ned mod den nu udtørrede Tastum Sø afdækkedes knap 400 fyldskifter af forskellig art. I det vestligste og største felt fandtes en kraftig nordvest/sydøst orienteret koncentration af stolpehuller og talrige gruber, fig. 2. Stolpehullerne indgår tydeligvis i en eller måske snarere flere huskonstruktioner, der delvist dækker hinanden. Der synes at være flere tolkningsmuligheder, hvoraf en er anført på fig. 2. Det er muligt at udskille helt klare væglinjer, mens det er meget vanskeligt at udskille de tagbærende stolper³.

Enkelte af de yderste vægstolper i husets sydøstlige del havde en helt klar hældning indad mod husets midte.

Omtrent midt i koncentrationen af stolpehuller fandtes rester af et større og et mindre ildsted i form af rødbrændt sand. Ligeledes fandtes midt i huskonstruktionen et større forsænket parti fyldt med kulturlag – et gulvlag? Under dette lag fremkom et uregelmæssigt rektangulært fyldskifte med en maksimal dybde på 40 cm. I fyldskiftet fandtes enkelte mindre sten. En tværgående profil viste en række tynde lerstriber. Sammenholdt med et par ganske vist svage stolpehuller ved begge ender af fyldskiftet, tolkes det som resterne af et grubehus – ældre end huskonstruktionerne. De 3

Fig. 2. Oversigtsplan af udgravningsfeltet ved Jegstrup II. Vandret skravering markerer fyldskifter der kan dateres til yngre stenalder. Lodret skravering markerer ildsteder.

Fig. 3. Fund fra Jegstrup II. Øverst tv.; hvæsesten. Nederst tv.: groft tilhugget flintstykke, del af forarbejde til tyndnakket økse (løsfund). Øverst th.: konisk tenvægt af ler. Nederst th.: tenvægt forarbejdet af et lerkarskår.

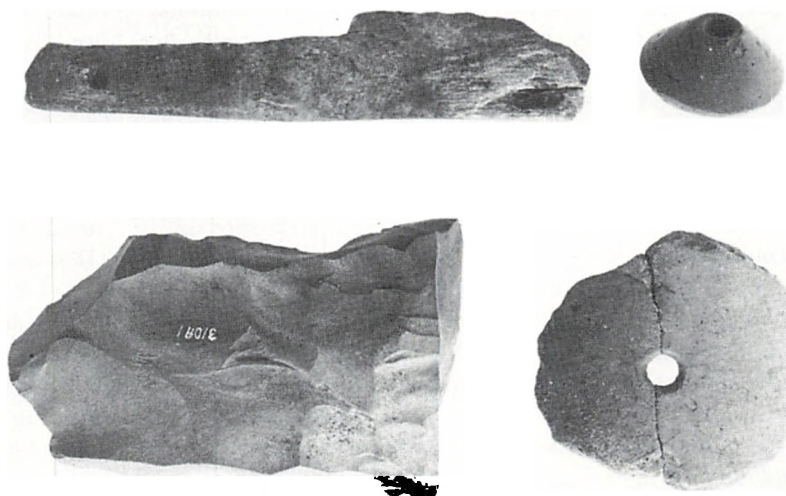
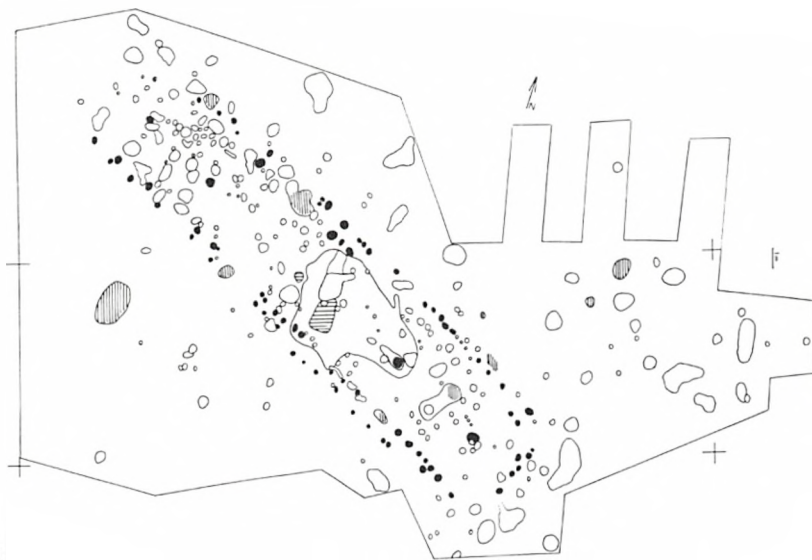

Fig. 4. Jegstrup II. Bronzealder grube (SMS 310A22 – Grube 196).

- Gult, fintkornet undergrundssand.
- Mørkt kulturlag med keramik.
- Mørkbrun sandblandet muld.
- Homogent, fintkornet lyst sand.
- Mørkbrun muld med en del trækul og ganske få ildskårnede sten.

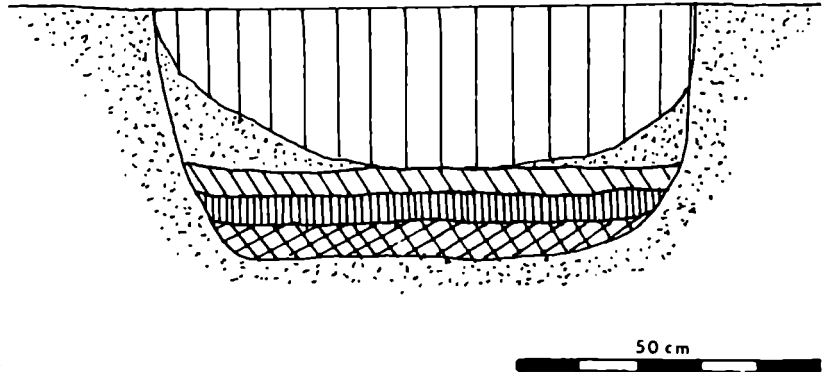
meget få fund i forbindelse med huset vanskeliggør dateringen. Keramikken giver ingen sikre holdpunkter – derimod peger fundet af en hvæssesten samt to koniske tenvægte af ler, på en datering til yngre jernalder, muligvis vikingetid, fig. 3. Spredt i feltet undersøgtes 12 fyldskifter indeholdende flintaffald, flintredskaber og keramik, der kan dateres til tidlig mellemneolitisk tragtbægerkultur.

I et mindre felt på arealets højeste punkt undersøgtes enkelte stolpehuller og gruber, hvoraf een gav lidt keramik fra yngre bronzealder, fig. 4. Blandt andet skår af simple dobbeltkoniske kar med tynd rand og vandrette listeformede hanke. Desuden en tenvægt tildannet af et kasseret lerkarskår. I en nærliggende grube fandtes halvdelen af en tilsvarende tenvægt.

3. Jegstrup I. Dommerby sogn. Boplads fra ældre germansk jernalder. SMS 149A.

Kun ca. 200 m vest for Jegstrup II undersøgtes på et næs ned mod Tastum Sø en boplads fra ældre germansk jernalder. Desuden forskellige gruber fra tidlig mellemneolitisk tragtbægerkultur og yngre bronzealder. Endelig en offergrube med et helt lerkar fra senneolitisk tid⁴.

4. Skive Kaserne. Skive landsogn. Boplads fra yngre stenalder. SMS 335A.

Mindre undersøgelse foretaget efter delvis muldafrømning på hidtil uopdyrket areal. Der undersøgtes ca. 20 m² af et kulturlag beliggende i helt fladt terræn. Kulturlaget havde en tykkelse på ca. 15 cm og indeholdt keramik, flintaffald, slagsten og redskaber, hovedsagelig skiveskrabere. Keramikken i kulturlaget domineres af tykvægede, groftmagrede skår. Ornamenteringen består af vulstagtige fortykkelser lidt under randen, samt cirkulære indstik antagelig lavet med en rørknogle. Desuden findes i kulturlaget skår med en bølgevulst lige under randen, samt skår med lodret afstribning. Under kulturlaget fandtes to gruber og et enkelt stolpehul. Det var kun muligt at undersøge den ene grube. Heri fandtes foruden en del flintaffald, skiveskrabere og slagsten

samt keramik. I gruben, der er ca. 45 cm dyb med jævnt rundet tværsnit, fandtes skår af mindst 7 forskellige kar. Bl.a. skår af tykvæget keramik identisk med den keramik, der fandtes i kulturlaget samt finere ornamenterede skår. Som helhed skal fundet sikkert dateres til første halvdel af mellemneolitisk tragtbægerkultur. I den undersøgte grube fandtes enkelte stykker af forkullede hasselnøddeskaller.

5. Bilstrup. Skive landsogn. Boplads fra yngre bronzealder/jernalder. SMS 337A.

Pladsen, der er beliggende på kanten af en ret stejl vestvendt skrånning ned mod Karup A, blev lokaliseret efter delvis muldafrømning. Undersøgelsen omfattede ca. 80 m² af pladsen, fig. 5. På grund af naturgasarbejdets fremskredne stade var en større muldafrømning

ikke mulig. Der undersøgte en del stolpehuller og gruber. Stolpehullerne indgår ikke i nogen påviselig huskonstruktioner, hvilket tildels må skyldes underøgelsens begrænsede omfang. Gruberne var næsten alle såkaldte kogegruber. De optræder i to forskellige former. Dels 20-25 cm dybe gruber med jævnt rundet tværsnit, helt fyldt med ildskørnede sten og mørk trækulblandet muld. Dels 50-60 cm dybe gruber med lodrette sider og jævnt rundet bund. I bunden findes et ca. 10-15 cm tykt lag af ildskørnede sten. Øverst i gruberne af denne form ses ofte rester af nedsunkne

kulturlag. Der blev gjort meget få fund i anlæggene. I kogegruberne fandtes stumper af kværnsten, derudover fandtes enkelte lerkarskår. Fundene gør det ikke muligt at datere pladsen nærmere end til bronze-jernalder.

6. Estvadgård. Estvad sogn. Hustomt fra ældre romersk jernalder. SMS 298A.

På en jævn østvendt skråning ned mod Karup Å undersøgte resterne af en formodet øst-vest orienteret hustomt. Mod syd havde terrænet et relativt kraftigt fald. Mod vest fandtes resterne af et rødbrændt lerlag – et lergulv – der

målte 3×1,5 m. Mod syd fandtes en regelmæssig rektangulær brolægning orienteret nord-syd. En del af brolægningens yderste sten var omhyggeligt kantstillede. Endelig fandtes enkelte stolpehuller. Disse er imidlertid så spredte, at de ikke giver noget »skelet« til et hus. Lerlaget og brolægningen – der må markere husets indgangsparti – sammen med stolpehullerne, kan næppe opfattes som andet end resterne af en stærkt ødelagt hustomt. Flere argumenter kan dog rejses mod en sådan tolkning. Niveauforskellen mellem brolægningens nordlige og sydlige ende er

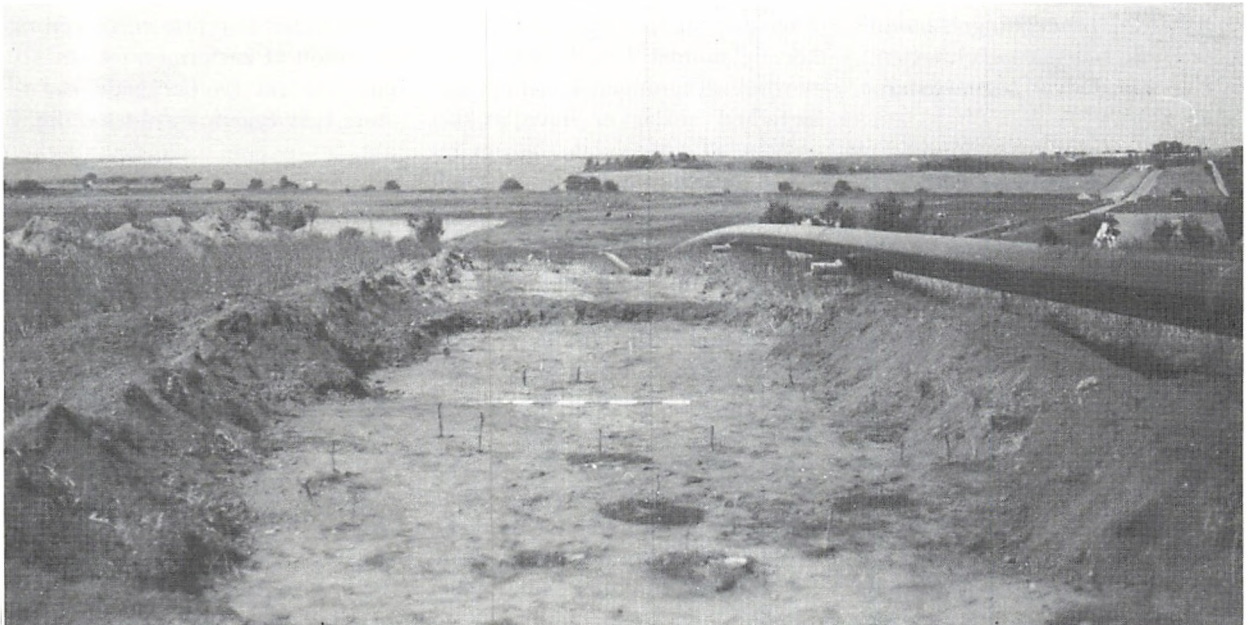

Fig. 6. Udgravningen ved Højvang. Bemærk de gennemgravede mørke kulturlag i grøftens sider.

påfaldende stor. Lerlaget har ligeledes en kraftig hældning mod syd. At det f.eks. skulle dreje sig om en udvæltet væg kan helt udelukkes. Der er heller ikke tale om rester fra en boplads beliggende på en højere del af arealet.

Er forholdene omkring huset usikre, er dateringen imidlertid ganske sikker. Keramikken, der næsten udelukkende fandtes mellem bro-lægningens sten, har fortykket smalt facetterede rande, og hankene er x-formede, hvilket daterer den til ældre romersk jernalder. I materialet er repræsenteret skår af store grove forrådskar og mindre, finere kar med en blanklittet overflade. I bro-lægningen fandtes kværnsten, slagsten og glittesten.

7. Højvang. Estvad sogn. Cisterne. SMS 339A.

Kulturtag af stor udstrækning gennemskåret ved opgravning til gasledningen, fig. 6. I den således fremkomne profil fandtes foruden kulturtaget, et tykt tørvelag, spor efter et vandfyldt hul, hvortil aktiviteten på stedet har været knyttet. Hullets størrelse eller form var det ikke muligt at fastslå. Øst for vandhullet, skrånende ned mod dette, fandtes en bro-lægning af næve – til hovedstore sten – enkelte steder fandtes små ophobninger af sten. Da der ikke blev gravet i fladen kunne bro-lægningens udstrækning ikke fastlægges. En søgegrøft

viser dog, at stenlægningen strækker sig mindst 4 m længere mod nord. Bro-lægningen kan med forsigtighed anslås at have dækket mindst 30 m² på den i øvrigt ret stejle skråning ned mod vandhullet. Der ses ingen spor af stenlaget vest for hullet. Over stenlaget fulgte et lysbrunt lag af vekslende tykkelse, herover fulgte et 5-10 cm tykt rødt askelag. Denne lagsfølge kunne ses over det meste af stenlægningen. Over disse lag fandtes forskellige opfyldningslag. I tilknytning til stenlægningen og lagene lige oven over fandtes store mængder af keramik. Keramikken er ikke gennembearbejdet, og kun en meget lille del er forsøgt samlet⁵.

I materialet er repræsenteret en rig variation af karformer, fra små 10 cm høje ret tyndvæggede kar til store tykvæggede forrådskar, fig. 7 a-e.

Imellem disse to yderpunkter ses talrige variationer. Randene er tynde, nogle lige afskårne, andre forsynet med en ganske svag vulstagtig fortykkelse. Hankene er båndformede, enkelte temmelig brede. I flere tilfælde er hankene skæve og bærer i det hele taget præg af stor skødesløshed i forarbejdningen. En del af randene er ornamenterede med tværstregninger i mange variationer, desuden ses fingerindtryk på nogle af randene. Ornamenteringen af randene på denne måde bevirker, at de i

Fig. 7. Keramik fra Højvang. 7a. Randskår. Nederst tr. skår af sad med bred flad rand. 7b. Hankeskår. 7c. Rand/bugskår med plastisk ornamentik. 7d. Lille svajet bøger. 7e. Randskår af tykvægget, groftmagret kar.

7

b

e

nogle tilfælde kommer til at fremstå som let fortykkede. På karrenes sider ses plastisk ornamentik, dels korte lister med fingerindtryk el. tværstreger, dels runde knopper. I materialet er repræsenteret et skår af et fad med bred flad rand. Keramikken virker meget homogen og synes kronologisk at repræsentere en ganske kort periode. Materialet må henføres til en tidlig del af førromersk jernalder.

Umiddelbart må man formode, at vandhullet har opsamlet vand til en nærliggende boplads. En sådan boplads er dog ikke lokaliseret, men både øst og nordvest for anlægget har gasgrøften gennemskåret flere gruber.

Grøften havde tydeligvis også gennemskåret et kulturlag på vandhullets vestside – også dette lag var rigt på keramik. Laget blev ikke undersøgt, men det strækker sig mindst 20 m længere mod vest. Uheldigvis blev dette anlæg opdaget så sent, at en mere omhyggelig undersøgelse var umulig – det havde fortjent en bedre skæbne. F.eks. ville en større fladegravning have været af betydning.

8. Lund. Skive landsogn. Boplads fra yngre bronzealder. SMS 297A. På en ret stejl sydskråning undersøgte 10 gruber af forskellig art og enkelte stolpehuller. I grubernes top fandtes i alle tilfælde rester af nedsunkne kulturlag. Skårmateri-

alet fra gruberne var ret fragmenteret. Det var meget ensartet, og skal her behandles under et. Randskårene er alle med tynd rand undtaget et med let fortykket lige afskåret rand. Hankene er vandrette aflange tapper. På et randskår ses lige under randen en ganske lille lodret spidsoval knop. Ornamenteringen består af indridsede, krydsende linjer, der i enkelte tilfælde fremstår helt reliefagtigt. Desuden ses et enkelt skår med et skraveret vandret bånd på overgangen mellem hals og bug. En del skår har en ru »dryssende« overflade, mens andre er omhyggeligt glittede. Det gælder de finere, mindre kar – at dømme efter materialet af dobbeltkonisk form. Den ru overflade ses på siderne af de større kar. Disse træk må give en sik-

ker datering af gruberne til yngre bronzealders midte. Stumper af lerklining i nogle af gruberne tyder på tilstedeværelsen af huse i umiddelbar nærhed. Een grube adskiller sig fra de øvrige. I toppen af gruben ses rester af et kulturlag, hvorunder der var spredte stumper af trækul. Ellers bestod grubens fyld af gult, hårdt ler, der var endog meget vanskelig at skelne fra det omgivende undergrundsmateriale. I forbindelse med en del nævestore sten fandtes større skårflager liggende samlet. Skårene lod sig samle til et fad med rette sider og to modstillede, vandrette listeformede hanke med let udtrukne hjørner, fig. 8. Karret adskiller sig påfaldende fra det øvrige keramikmateriale. En hastig gennemgang af publiceret bopladskeramik fra

Fig. 9. Estvad. Keramik og flintredskaber fra kulturlaget.

ynge bronzealder viser ingen parallel. Ser man på formen, synes nærmeste parallel umiddelbart at være de fade, der ses i sen førromersk jernalder. Det er muligt at karret skal dateres til denne periode, altså betydeligt yngre end det øvrige materiale.

9. Estvad. Estvad sogn. Boplads fra senneolitisk tid. SMS 342A.

På omtrent fladt terræn, der på tre sider omgives af lavere engarealer undersøgtes boplads spor fra tre forskellige oldtidsperioder.

På en ganske svag østskråning undersøgtes en række stolpehuller og gruber og svage sænkninger med kulturrester (keramik, trækul og forkullede knoglestumper). Anlægene er rester af en boplads der ud fra keramikken, de tynde rande, de båndformede hanke og karformerne, må dateres til første halvdel af førromersk jernalder.

20 m længere mod vest fandtes et kulturlag af 15-20 cm tykkelse med et indhold af flint og keramik. Det drejede sig hovedsageligt om flintaffald, af redskaber fandtes enkelte skiveskrabere, en tværpil samt et par stumper af ubestemmelige slebne flintredskaber. Keramikken var stærkt fragmenteret, en del skår var ornamenterede. Karakteristisk er vandret ornamentik, furer, streger og linjer i tandstok. Desuden ses skår med krydsskraveret bånd. Skårene er magret med

knust granit, dateringen må lyde på senneolitisk tid. Enkelte skår har en finere magring (sand) og en ornamentik, der må datere dem til enkeltgravskulturen, fig. 9⁶.

Det er i øvrigt interessant, at der ikke blev fundet fladehugget flint i kulturlaget. Under kulturlaget fandtes enkelte stolpehuller, der imidlertid ikke indgår i nogen huskonstruktion. Desuden fremkom under kulturlaget en større rundbundet grube, der indeholdt en del fragmenterede (ikke ildskørnede) granitsten. Ved grubens bund fandtes et mørkere lag med lidt

trækul. Der blev ikke gjort daterende fund i gruben. Det lykkedes ikke at afgrænse kulturlaget, det strækker sig mindst 30 m i østvestlig retning og 20 m i nordsydlig retning.

Endelig fandtes under kulturlaget rester af endnu et kulturlag – lysere end det senneolitiske kulturlag. Dette kulturlag indeholdt en del mikroflint og enkelte mikrolitter, der kan dateres til Maglemosekultur, fig. 10. Forekomsten af mikroflint dækker et ca. 3×3 m felt, men det kan ikke udelukkes, at forekomsten er større, da den dukkede

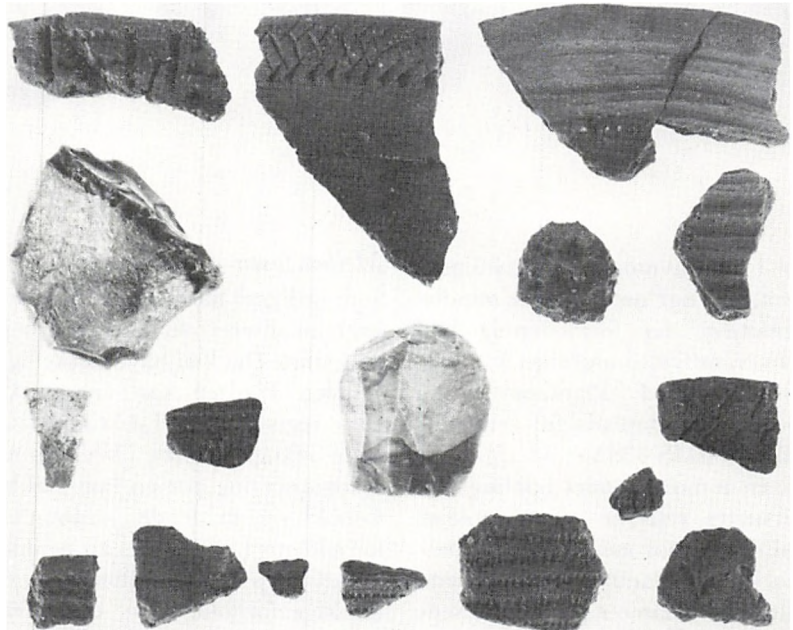

Fig. 10. Estvad. Fund fra Maglemosekultur.
 Øverste række: mikrolitter, yderst th. flintaffald.
 Nederste række: tv. forarbejder til mikrolitter, i
 midten mikroflækker, th. flintaffald.

10

op i udgravningsfeltets sydligste kant, i øvrigt ned mod en mindre sænkning, der formodentlig har stået vandfyldt i oldtiden.

10. Estvadgård Plantage. Rønbjerg sogn. Boplads fra senneolitisk tid. SMS 338A.

På en mindre sandet højning undersøgtes resterne af et opløjet kulturlag, hvis indhold af flintredskaber, heriblandt 3 fladehuggede pilespidser daterer pladsen til senneolitisk tid⁷.

Mellempfasen

Som tidligere nævnt er tre pladser først lokaliseret efter anlægsarbejdets start. Det kan have forskellige årsager. Pladsen kan f.eks. ikke være registreret ved den forudgående rekognoscering. Ved denne rekognoscering gør en lang række forhold sig gældende, jordbundsforholdene, landskabets art og ikke mindst vejret. De skiftende vejrmæssige forhold, regn, tørke, lys osv. influerer i høj grad på iagtta-

gelsesforholdene. Af rent tidsmæssige grunde er det ganske enkelt ikke muligt at gennemvandre strækningen flere gange. Selv det skarpeste øje vil således komme til at overse nogle pladser.

Hovedårsagen til, at nogle pladser først lokaliseres nu, er selvfølgelig, at dele af strækningen er utilgængelig for rekognoscering på grund af afgrøder, beplantning eller fordi arealet ikke dyrkes. Her er man nødt til at vente til anlægsarbejdet

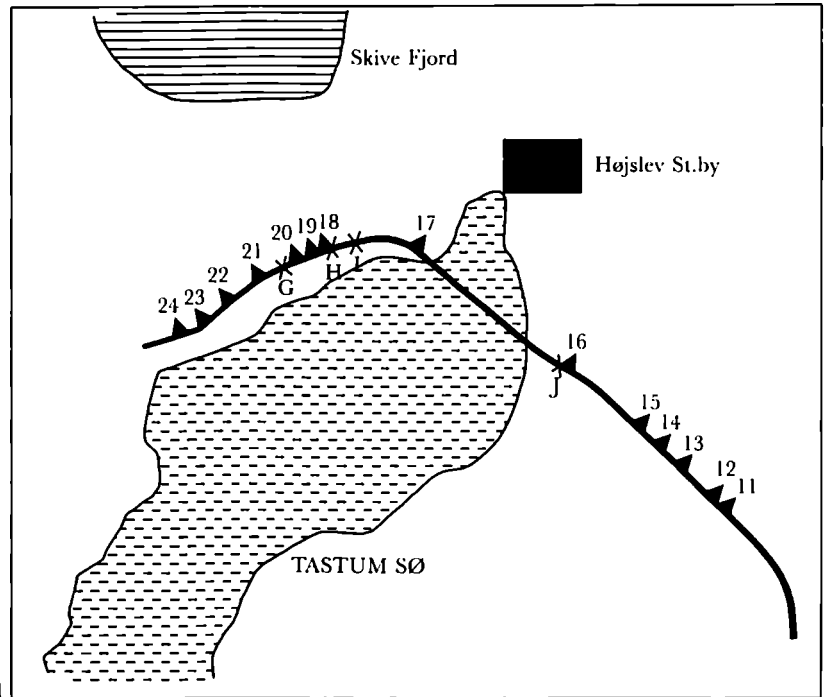
Fig. 11. Linjeføringen nord om den nu udtørrede Tastum Sø. Krydser markerer prøvegravninger foretaget forud for starten af anlægsarbejdet. Trekanter markerer anlæg registreret ved efterkontrol.

er i gang. Forud for gravningen af den ca. 2 m brede gasgrøft foretages en muldafrømning i omtrent 4 m's bredde. Muldafrømningen har til formål at sikre, at muld og undergrundsmateriale ikke blandes, således at en fremtidig dyrkning på arealet besværliggøres. Muldafrømning er meget ujævn, nogle steder blotlægges undergrunden, andre steder er der levnet op til 15 cm muld. Bemærk således feltets baggrund på fig. 5. Set fra et rent arkæologisk synspunkt er en sådan muldafrømning af begrænset værdi. Iagttagelsesforholdene er de dårligst tænkelige. På arealer, hvor man er henvist til at foretage rekonoscering i denne fase, vil det ganske enkelt være vanskeligt at lokalisere pladserne. Dertil kommer, at det ikke er muligt at foretage større undersøgelser på en evt. lovende lokalitet, idet gasrørene ofte ligger sammensvejsede til den ene side.

Til trods for de dårlige iagttagelsesforhold lykkedes det ikke desto mindre at lokalisere og undersøge to pladser, pladserne nr. 4 og 5. Plads nr. 4 lokaliseredes ved enkelte lerkarskår, plads nr. 5 ved småstumper af ildskørnede sten⁸.

Efterkontrol og afslutning.

Forløbet af anlægsarbejdet bevirker, at en mere systematisk kontrol, efter at gasgrøften er gravet, i hvert fald er af interesse i visse områder. Således kan det nævnes, at der ved plads nr. 5 ved efterkontrol kunne ses talrige gennemskårne gruber og stolpehuller.

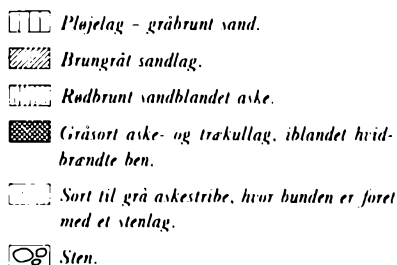
Museet har ikke foretaget nogen systematisk efterkontrol på hele ledningen. En del af ledningen blev dog mere systematisk gennemvandet af en af museets medarbejdere⁹.

Det gælder linjeføringen nord om den nu udtørrede Tastum Sø, fig. 11.

Forud for anlægsarbejdets start var der på denne strækning foretaget prøvegravninger fire steder. Resultatet af disse prøvegravninger gav ikke anledning til yderligere undersøgelser¹⁰. I det følgende skal resultatet af efterkontrollen på denne strækning fremlægges. Kun nogle af de registrerede anlæg er undersøgt. Der er i alle tilfælde foretaget en beskrivelse af anlæggene evt. suppleret med foto og tegning.

11. Røgind. Højslev sogn. SMS 267A119.

Fig. 12. Grube gennemskåret under anlægsarbejdet ved Røgind.

15 stolpehuller. Et af stolpehullerne indeholdt bund og sideskår af lerkar dateret til jernalderen.

12. Røgind. Højslev sogn. SMS 267A120-121.

15 stolpehuller og grube, 2 m bred og 1,20 m dyb. Grubens bund var dækket af håndstore sten. Grubens fyld bestod af gråbrunt sand med ildskørnede sten. Keramik daterer anlæggene til jernalder.

13. Røgind. Højslev sogn. SMS 267A117.

Grube og rester af kulturlag. Der er fundet enkelte flintafslag. Lokaliteten skal formodentlig dateres til yngre stenalder.

14. Bjerggård. Røgind. Højslev sogn. SMS 267A118.

To gruber hvoraf kun den ene blev undersøgt, fig. 12. Gruben indeholdt en stor mængde keramik, der kan dateres til tidlig førromersk jernalder (ikke gennemarbejdet). Spredt i fylden fandtes en del ildskørnede sten – heriblandt en del slagsten. Desuden fandtes i

gruben to såkaldte netsænkesten¹¹, fig. 13.

15. Bjerggård. Røgind. Højslev sogn. SMS 267A122.

Grube, 50 cm bred, 60 cm dyb. Ikke undersøgt.

16. Søby. Højslev sogn. SMS 267A123-124.

Grube, 75 cm bred og 60 cm dyb. Fylden bestod af askeblandet sand med enkelte indskørnede sten.

Gruben indeholdt enkelte jernalderskår. Desuden registreredes en række stolpehuller. Lokaliteten er sammenfaldende med prøvegravning J(267A107). Ved prøvegravningen fandtes eet lerkarskår.

17. Dommerby. Dommerby sogn. SMS 267A125.

Fladbundet grube, 1 m bred og 0,45 m dyb. Fylden bestod af askeblandet gråsort sand. Desuden et enkelt stolpehul. Anlæggene udaterede.

Prøvegravning I(SMS 267A106), her fandtes seks jernalderskår.

18. Dommerby. Dommerby sogn. SMS 267A126.

To gruber i forlængelse af hinanden. Henholdsvis 110 cm bred og 75 cm dyb og 160 cm bred og 90 cm dyb. Fylden bestod af gråbrunt askeblandet sand. Gruberne indeholdt lidt ildskørnede sten og enkelte potteskår dateret til yngre bronzealder. Lokaliteten er sammenfaldende med prøvegravning H(267A105). Ved prøvegravningen fandtes otte skår dateret til jernalder.

19. Dommerby. Dommerby sogn. SMS 267A127.

Fladbundet grube, 90 cm bred og 40 cm dyb. Ingen daterende fund.

20. Dommerby. Dommerby sogn. SMS 267A128.

To mindre gruber uden daterende fund. Lokaliteten er sammenfaldende med prøvegravning G(SMS 267A104). Ved prøvegravningen fandtes to lerkarskår.

21. Siggård. Dommerby sogn. SMS 267A129.

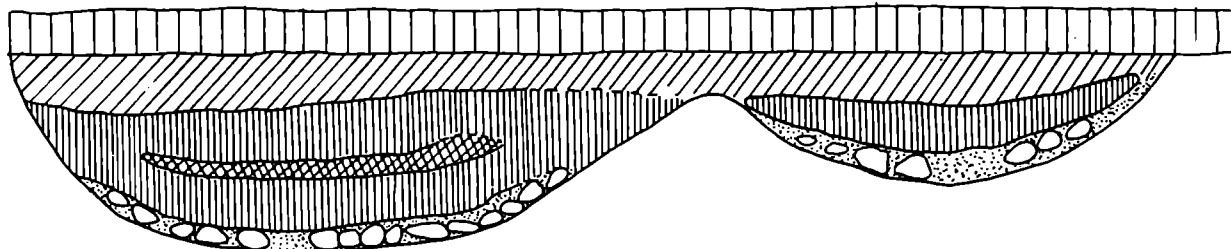

Fig. 13. To netsænkesten fundet i gruben ved Røgind.

Grube, 70 cm bred og 60 cm dyb.
Ingen daterende fund.

22. Anflygård. Dommerby sogn.
SMS 267A130.

Flere sammengravede større gruber. Dateres ved keramik til førromersk jernalder. Mod vest ved Nedergård, ligeledes Dommerby sogn, fandtes flere større gruber, der ikke er nærmere undersøgt – SMS 267A131.

23. Nedergård. Dommerby sogn.
SMS 267A132.

Grube foret med et lag af ildskørnede sten. Ingen daterende fund. Hører formentlig sammen med SMS 267A131.

24. Nedergård. Dommerby sogn.
SMS 267A133.

Flere gruber oveni hinanden. Dateres ved keramik til førromersk jernalder.

Ovenstående resultater viser klart den store betydning af en efterkontrol. Informationsmængden kan øges ganske betydeligt – også selv om resultaterne i de fleste tilfælde »kun resulterer i et kryds på et kort«. Hvert kryds er med til at øge vor viden om oldtidens samfundsf forhold og har betydning for forståelsen af bebyggelsesudviklingen i et område. En sådan mulighed bør selvfølgelig så vidt muligt udnyttes. Gasledningen nord om Tastum Sø passerer ikke igennem et udpræget rigt arkæologisk område

Fig. 14. Oversigt over dateringerne på de enkelte lokaliteter.

Anvendte forkortelser:
 TRB: Tragtbeægerkultur.
 EGK: Enkelgravskultur.
 SN: Senneilitisk tid.

FRJA: Førromersk jernalder.
 ROM: Ældre romersk jernalder.
 GERM: Germansk jernalder.

▲: boplads.
 ■: grav.
 ●: andet.

og det valgte eksempel er næppe enestående. Det vil formodentlig kunne ses mange steder.

1. april 1986 starter arbejdet med gasledningen fra Højvang, plads nr. 7, og videre mod vest, mod Vinderup. Det forudgående arbejde er allerede tilendebragt, og to pladser er undersøgt, nr. 9 og 10. Ledningen passerer på denne strækning mindre arealer med beplantninger, hvor det vil være nødvendigt med en rekognoscering. Samtidig vil arbejdet med sikker-

hed afsløre hidtil uregistrerede pladser, som det har været tilfældet på den strækning, hvor arbejdet nu er afsluttet.

Vurderer man det samlede resultat, er det interessant at bemærke, at den eneste periode, hvorfra det med sikkerhed ikke er fund, er ældre bronzealder. Undersøgelserne har næsten udelukkende omfattet boplads, kun to grave er undersøgt. Dette skyldes selvfølgelig hovedsagelig, at man helt er gået uden om gravhøjene.

Sikre hustomter kendes kun fra ældre romertid og germansk jernalder, evt. vikingetid. På stenalderbopladserne er der fundet kulturlag, gruber og stolpehuller. Det samme gælder for yngre bronzealder og førromersk jernalder bopladserne.

At resultaterne fra efterkontrollen næsten kun omfatter spor af boplads fra bronze-jernalder, må hovedsagelig skyldes de topografiske forhold.

Ved de 10 undersøgelser er der en

	Ældre stenalder		Yngre stenalder		Bronzealder		FRJA	ROM	GERM	Vikingetid
	TRB		EGK	SN	Ældre	Yngre				
1. Nr. Borris			▲					▲■		
2. Jegstrup II		▲				▲			▲	
3. Jegstrup I		▲		●					▲	
4. Skive kaserne		▲								
5. Bilstrup						▲				
6. Estvadgård								▲		
7. Højvang							●			
8. Lund						▲				
9. Estvad	▲			▲			▲			
10. Estvad Plantage				▲						

klar overensstemmelse mellem overfladeindikatorerne, og det der findes ved undersøgelserne. Enkelte steder dukker så helt uventede anlæg op, som f.eks. gravene og enkeltgravsgruben ved Nr. Borris. Anlæg der ikke på forhånd kan registreres.

De undersøgte pladser ligger næsten uden undtagelse på let, sandet jord.

Kun een plads ligger på tung leret jord, plads nr. 8. Man har fortrinsvis slået sig ned på mere eller mindre stejle skråninger, helst ned til fugtige arealer eller vandløb. Kun to pladser ligger i større afstand fra vandløb eller fugtige områder. Det gælder plads nr. 8 og plads nr. 4, der i øvrigt er beliggende i helt fladt terræn. Det er generelle befragtninger, der næppe skal tillægges nogen afgørende betydning. Materialet er lille.

Selv om der er fund fra næsten alle oldtidsperioder, er der dog et klart tyngdepunkt i yngre bronzealder og ældre jernalder. At f.eks. ældre stenalder er så sparsomt repræsenteret må først og fremmest skyldes ledningens placering i terrænet. Samtidig levner den anvendte metode (rekognoscering og prøvegravning) ikke store chancer for at lokalisere f.eks. en lille maglemoseboplads. At der blev fundet en maglemoseboplads ved Estvad (nr. 9) skyldtes udelukkende, at

pladsen var forsegleet under et tyk. yngre kulturlag.

Anlægsarbejdet har trukket sit knap 30 m brede spor gennem landskabet, og det har resulteret i en lang række nye oplysninger om bopladser og om enkeltanlæg af forskellig art.

Hver plads og hvert anlæg rummer (mere eller mindre) interessante detaljer. Men først når disse oplysninger bearbejdes og sættes ind i en større sammenhæng, vinder de deres egentlige værdi.

Noter

1. En mere detaljeret beskrivelse af arbejdsprocessen findes hos H.C. Vorting, »Archaeological Field Survey and the Danish Natural Gas Project« i *Journal of Danish Archaeology* vol. 3, 1984.
2. Udgravningen er foretaget af J. Hjeremind og J. Simonsen. Resultaterne af undersøgelsen af gravene og bopladsen er fremlagt i J. Hjereminds artikel i nærværende nummer af MIV.
3. Det er ikke muligt at udskille parvist anbragte tagbærende stolper. Derimod kunne man forestille sig en række stolper placeret i husets midterakse, se f.eks. en kort omtale af et langhus fra Omgård i *Journal of Danish Archaeology* vol. 3, 1984 s. 236-37 (Leif Ch. Nielsen). En anden og måske mere sandsynlig mulighed er, at der er tale om et kort hus på ca. 15 m og et længere hus på knap 25 m der delvist dækker hinanden.
4. Udgravningen er foretaget af K. Davidsson og J. Simonsen. Resultaterne af undersøgelsen vil blive udførligt omtalt andetsteds.

5. Keramikken er samlet af Hans Holck, Estvad, der også deltog i udgravningen.
6. Et par skår er muligvis ældre og skal dateres til mellemneolitisk tragtbægerkultur.
7. Udgravningen er foretaget af H.C. Vorting, Rigsantikvarens arkæologiske Sekretariat (RAS).
8. Efter muldafrømningen blev strækningen syd for Skive gennemvandet af amatørarkologen Ole Jensen, Skive. Han lokaliserede de to pladser. Der er i øvrigt mellem plads nr. 3 og nr. 4 ved rekognoscering efter muldafrømning påvist flere lokaliteter med bopladsindikatorer. Der er ikke foretaget undersøgelser nogle af stederne. Denne rekognoscering blev foretaget af Peter B. Christensen (RAS) og J. Simonsen, Skive Museum. Det må understreges at kun en begrænset del af den samlede strækning berøres af disse vanskelige rekognosceringsforhold.
9. Rekognosceringen og undersøgelserne er udført af Agner Jensen, der takkes for sin tilladelse til at bruge resultaterne her.
10. Prøvegravningerne er foretaget af Peter B. Christensen (RAS).
11. Den ene af stenene havde tydelige slagmærker i enderne!
12. Det er interessant at sammenligne resultatet fra Tastum Sø med det resultat der omtales af Vorting i nævnte artikel (se note 1) side 100. Her blev dele af ledningen i Sydjylland efterkontrolleret. Ved efterkontrollen fandtes kun få pladser der ikke allerede var kendt. Ved Tastum Sø er resultatet af den forudgående rekognoscering ikke forsøgt synkroniseret med resultatet af efterkontrollen. Der er imidlertid kun registreret meget få indikatorer ved rekognosceringen. Nogle af disse iagttagelser ligger selvfølgelig til grund for prøvegravningerne G-J, fig. 11.

Bonde og kriger

Om udgravningen af bebyggelsesspor og grave fra ældre Romersk Jernalder ved Nr. Borris

af Jesper Hjerminde

I forbindelse med DONGs projekterede gasrørsnedlæggelse i det midtjydske område, blev der af Skive Museum i efteråret 1984 foretaget arkæologiske undersøgelser på en mark ejet af Reinholdt Pedersen, Bakkelyvej 8, Sparkær. Marken ligger umiddelbart syd for Nr. Borris kirketomt, på et plateau, der hælder svagt ned mod Fiskbæk Å.

Ved en forundersøgelse tidligere på året, udført af Peter Birkedal, R.A.S., var der blevet fundet en lang række stolpehuller og nedgravninger, som ved den fortsatte undersøgelse viste sig at hidrøre fra en landsbybebyggelse, samt en lille gravplads, bestående af to grave, begge dele fra ældre Romersk Jernalder. (År 0-200 e.Kr.)¹.

Landsbyen

Efter at overjorden var blevet fjernet med rendegraver, viste der sig et virvar af mørke aftegninger mod det rødgule undergrundssand. Efter en afrensning og en efterfølgende opmåling, var det dog muligt at erkende både huse, hegn og affaldsgruber. Blandt de bedst bevarede var:

ANLÆG VIII.

Et øst-vestgående væg- eller hegnsløb mindst 21 m langt.

ANLÆG IX.

En øst-vestorienteret bygning, ca. 21,00 m lang og i vestenden ca. 4,50 m bred. 4 af de tagbærende stolper blev fremdraget.

Som det kan ses af oversigtsplanen

var det ikke hele landsbyen, der blev afdækket, men formodentlig kun en mindre del. Hvor stor den har været, kan først afklares ved fornyede undersøgelser.

Der er nok mange grunde til, at man har slået sig ned på dette sted, men en af de vigtigste har været engene ned mod Fiskbæk Å. De vidtstrakte engarealer har givet foder til kvægholdet, mens selve plateauet har været udlagt til marker. Dateringen af landsbyen til den ældste del af ældre Romersk Jernalder, er sket på baggrund af den fundne keramik, samt det faktum, at der blev fundet bopladskeramik i fylden til gravene. Det betyder at gravene må være yngre end landsbyen. Gravene er også fra ældre Romersk Jernalder, men fra den yngre del.

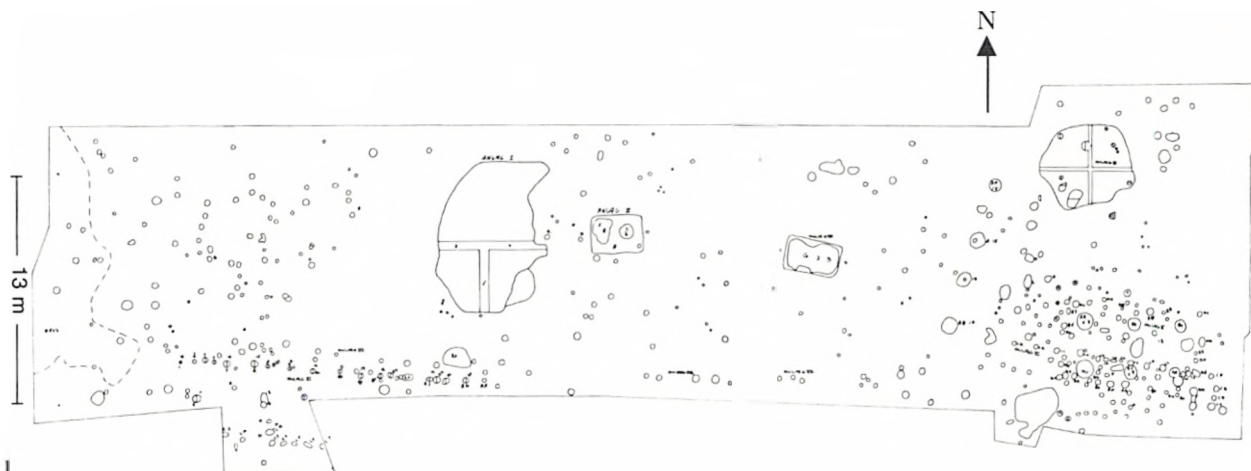

Fig. 1. Oversigtsplan. Opmåling J.H.

Fig. 2. Anlæg V. Set fra øst. Foto J.H.

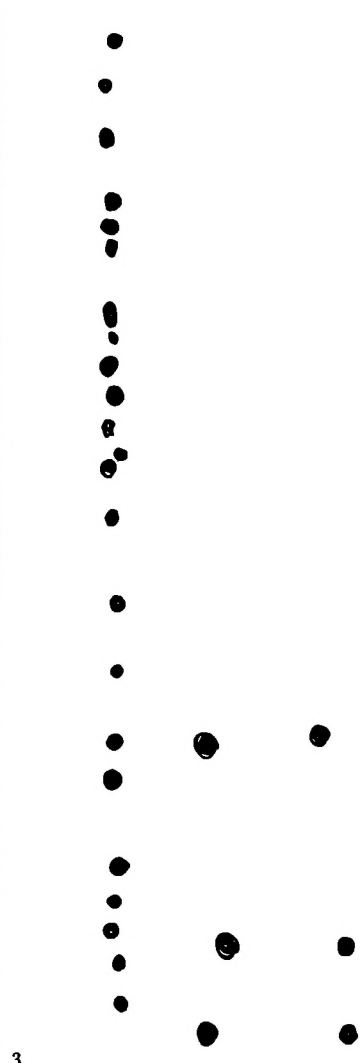
Fig. 3. Anlæg V. Opmåling J.H.

Gravene

To større nedgravninger tiltrak sig straks opmærksomhed. De gav be-

grundet håb om fund af grave og dette håb blev da heller ikke gjort til skamme. Efter timers skovling

af grus og sand, begyndte der at dukke gravgods frem i form af keramik.

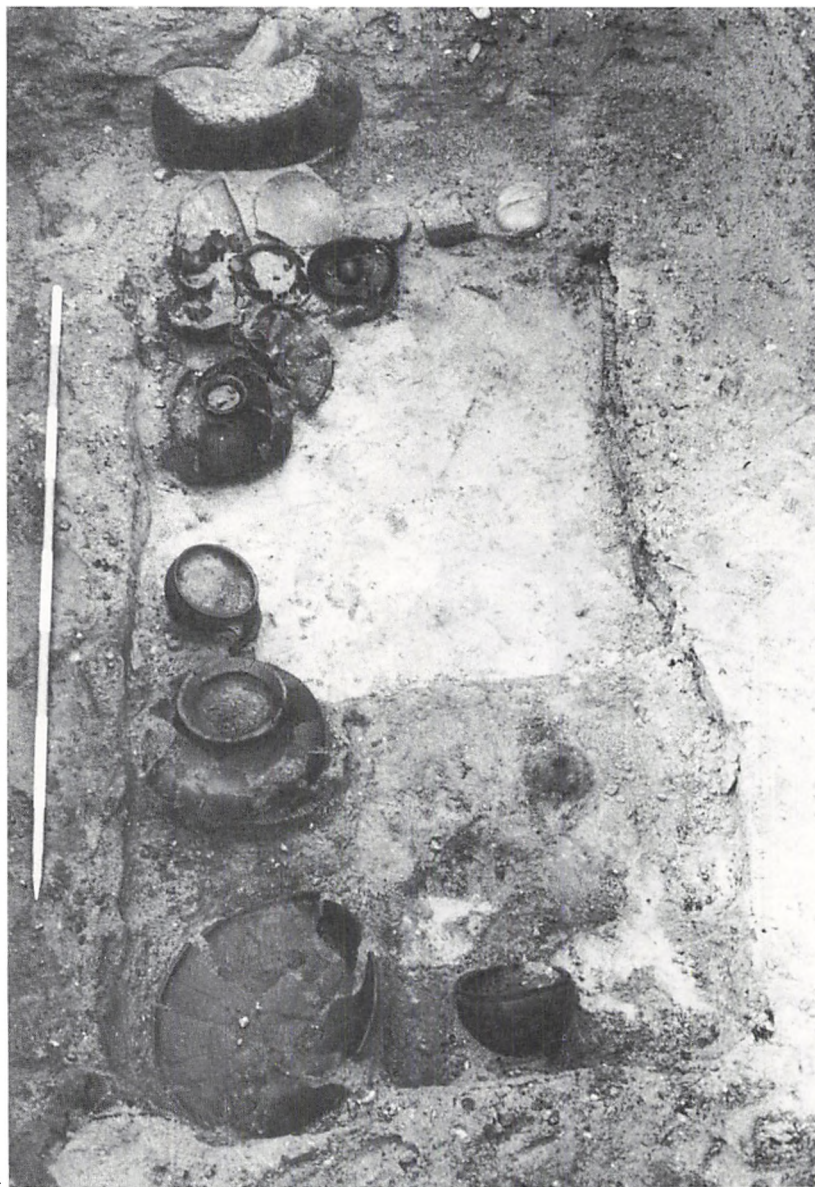

2

3

Fig. 4. Mandsgraven. Set fra øst. I baggrunden kværn- og morterstenen. Karret med den lille kop, er den i teksten nævnte »toilettaske«. Nederst i billedet stikker spidsen af skjoldbullen op. Foto J.H.

Fig. 5. Mandsgraven. Bemærk lansespidsen i det øverste venstre hjørne. Opmåling J.S.

ANLÆG II. (Mandsgraven)

Graven kunne erkendes i overfladen som en rektangulær, øst-vest-orienteret nedgravning. Gravfylden bestod af rødbrunligt finkornet sand, med et begrænset indhold af skår (Bopladskeramik), samt tunger af lyst gruset undergrundsmateriale, som tiltog i mægtighed mod bunden. 1,30 m. nede fandtes bunden. I dette niveau var der opbygget en kiste af planker med et indre mål på ca. 2,10 m. × 1,00 m. Kisten og forøvrigt låget kunne erkendes ved en brunlig, humøs og trækulsholdig, 0,01 m. tyk stribe. Hvorfor man har svedet træet på den ene side er lidt uklart. Der blev ikke påtruffet andre spor af åben

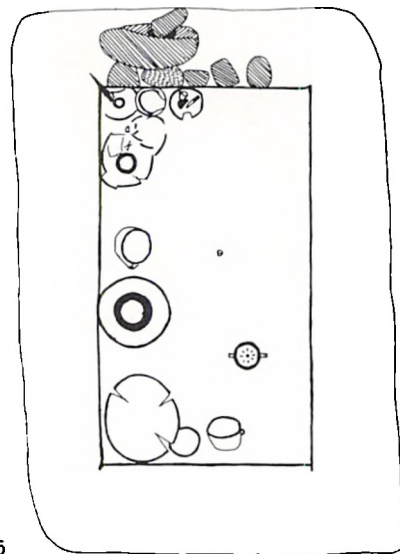
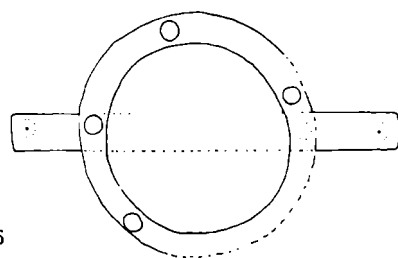
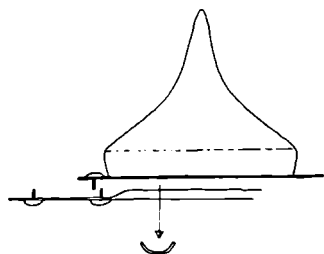
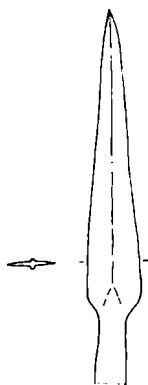

Fig. 6. Skjoldbullen. Tegnet efter røntgenbillede.
Tegn. Ove Madsen.

Fig. 7. Lansespidsen. Tegnet efter røntgenbillede.
Tegn. Ove Madsen.

6

7

ild i graven, og det må betyde, at forkulningen er sket med forsæt. Den eneste rimelige forklaring er, at man har ønsket at træet skulle holde sig længst muligt; altså en form for konservering. Uden for kistens vestre ende fandtes seks sten. De har formodentlig været placeret som en støtte for kistens gavl. Den ene af disse sten var en kasseret skubber fra en kværn.

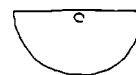
Endnu en sten blev fundet. Den var placeret bag de seks sten og havde tidligere været anvendt som mortarsten, som det kunne ses af de to huller, et på hver side.

Af den gravlagte var der kun bevaret tandemaljen. Der var medgivet 12 stykker keramik som gravgave, og de var placeret i kistens sydlige ende. I et af karrene har mandens »toilet taske« været nedlagt, for her blev der fundet en lille lerkop, en jernkniv med træskaft, en halvrund ragekniv med ophængningshul og muligvis resterne af en kam. Af andre genstande blev der fundet et lille bæltespænde med tekstilrester fra den døde klædning. Det, der dog gjorde graven til noget helt specielt, var dog fundet af den døde våben. De bestod af en lanse, hvor lansespidsen blev fundet i det

Fig. 8. Bæltespændet. Tegnet efter røntgenbillede.
Tegn. Ove Madsen.

Fig. 9. Ragekniven. Tegnet efter røntgenbillede.
Tegn. Ove Madsen.

Fig. 10. Kniven. Tegnet efter røntgenbillede.
Tegn. Ove Madsen.

8

9

syd-vestre hjørne. Lansespidsens lidt underlige placering (man kunne forvente, at den lå langs den døde) er nok dikteret af det lange skaft. For at få plads til den har man placeret den diagonalt i graven. Over den døde ben har hans skjold været lagt. Selve skjoldet, som har været af træ, fandt vi ikke, men derimod skjoldbullen og grebet, som begge var af jern. Over kistelåget blev påtruffet to cirkulære fyldskifter, som kunne følges hele vejen op gennem graven. Da de ikke har gennembrudt låget, drejer det sig ikke, som man måske kunne forvente, om plyndrings-skakter. Fyldskifterne må nok nærmere sættes i forbindelse med selve begravelsen, eller en nu forsvunden angivelse i overfladen.

10

Fig. 11. Kvindegraven. Set fra vest. Jordblokken i forgrunden indeholdt de tre fibler. Foto J.H.

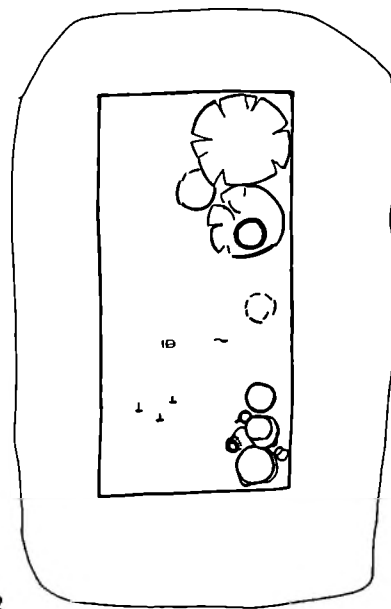
ANLÆG III. (Kvindegraven)

Graven gav sig til kende i udgravningsoverfladen som en ca. 3,10 m. × 2,00 m. stor rektangulær, øst-vestorienteret nedgravning. Selve kisterummet var ca. 2,10 m. × 1,00 m. stort. Opbygning og materialevalg var identisk med mandsgreven. Bundniveauet lå ca. 0,90 m. under overfladen. Af den gravlagte var kun tandemaljen bevaret. Hun har været lagt på et dække af plantefibrer, hvoraf sparsomme rester var bevaret. Gravgaverne som var blevet medgivet bestod af 10 lerkar, samt en tekstilbevirket jernkniv med svajet greb. De 3 fibler, 2

ens af sølv og 1 af bronze, må betragtes som hendes personlige udstyr til at holde klædningen sammen. Hun har formodentlig også båret et bælte, hvis jernspænde blev fundet midt i graven. Både på fiblerne og spændet, blev der fundet sparsomme rester af tekstiler. Den første tanke, der melder sig, når man står med to grave, der i opbygning og materialevalg er så ens, er selvfølgelig, at her drejer det sig om et ægtepar. Hvor besnærende tanken end er, kan det dog ikke arkæologisk underbygges. Men de må nok have tilhørt samme landsby, og ud fra gravudstyret

Fig. 12. Kvindegraven. Tegn. J.S.

er der ingen tvivl om, at de har tilhørt de mere velstående på egnen. Der er tidligere fundet lignende grave i det midtjydske område, men de gravlagte har her for det meste kun fået et par lerkar og måske en jernkniv med sig. Den mest spændende og fortællende grav er nok mandsgreven. Med sit indhold af både landbrugerens og krigerens værktøj, viser den os to sider af et jernaldersamfunds virkelighed. At ufred har været en del af jernalderfolkenes liv for små 1700 år siden, har de vidt bekendte fund fra Illerup Ådal vist os. Her har man i en nu udtørret søfret

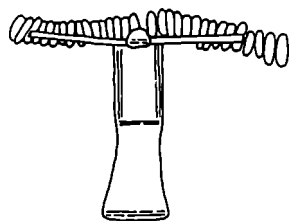

11

12

Fig. 13. Den ene af de to identiske sølvfibler. Tegnet efter røntgenbillede. Tegn. Ove Madsen.

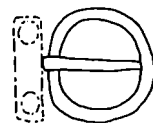
Fig. 14. Bronzefiblen. Tegnet efter røntgenbillede. Tegn. Ove Madsen.

15

16

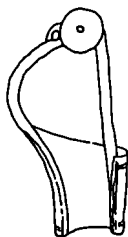
jernaldersamfundet først og sidst var baseret på landbrug. At landbruget i jernalderen ved Nr. Borris har været givtigt, kan ses af, at de efterladte har villet give deres døde en behagelig overfart til et andet, og forhåbentligt mere fredeligt liv.

Note

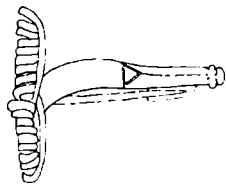
1. Beretning, tegninger og opmålinger befinder sig på Skive Museum under journal nr. 300 A.

Deltagere i udgravningen var John Simonsen, Jesper Hjermand, Hans Holck, Harry Jørgensen og Henrik Fibæk Jensen.

13

store mængder af våben og forøvrigt også mere personligt udstyr, efter at slag hvor Østjyderne har nedkæmpet en indtrængende fjende. Den gravlagte mand fra Nr. Borris har måske aldrig fundet anvendelse for sine våben, men han har dog ikke villet være helt uforberedt. De andre redskaber har der nok været mere brug for, da

14

17

Raslefigurer

af Jytte Nielsen

Under udgravninger af arkæologiske lokaliteter hænder det til tider, at et fund kan få en til at føle sig hensat til en fjern fortid og i ganske nær kontakt med de personer, der engang færdedes på stedet.

Netop sådan følte det på en lun forårsdag i april måned 1985, da der under udgravning af en jernalderboplads i Ejstrup ved Skals¹ blev fundet en lille lerrangle², fig. 1, og den raslende lyd af de små lerkugler hørtes for første gang i 2000 år. Meget har ændret sig på disse mange år, men lyden fra ranglen er den samme uanset tids-spandet, dog er oplevelsen givetvis ikke den samme. Når jeg har valgt at kalde lerfiguren for en rangle, skyldes det udelukkende den umiddelbare lighed med nutidens rangler: en hul figur med små raslekugler i.

Rangler fra Viborgområdet

Fundet fra Ejstrup er en 5,8 cm høj, 4,0 cm bred og 4,2 cm lang gråbrun brændt lerfigur, formet som et æg, men med standflade og en afslutning øverst, der mest minder om to horn. I overfladen er der negleindtryk, vandrette på overdelene og lodrette mod bunden. Figuren er intakt og indeholder tre små lerkugler. Fig. 2. Ranglen fandtes sammen med talrige knuste lerkar i en grube, der muligvis skal tolkes

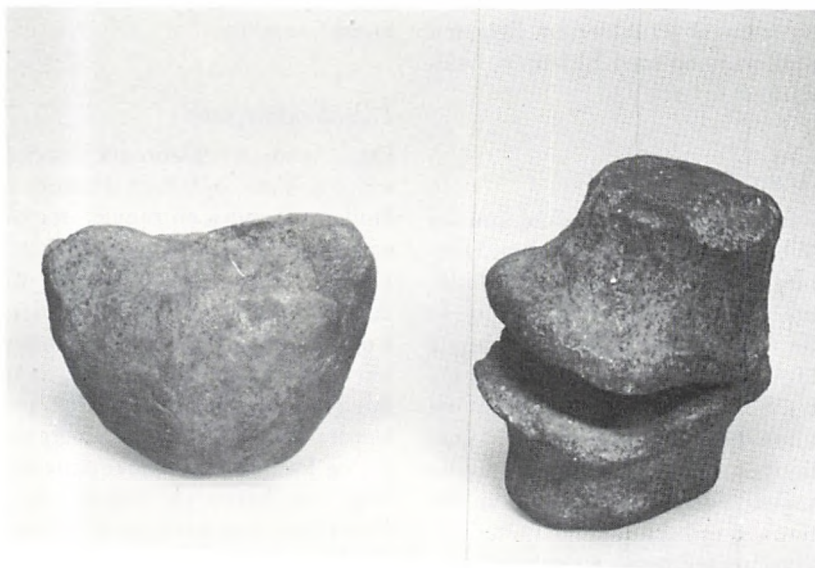
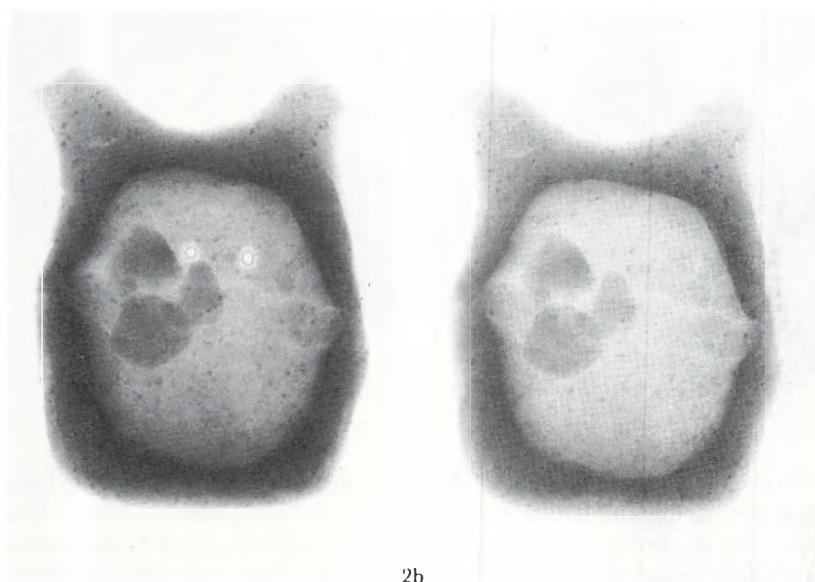
som en lerstamningsgrube, og den kan dateres til romersk jernalder³. Hvorfor ranglen ikke er knust ligesom karrerne, vides ikke, og det er også svært at forklare brugen eller funktionen af den, selvom det

da ikke har skortet på forslag – måske drejer det sig om en miniatureildbuk, en ugleglignende figur, et hornet væsen, en høne på sin rede jvf. negleindtrykkene der kan minde om sjer, osv., og den har måske

Fig. 1. Lerrangle fra Ejstrup.

Fig. 2. Røntgenfoto af Ejstrupranglen.

Fig. 3. Lerrangler fra Ålestrup (tv) og Rindsholm (th).

været brugt som barnerangle eller musikinstrument f.eks. i forbindelse med kultiske handlinger.

Interessen for ranglen blev ikke mindre, da det viste sig at der allerede fandtes to lignende genstande på Viborg Stiftsmuseum⁴, se fig. 3, og at Skive Museum ligeledes var i besiddelse af to rangler⁵. Se fig. 4. Ranglen fra Ålestrup er ligesom Ejstrupranglen fundet på en jernalderboplads og kan dateres til romertid⁶. Den er 4,0 cm høj, 3,6 cm bred og 5,1 cm lang og af gråbrunt brændt ler, med en oval standflade og facon som en trekant sat på spidsen. Figuren indeholder en stor og flere små skarpkantede sten. Denne rangle er blevet opfattet som en and, men flere tolkninger er mulige.

Det tredje ranglefund fra Viborg adskiller sig væsentlig fra de to forrige, både i udseende og fundomstændigheder. Det drejer sig nemlig om en 4,8 cm høj, 3,6 cm bred og 4,6 cm lang lerfigur bestående af to sammensatte skåle. Ranglen er brudt i to stykker og indeholder nu 1 mod oprindelig 3 lerkugler. Den fandtes allerede i 1915 under opdyrkning af heden ved Rindsholm sydøst for Viborg og om fundomstændighederne vides, at den fandtes ved siden af en urne i en ganske lav høj, kantet af en stenkreds. Disse oplysninger kunne tyde på, at denne rangle er be-

Fig. 4. Lerrangler fra Skovbakken (th) og Ejstrupkær mose (tv).

tydelig ældre end de andre, nemlig fra den yngre bronzealder, men det bliver kun formodninger, da urnen ikke findes på museet og derfor ikke kan tidsfæstes.

Rangler fra Skiveområdet

Hvad angår de to rangler fra Skive Museum, er fundoplysningerne meget sparsomme.

Den første rangle er fundet i 1970 i forbindelse med anlægsarbejde nord for Skovbakken i Skive. 4

Ranglen er 4,8 cm i diam. og ujævnt kugleformet, dog noget afladt på to sider, at lysgråbrunt brændt ler, og den indeholder flere små stykker skarpkantede sten.

Den anden rangle fra Skive minder i udformning om de to først omtalte rangler fra Viborg. Den er 4,5 cm høj, 4,0 cm bred og 5,0 cm lang af brændt ler med et stykke sten indeni. Denne rangle er fundet i tørveasken ved rensning af en kakkelovn og er derfor grundet den hårde medfart ganske sortbrændt og temmelig krakeleret i overfladen. Tørven, hvori ranglen må have ligget, stammer fra Ejstrupkær mose ved Krejbjerg.

Ranglen var oprindelig hel, men som der står i protokollen: »at da konen opdagede, at den kunne rasle, så tog videbegæret overhånd og for at undersøge, hvad den indeholdt, tog hun en kniv og brækkede

den i to dele«. I protokollen kaldes den for en husurne, men minder mest om en bjælde uden ring. Af gode grunde kan denne rangle ikke dateres, men må formodes at være fra romersk jernalder jvf. ligheden i udformning med Ejstrup og Ålestrup ranglen.

Andre danske fund

Rangler af ler kendes ikke kun fra Viborg/Skive området. Fra Danmark kendes mindst to andre fund, nemlig et fra Em bopladsen⁷ og et fra Overbygård bopladsen⁸, begge lokaliteter beliggende i Vendsyssel. Eksemplaret fra Em ligner en lille bjælde, ca. 8 cm høj og af gråligt ler; den er intakt, indeholder småsten eller lignende, og kan dateres til romertid.

Overbygård ranglen derimod min-

der meget om ranglen fra Skovbakken ved Skive. Den er 3,6 cm høj, dobbeltkonisk og med små raslesten i sig. Den er fundet på et husgulv og kan dateres til ældre romersk jernalder.

Udenlandske fund

Også uden for Danmark kendes rangler. Fra bopladsen Hallum i Holland⁹ kendes en rangle, dog af en anden facon end herfra kendt. Denne rangle dateres løseligt til det første århundrede efter Kristus. Også fra Vesttyskland kendes lerrangler¹⁰. Her er de nærmest kuglerunde og groft udformede. De kendes både fra boplads og grave, og for gravenes vedkommende både fra barne og voksengrave. Dateringen kan henføres til århundrederne før Kristi fødsel.

Ranglernes funktion

Tilbage står så kun at fundere over, hvad ranglerne kan have været brugt til.

Generelt stammer ranglerne fra perioden yngre bronzealder til yngre jernalder, dog tilsyneladende med en hovedvægt i romersk jernalder. Ranglerne kan være kuglerunde, dobbeltkoniske, æg- eller bjældeformede og have en udformning, der kan minde om en fugl eller et dyr, jvf. Ejstrup og Ålestrup ranglerne.

Fra romersk jernalder kendes andre genstandsgrupper, som synes beslægtede med ranglerne. M. Bro-Jørgensen¹¹ har i dette tidsskrift tidligere beskrevet en lerskål fra Langmosegårds mark, hvor der på randen sad en lille andelignende figur og P. Lysdahl har andetsteds beskrevet fodbægre med rasleford¹² (og miniature ildbukke i lerkar¹³) kendt fra Vendsyssel og Himmerland fortrinsvis.

Meget kan altså tyde på at man har tillagt figurer og bægre, der kunne rasle, samt figurlignende genstande særlig værdi.

Umiddelbart synes en tolkning af lerranglerne som barnelegetøj nærliggende. Man kan så blot spørge sig selv, om det var særlig hensigtsmæssigt legetøj på de hårdt stammede lergulve, der fandtes i husene på dette tidspunkt. C. Lund¹⁴, der har beskæftiget sig meget med mu-

sikinstrumenter i forhistorien, mener det er barnerangler, men det er vel ligeså nærliggende at opfatte dem som musikinstrumenter, brugt i hverdag og til fest.

Personligt finder jeg det spændende at forstå ranglerne som frugtbarhedssymboler. Når vi ved, at hønsene netop introduceredes i det nordiske område på dette tidspunkt, nemlig i århundredet omkring Kristi fødsel, så kan ranglerne vel også opfattes som hønsfigurer, jvf. Ejstruprangen, og raslestenene er små æg. Ranglen har da skullet hjælpe til en gunstig æglægning, og er på en måde forløbere for vor tids glasæg.

Utallige andre tolkninger kan fremsføres, og for at komme en løsning nærmere, må vi have flere rangler og bedre fundomstændigheder, og dette kan kun gode arkæologiske udgravninger råde bod på.

Noter

1. VSM 195E, Ejstrup, Skals sogn, Rinds Herred. Lokaliteten udgravedes i forbindelse med nedlæggelsen af naturgasledningen fra Egtved til Ll. Thorup.
2. VSM 195E 639. Ranglen er røntgenfotograferet af Amtskonserveringsanstalten i Skive.
3. En endelig bearbejdelse af boplads materialet er endnu ikke foretaget, og ranglen kan derfor ikke dateres nærmere end til romertid.
4. VSM 664D 1017, Ålestrup, Ålestrup sogn, Rinds Herred. Bopladsen er ud-

gravet efteråret 1979, og ranglen er røntgenfotograferet på Amts konserveringsanstalten i Skive.

VSM 7726, Dalsgårds mark, Asmild s, Nørlyng h.

5. SMS 6/70 nr. 6101, Krabbesholm, Skive og SMS 7.

6. Oplyst ved museumsinspektør Mette Iversen, Viborg Stiftsmuseum.

7. Jvf. S. Müller s. 89.

8. Jvf. J. Lund 1977 s. 60.

9. Jvf. J. Rimmer s. 233.

10. Jvf. H. E. Manderas s. 112 ff.

11. Jvf. M. Bro-Jørgensen 1976.

12. Jvf. P. Lysdahl 1971.

13. Jvf. P. Lysdahl 1975.

14. Jvf. C. Lund 1981.

Litteratur

Bro-Jørgensen, M: En and fra Vendsyssel? MIV 6, 1976.

Lund, C. The archaeomusicology of Scandinavia. World Archaeology Vol. 12, no. 3, 1981.

Lund, J. Overbygård – landsbyen fra ældre romersk jernalder. Vendsyssel Nu og Da nr. 1, 1977.

Lund, J. Barnets jernalder. Skalk 1977, nr. 1.

Lysdahl, P. Vendsyssel som lokalgruppe i ældre romersk jernalder. I: Brudstykker. Historisk samfund for Vendsyssel 1971.

Lysdahl, P. Jernalderlegetøj? Hikuin 2, 1975

Manderas, H. E. Spatláténe, zeitliche Tonrasseln aus Wiesbaden und Hochheim, Kr. Maintanus. I: Marburger Beiträge zur Archäologie Der Kelten. Fundberichte aus Hessen. Beiheft 1, 1969.

Müller, S. Vendsyssel – studier III. Årbøger for nordiske Oldkyndighed og Historie 1912.

Rimmer, J. The archaeo-organological survey of the Netherlands. World Archaeology Vol. 12, no. 3, 1981.

Pelsjægere og vikinger ved Harre Vig

af John Simonsen

Passerer man Harre Vig (på landevejen mellem Sallingsund og Skive), en eftermiddag før solnedgang, møder man gerne et ganske flot natursceneri, når den lave sol spejler sig i fjordvigen, som omkranses af de markante morænebakker. Bakkerne virker mørke og klippeagtige i dette kontrastrige lys. Nordligt fremtræder Harre Bjerg ret pludseligt fra den flade forstrand og på baggrund af noret

mod vest. Længere ude afsnøres Harre Vig af den nordfra kommande pynt, Sestør Odde. Fra syd er det Hjerck Bjerg, der med sin lave strandeng er med til at danne en barriere mod vandfladen i Lysen Bredning mod vest. I det fjerne skimtes partier af Sillerslev og Ørding på Sydmons.

Forståeligt nok har dette naturskønne Limsfjordslandskab også tiltrukket sig opmærksomhed i oldti-

den. Men at det samtidigt har været en rig biotop med gode muligheder for jagt, fiskeri, indsamling, samt landbrug har dog sikkert spillet en betydelig rolle. I hvert fald er der vidnesbyrd om en tæt bebyggelse af området i oldtiden. Flotte og monumentale gravhøje kroner de højere partier mange steder: Ved Skyldal og Vile, ved Dalstrup og Harre, ved Hjerck, ved Lysenhede og Gammelhede – sine

Fig. 1. Udsigt fra øst over Harre vig (J.S. Foto).

steder dog nu skjult af plantage. Mange gravhøje er imidlertid gået til grunde og blandt de fredede, er kun få helt uberørte af tiden og ødelæggelser, de fleste har fået nogle sår. Bopladserne er vanskeligere at beskytte. Da de normalt er dækket af et muldlag, er vi ofte uden helt sikkert kendskab til deres beliggenhed. Flere områder omkring Harre Vig og Lysen Bredning har ligget i hede helt op i 1800-tallet. I disse områder må man forvente særligt velbevarede bopladsspor på grund af den sene opdyrkning.

Fra de fem sogne, der grænser op til Harre Vig og Lysen, kendes ialt omkring 650 stedfæstede fund og fortidsminder. Men det er sandsynligvis kun en brøkdel af det reelle antal fortidsspor i dette særligt rige oldtidslandskab.

Et af de kendte fund fra ældre stenalder er pelsjægerbopladsen ved Hjerck Nor. Fra denne Ertebølleboplads (udførligt omtalt i tidskriftet Kaskelot, 1973) haves et af de største fund i Danmark af pelsdyrknogler: Løs, vildkat, ilder, odder, skovmår, grævling og ræv. Desuden er der spor af jagt på ur-okse, kronhjort, vildsvin samt hval. Meget må endnu være bevaret på denne spændende boplads. Langs kysten af Harre Vig og Lysen Bredning er i øvrigt kortlagt mange ældre stenalders køkkenmøddinger.

Fra Mollerup syd for Lysen Bredning må nævnes det velkendte ravfund, der fremkom ved tørvegravning under anden verdenskrig. Fundet består (foruden dele af et øskenkar) af ca. 13.000 nydeligt

Fig. 2. Området omkring Lysen og Harre Vig. På kortet er afsat 109 fredede gravhøje. Dertil kommer ikke færre end 216 sløjfede høje, som nu kun svagt kan erkendes i terrænet. (Tegning: Mette Nielsen).

forarbejdede ravperler – det største fund i landet. Det er blevet fortolket som et offerfund nedlagt i mosen i dyssetid (tidlig neolitisk tid). Fra yngre stenalder, bronzalder og jernalder kendes mange fine

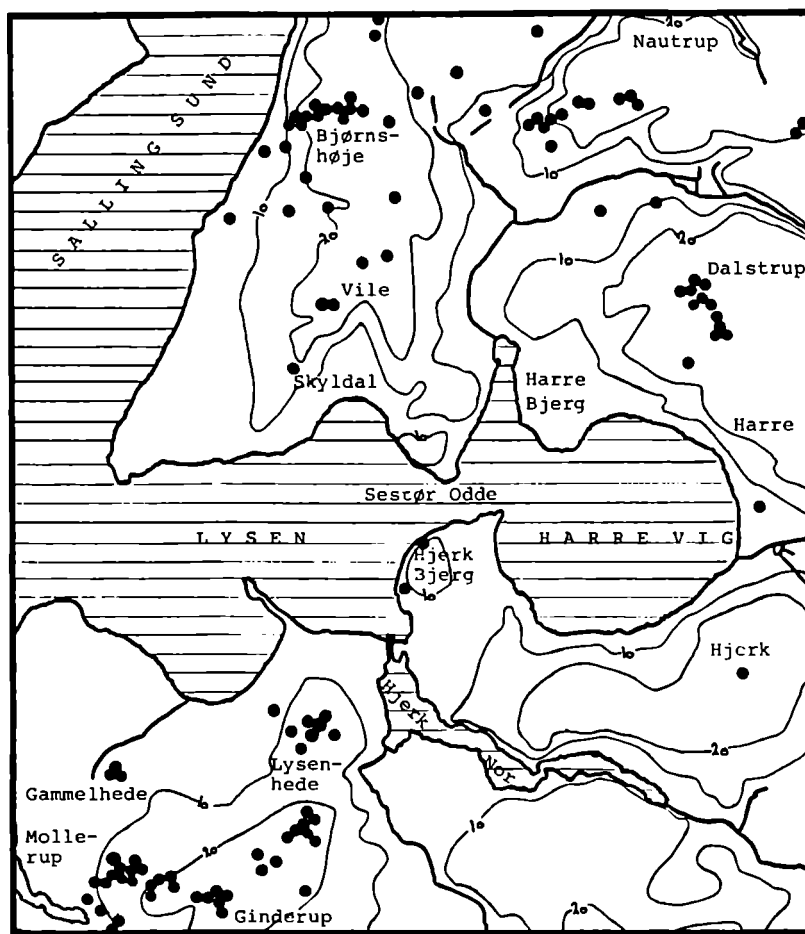

Fig. 3. De to fredede skibsstader (nøster) ved stranden vest for Harre Bjerg. Det nordligste nøst (lidt til højre for billedets midte) er mest tydeligt. Til venstre i billedet, delvis bag buskene, findes det sydlige nøst. (J. S. Foto).

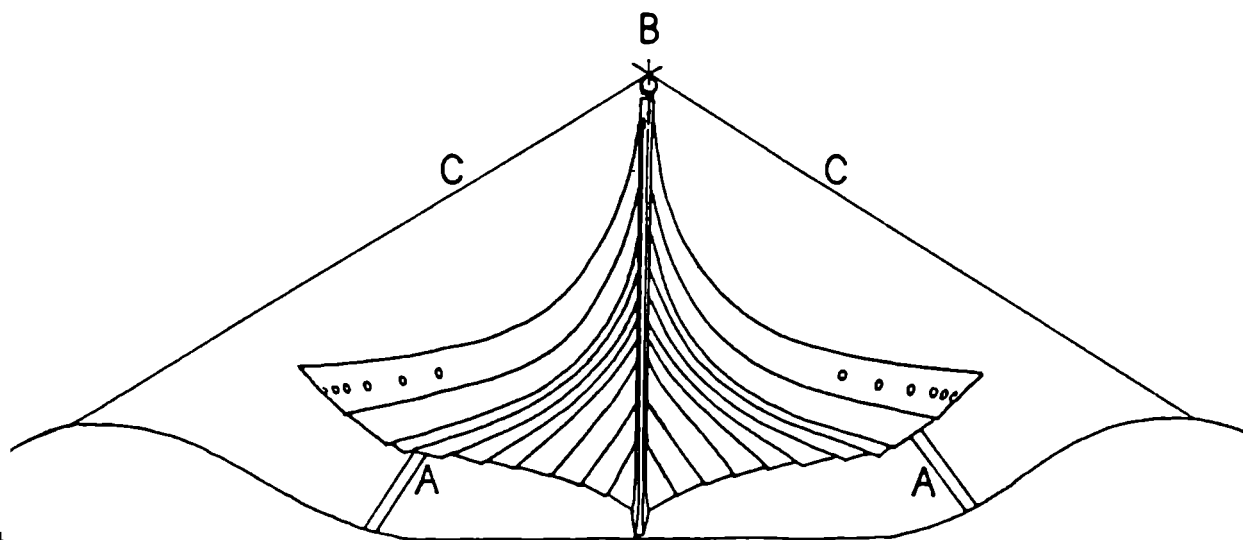

Fig. 4. Skematisk tegning af nøstet således som udgraveren mener det muligvis har været anvendt: »Her er anbragt et skib af det norske Tuneskibs dimensioner inde i nøstet, og tegningen viser et tværsnit ved det bredeste sted. Vi tænker os altså skibet trukket op på ruller og holdt i balance med støtter (A på tegningen). En tag-ås er da let rejst hen over skibet (B på tegningen). Fra jordvoldenes top og op til åsen lægges derefter brædder (C på tegningen), der ikke behøver at være mere end 6 m lange, og man har da et nøst, hvor båden kan stå i læ for sne og sjap til den skal tjæres og sættes næste forår«. (Efter Aarb. 1960).

fund fra amatørarkæologen M. M. Refsgaards samlinger, der her i området har et af sine fundmæssige tyngdepunkter.

Der synes ikke at være tvivl om, at Limfjorden i vikingetid spillede en meget stor rolle (bl.a. ud fra et strategisk synspunkt for togterne med vest). Tænk på vigtige lokaliteter som Aggersborg (den største af ringborgene), Lindholm Høje (stor velbevaret gravplads), Karby (vigtig kystlandsby). Ud fra en topografisk betragtning synes området ved Harre Vig også at være et af de helt oplagte opholdssteder.

I Salling findes der en del spor af vikingetid, men regulære bopladser kniber det med, også ved Harre

4

Vig. Når de ikke kendes her endnu, skyldes det nok især, at pladserne i reglen ikke giver sig særlig tydeligt til kende i markoverfladen. Det kan være små stumper af poteskår, som er pløjet op fra et underliggende bopladslag. Eller det kan være partier med svage ændringer i muldens farve, som måske stammer fra affaldsgruber eller hustomter. Når fundene tilsyneladende er små, vil finderne eller lodsejerne ofte være tilbageholdende med at meddele det til museet. Museerne vil imidlertid gerne have besked når det drejer sig om sådanne fund. Selv de mindste ting kan vise sig at lede til gode bopladsfund.

På forstranden vest for Harre Bjerg blev et bemærkelsesværdigt anlæg undersøgt i 1958 af arkæologen Th. Ramskou. Det drejer sig om to skibsstader (nøster), der af udgraveren dateres til vikingetid eller tidlig middelalder (Årbøger for Nord. Oldk. Hist. 1960). De ses idag som to lave ovale jordvolde med åbning ud mod vandet. Længde ca. 27-28 meter, bredde ca. 6 meter, højde ca. 0,5 meter. Med en indvendig længde på omkring 24 meter har disse nøster kunnet huse skibe, som antagelig har været tilstrækkelig store til sejls på både fjord og hav. Placeringen ved Harre Vig er nok ikke helt tilfældig. Der er tale om en ret

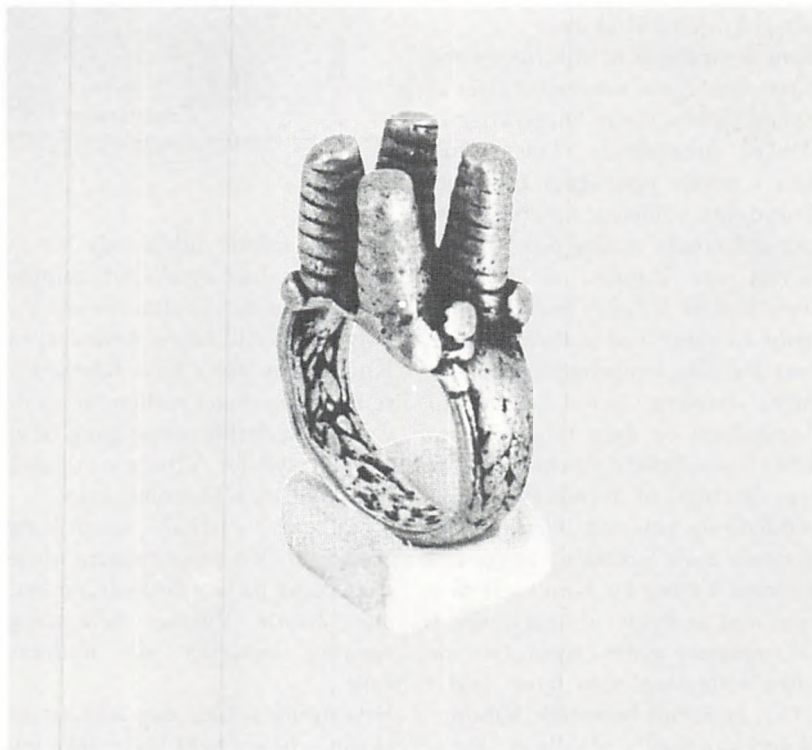
beskyttet beliggenhed i et område, der nærmest kan betegnes som en naturhavn.

Vikingetiden er en religionens brydningstid. Den gamle nordiske asatro med Odin og senere Tor som vigtigste guddom må se sig slået af den fremtrængende kristendom. De første træbyggede kirker opføres. Lidt senere, nogle få generationer efter vikingetidens ophør, starter det store romanske kirkebyggeri. I Vile nord for Lysen

Fig. 5. 1 august 1984 blev denne sølvring tilfældigt fundet nordvest for Harre. Fingerringen er som type meget usædvanlig. Både indvendig og udvendig findes en ornamentik i løvsnoning. Den bredere del af ringen krones af 4 besynderlige slanke vorter med tværriller. Ringen er meget slidt. Det har vist sig vanskeligt at få sølvringen dateret. Vikingetid? (Foto: Mogens Hartmeyer).

Bredning har kirken fået en lidt speciel placering, nemlig mellem to oldtidshøje – måske for at markere kristendommens sejr?

I Kappeldalen ovenfor det inderste af Harre Vig ligger ruinen af Frue Kirke og ikke ret langt fra den eksisterende kirke i Harre. At der således er to kirker på stedet opført i den romanske periode efter vikingetiden vidner om en ikke ubetydelig bebyggelse i tidlig middelalder – og måske også i vikingetid?

Svend Grathes vold

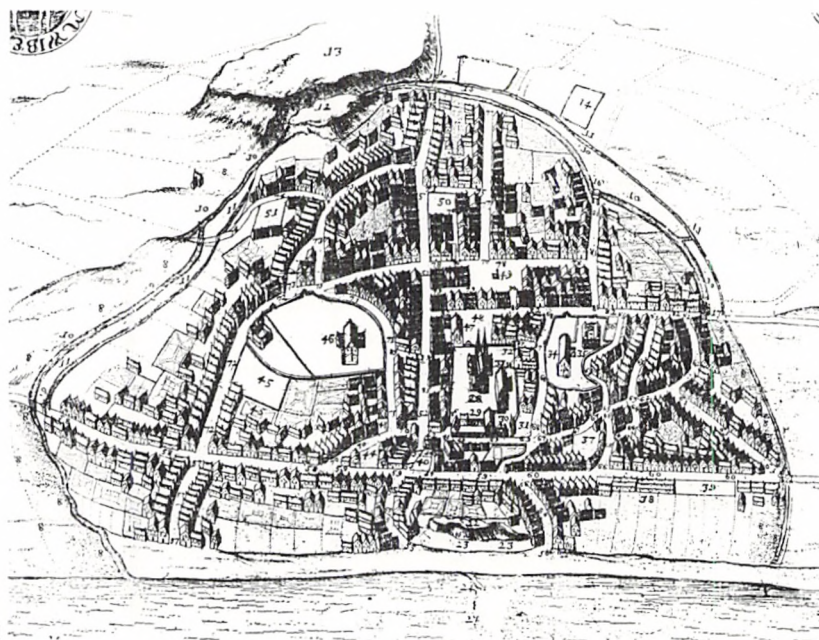
af Jesper Hjermind og Hans Krøgaard Kristensen

»For at have et sikkert tilholdssted i Viborg, som dengang ikke var befæstet, omgav han (Svend Grathe) den med Volde og allagde byen rigeligt med penge.

Da Svend fik nys om, at han (Knud Magnussøn) var kommen, mistvivlede han om, at han var stærk nok til at kunne holde ham stangen, og begav sig til Viborg, som han nylig havde ladet befæste, og besluttede at udholde en belejring der.«

Fra Saxos Danmarks krønike oversat af Fr. Winkel Horn.

Som det fremgår af skildringen hos Saxo, blev byen Viborg befæstet af Svend Grathe under borgerkrigen i det 12. århundrede. Tidspunktet kan i øvrigt præciseres ret nøje. Forud for voldenes opførelse var der udkæmpet et slag ved Viborg. Svend var kommet til Jylland, hvor han fik Viborgs borgere til at gribe til våben ved at love dem frihed for alle kongelige skatter. Imens samlede Knud en hær i Vestjylland og drog mod Viborg. Efter Saxos beskrivelse blev Knuds hær omringet af Svends rytteri, og reddede sig kun ved at kæmpe sig gennem hans fodfolk og flygte ind gennem Viborg by. Knud selv slap bort ved at flygte til hest gennem de snævraste gyder i byen. Det var efter dette slag, som fandt sted i 1151, at Svend befæstede Viborg. Knud var flygtet til Ålborg, hvor-

fra han sejlede udenlands for at rejse en ny hær, og allerede samme år kom han igen sydfra. Nu var Viborg imidlertid blevet befæstet, så Knud turde ifølge Saxo ikke belejre byen, og slaget mellem de to rivaler kom derfor denne gang til at stå lidt syd for Viborg – vistnok ved Gedbæk i Thorning sogn.

Få år senere – i 1157 – vandt kong Valdemar den Store magten alene efter slaget på Grathe hede, og herefter havde Viborgs befæstning egentlig udspillet sin militære rolle.

Befæstningen blev dog ikke straks sløjft – til gengæld heller ikke ud-

bygget; men gennem 400 år satte befæstningslinien en grænse for byens udvikling.

Det tidligere militære anlæg kom til at fungere som toldgrænse om byen. Ved byportene blev der opkrævet told, accise, af forskellige varer, der førtes ind i byen. Når kong Hans to gange i senmiddelalderen (1496 og 1505) pålagde borgerne i Viborg at forfærdige porte og planker om byen ligesom ved andre købstæder, var det sikkert ikke det militære beredskab, men de økonomiske interesser, han tænkte på.¹ Det var også de økonomiske interesser, der i 1520 fik en-

Fig. 1. Udsnit af P.H. Resens prospekt over Viborg fra 1675. Den gamle befæstningslinie omfatter numrene: 8. Dumpen til Soen. 10. Grafvæne. 11. Gamle Fortification med grafve og Volde omkring byen.

Fig. 2. Befæstningsliniens placering i forhold til byens kirker. Den sydligste kirke, Sankt Mikkels, ligger uden for befæstningen. Streg: H.P. Petersen.

kedroning Kristine til at forbyde opførelse af kramboder i forbindelse med markederne uden for Viborgs porte.² Forbudet blev dog ikke overholdt, og i 1578 var der »forsamlet en hel hob folk i nogle huse og boder« uden for Sct. Mogens port. Denne gang tog man dog konsekvensen af det skete og

lovliggjorde denne forstad ved at pålægge beboerne samme vilkår som borgerne inde i Viborg.³ Forordningen var nok hovedsageligt rettet mod bebyggelsen rundt om det trekantede torv i Sct. Mogens Gades nordre ende.

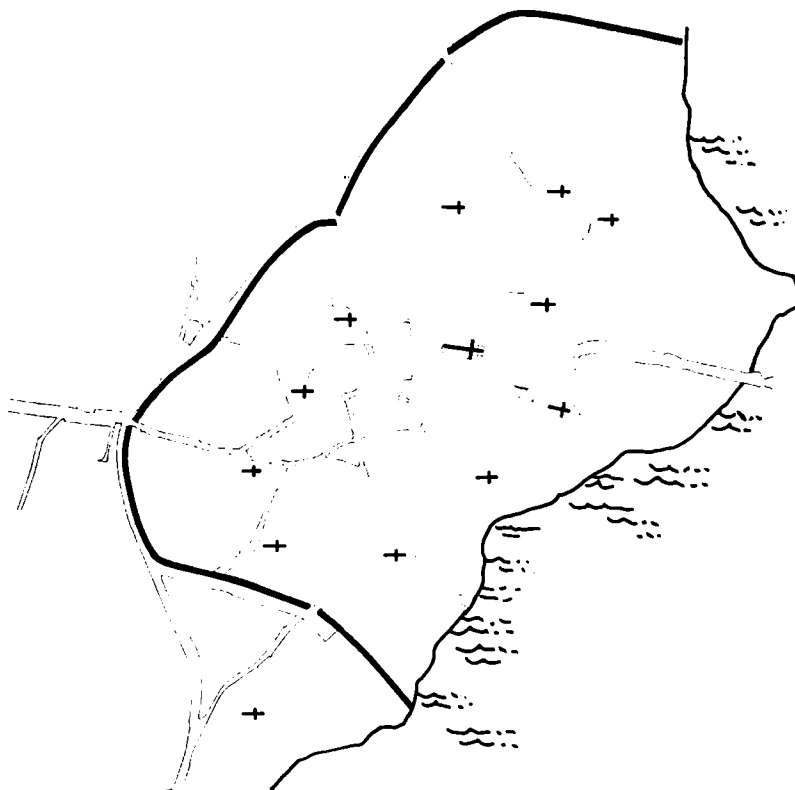
Hermed var den middelalderlige befæstnings rammer sprængt, og i

de følgende år blev der også dannet nye bydele uden for portene Sct. Hans, Sct. Mathias og Sct. Mikkels. Tolden blev dog opretholdt, så det medførte blot, at portene og toldstederne blev flyttet længere ud. Men Svend Grathes befæstning forsvandt.

Til P.H. Resens Atlas Danicus blev der i 1675 lavet et kort over Viborg med angivelse af »10. Grafvæne« og »11. Gamle Fortification med grafve og Volde omkring byen«, fig. 1. I modstrid med de faktiske forhold på den tid er der ikke angivet bebyggelse uden for denne befæstningslinie. Kortet giver altså ikke noget konkret billede af situationen i 1675, men en art rekonstruktion af situationen før volde og grave blev sløjfet. Herved forklares måske også kortets upræcise gengivelse af befæstningen og den usikre terminologi. Men selv om detaljerne er lidt uldne, svarer den befæstningslinie, som Resen rekonstruerer, nogenlunde til det forløb, man også i dag når frem til.

Befæstningslinien

Viborg havde fem byporte – mod nord Sct. Ibs og Sct. Mogens, mod vest Sct. Hans og Sct. Mathias og mod syd Sct. Mikkels port. Sognepræst Chr. Erichsøn (1639-1711) har beskrevet den oprindelige placering af fire af disse byporte

— Voldforløbet

2 + Romanske kirker

Fig. 3. Volden mellem Sct. Mogens Gade og Sct. Ibs Gade ved århundredets begyndelse. Foto: Hugo Matthiessen.

forhold til den menneskeskabte bebyggelse. Sydfronten fulgte den brede dal med den nuværende Sct. Jørgens Vej, hvor der nok oprindeligt var et lille vandløb, som løb ud i Søndersø. Ved Lille Sct. Mikkel's Gade løb bækken sammen med vandløbet Slusen, der afvandede bakkerne bag Store og Lille Sct. Peder Stræde. Udgravninger på hjørnegrunden mellem Sct. Jørgens Vej, Slusen og Lille Sct. Mikkel's Gade tyder på, at her ved sammenløbet var de to vandløb stemmet op, måske med det formål at styrke forsvaret på dette sted ved den vigtige Sct. Mikkel's port – den gamle Hærvejsport, fig. 2.

Befæstningen drejede nordpå langs sidedalen, hvor nu Dumpen løber og dalens fortsættelse, der nu er blevet til Gravene. Ved dalens ende stod Sct. Hans port på befæstningsterrænets og byens højeste punkt. Herfra har linien fulgt en ny dal nordpå, hvor nu Reberbanen ligger. Fra Sct. Mogens port og østpå fulgte befæstningen en bred dal, hvis sydside danner en skrænt kaldet Volden, fig. 3. Denne skrænt stod ganske markant indtil et par gadegennembrud i 1960'erne og 70'erne splittede den op i småbidder. Undersøgelser foretaget af Viborg Stiftsmuseum ved Erik Levin Nielsen under genombrydningerne viste, at volden var dannet ved afgravning og på-

dvs. før de o. 1600 blev flyttet længere ud¹. Sct. Mogens port, der var grundmuret med en rund bue og en hvælving over, stod i den nordlige ende af Sct. Mogens Gade ved sammenløbet med Reberbanen. Hvor nu Sct. Mogens Gade nr. 52 (Skansen) står, blev grunden først bebygget o. 1680, da borgmester Jacob Bøgvad nedrev porten. Sct. Hans port lå i Lille Sct. Hans Gade på strækningen fra Reberbanen til Store Sct. Hans Gade. Sct. Mathias port stod i vestenden af Sct.

Mathias Gade, og Sct. Mikkel's port stod i Lille Sct. Mikkel's Gade lige nord for en bro, hvorunder Slusen, der jo tidligere var et vandløb, havde sit leje. Forbindende disse porte har befæstningen således i store træk fulgt gaderne Sct. Jørgens Vej, Dumpen, Gravene og Reberbanen. Fra Sct. Mogens port er volden løbet østpå til Sct. Ibs port ved gaden af samme navn. Befæstningslinien ser ud til at have fulgt de naturlige terrænformer og i mindre grad at være placeret i

Fig. 4. Felt B. Voldgraven set fra syd. Foto: J. H.

Fig. 5. Felt A. Snit gennem voldgraven set fra syd. Nedgravningerne til venstre (vest) var sandtagningshuller benyttet før gravens anlæggelse i 1151. Opmåling: K. T. og J. H.

fyldning af den oprindelige dalside, således at der blev dannet en 4 m høj, stejl skråning. Nedskredne jordmasser har så i tidens løb sløret den stejle voldfront.

Voldgraven ved Reberbanen

Ved en heldig gennemført undersøgelse på »Rutana-Karecn« i 1985, lykkedes det Viborg Stiftsmuseum at fange befæstningen i tre søgegrøfter langs Reberbanen⁵. Hele befæstningsanlægget er jo så lidet kendt både med hensyn til udformning og præcis placering, at denne forholdsvis enkle undersøgelse har vidtrækkende betydning for fremtidens eftersøgninger af volden.

Graven gav sig tydeligt til kende, som en mørk, let U-formet afstegning mod det gule undergrunds-sand, fig. 4. Da området, på grund af en forudgående sanering, fremstod kraftigt afgrøvet, er det ikke

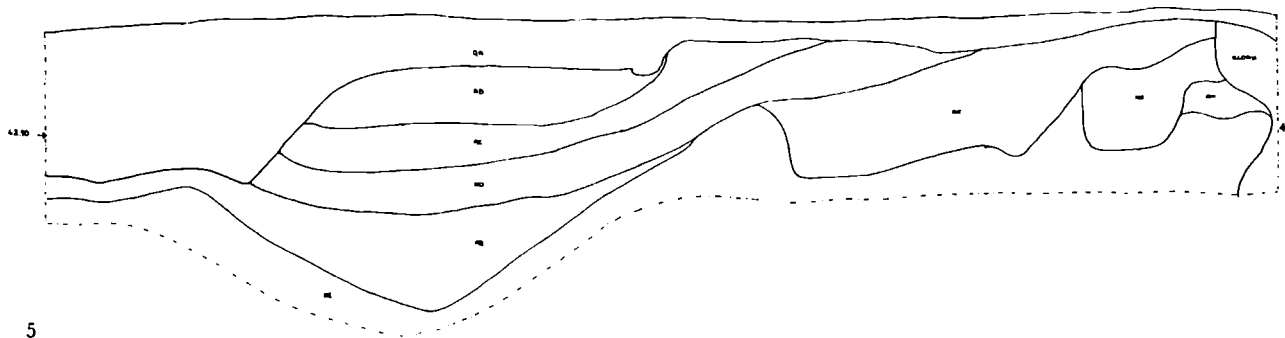

Fig. 6. De tre felters beliggenhed langs Reberbanen med markering af voldgravens formodede forløb. Indtegnet af J. H. på udsnit af Viborg kommunes luftfotoopmåling.

muligt at angive den eksakte bredde og dybde, fig. 5. Bredden målt på udgravningstidspunktet til et sted mellem 5 og 10 m, mens dybden målt til ca. 3 m. Graven har aldrig stået fyldt med vand, hvad de nederste lag i graven ved en overfladisk betragtning syntes at vise. Den fugtighed, lagene afspejlede, bør nok nærmere tilskrives nedbør i form af regn og sne, som på visse tidspunkter af året har gjort graven vandførende. Mellem felterne A og B-C (se fig. 6) registreredes et markant fald på 1,5 m, hvilket nok bedst finder sin forklaring i det forhold, at graven simpelthen ikke er ført ned i den ønskede dybde, før den enten har fundet sin anvendelse eller ganske enkelt er blevet uaktuel. Der var ingen spor i graven efter oprensninger af nedskredet materiale; det tyder på, at anlægget hurtigt har mistet sin militære betydning.

Af en vold blev der ikke fundet det mindste spor, hvilket nok skyldes den senere aktivitet på stedet. At der har været en vold, virker dog logisk, når man tænker på de store mængder af jord, der har været gravet op. Volden kan muligvis have været kronet af en eller anden form for brystværn, men heraf er alle spor naturligvis væk.

Det mest uventede resultat af gravningen var, at voldgraven ikke som tidligere formodet, lå hvor Reber-

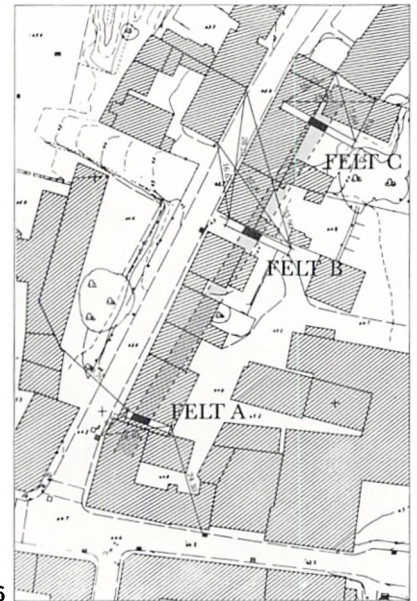
banen nu befinder sig, men derimod længere mod øst. Voldgravens placering understreger, at Reberbanen er en naturlig dal.

Ved nærmere eftertanke er det indlysende, at volden, som jo var det væsentligste element i befæstningen, naturligvis ikke har skullet ligge nede i dalen, men oppe på plateauet ved kanten af dalen, og derfor blev voldgraven ikke anlagt i dalens bund, men i dens side.

Forholdet til bebyggelsen

Den nævnte befæstningslinie har været erkendt længe, men der har undertiden været rejst tvivl, om den repræsenterede Svend Grathes vold, eller en yngre fæstningslinie. Når der kan næres skepsis over for den tidlige datering, skyldes det, at befæstningsforløbet omslutter store dele af byen, som først er bebygget langt senere i middelalderen. Det gælder områder som nordenden af Sct. Mogens Gade, Store og Lille Sct. Hans Gade, Vestergade og vestenden af Sct. Mathias Gade.

Der er dog ikke påvist spor efter andre befæstningslinier end den nævnte, og som allerede omtalt kan det se ud, som om der ved udstikningen af voldforløbet er taget mere hensyn til terrænet end til bebyggelsen. Byens sydligste kirke, Sct. Mikkel, kom nemlig til at ligge uden for voldene. Kirken, der lå

på en bakketop lidt syd for Sct. Jørgens Vej-dalen, kan via de skriftlige kilder føres tilbage til begyndelsen af 1100-tallet. Udgravninger på stedet har påvist fundamenter til en romansk stenkirke, men grave ældre end fundamenterne tyder på, at der forud har stået en trækirke her⁶. Få år efter befæstningen af Viborg blev kirken overladt til et hospital (1159/60)⁷. Dette kan måske tages som tegn på, at kirken har mistet noget af sin tidligere betydning.

Bortset fra kirkegården og kirke-tomten er der ikke foretaget arkæologiske undersøgelser i området

syd for befæstningslinien, så vi ved ikke, om der har været en bebyggelse i tilknytning til kirken. Arealet omkring bækudløbet har dog formodentlig været et tillokkende areal i den tidlige middelalder og et lille udgravningsfelt i selve bæklejet i 1985 har afsløret, at der o. 1100 blev udsmidt affald (potteskår, læder og hjortetak) fra en bebyggelse i nærheden. Sandsynligvis har der omkring bækken været en bymæssig bebyggelse fra den tidlige middelalder, som er blevet skåret igennem i 1151, da Viborg blev befæstet.

Beboerne uden for volden har nok været nødt til at flytte indenfor; men her var der jo også god plads mod vest og nord. Det sidste sted var Sct. Mogens Gade endnu ikke ført gennem befæstningen. Stiftsmuseets undersøgelser i Sct. Mogens Gade i 1984 ved Erik Levin Nielsen har vist, at gaden først er lavet efter, at voldgraven på det pågældende sted var fyldt op igen. Voldgraven viste sig at være ca. 6 m bred og 1,6 m dyb – knap så dyb som voldgraven langs Reberbanen.

Fremtidige undersøgelser

Voldgraven er altså påvist i to forskellige områder indenfor de seneste år, så befæstningsanlægget er ikke totalt forsvundet, som man nemt kunne have troet. Uden tvivl

kan den genfindes flere andre steder, men det kræver, at opmærksomheden er rettet mod de rigtige områder.

Som undersøgelsen ved Reberbanen har vist, ligger voldgraven her ikke i dalbunden ude under kørebanen. Det samme er utvivlsomt tilfældet langs Gravene – især på strækningen fra Lille Sct. Hans Gade til Vestergade. Hvis voldgraven her fortsætter blot nogenlunde i retningen fra Reberbanen, vil den langs Gravene ligge dybt inde på grundene mellem Gravene og Store Sct. Hans Gade. Så det er altså inde på gårdspladserne, at volden og graven skal findes.

Ved opsporingen af befæstningens eksakte linieføring vil det nok være et problem, at volden de fleste steder er sløjfet så grundigt, at man skal være ualmindelig heldig for at erkende den. Voldgraven derimod er lettere at finde; men eftersom man nok ikke har kunnet holde vand i graven, har dens betydning ikke været så stor, og det er langt fra sikkert, at den har eksisteret hele vejen rundt. Således er det vist tvivlsomt, om der har været en grav mod nord langs »Volden«. Mod syd langs Dumpen og Sct. Jørgens Vej har der måske heller ikke været nogen grav. Her var der jo til gengæld et kraftigt terrænfald. Nu vil sydflanken nok være det sted, hvor befæstningslinien

vanskeligst spores, idet der her er sket nogle omfattende afgravninger og ændringer i terrænet i det hele taget.

Hele det skitserede voldforløb har en længde på ca. 2 km, så der er for så vidt ingen tvivl om, at der før eller siden igen vil blive mulighed for at undersøge Svend Grathes vold arkæologisk.

Noter

1. Diplomatarium Vibergense s. 107 og 123.
2. Diplomatarium Vibergense s. 145.
3. CorpConstDan II s. 112.
4. C. Erichsøn 1727 s. 36-37.
5. Udgravningen blev udført af stud. mag. Karin Thim, stud. mag. Jesper Hjermind og cand. mag. Hans Krongaard Kristensen i juli 1985. Beretningen befinder sig på Viborg Stiftsmuseum j. nr. 140E.
6. J. Vellev 1979 s. 65.
7. DiplDan I, II, 136.

Litteratur

- Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Reccesser og andre kongelige breve ::: 1558-1660. Ved V. A. Secher. København 1887-1918.
- Diplomatarium Danicum, I. rk. III. bd. København 197.
- Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie. Ved A. Heise. København 1879.
- Erichsøn, Christen: Viborg Byes Beskrivelse. København 1727. Fotografisk genoptryk med efterskrift Højbjerg 1984.
- Vellev, Jens: Sct. Mikkel's kirke i Viborg. MIV 8 1978 s. 58-73. Viborg 1979.

Borgvold – Erik Menveds borg

af Anne Nissen Jaubert

Erik Menveds borg

Vi må forestille os, at der har været stor travlhed i Viborg efter 1313. På kongen Erik Menveds befaling var man ved at opføre en borg ved søens bred. Omegnens bønder slæbte, modvilligt, men overvåget af kongens foged og krigskarle jord og byggematerialer til byggepladsen. For foden af den planlagte borg anlagde man en grusvej, kantet af svære egepæle. Stemningen i Viborg var trykket. Mange af byens borgere så deres boliger og værksteder blive oversvømmet p.g.a. den nyopførte mølledæmning ved Nørreå. Dæmningen skulle sikre, at borgen ville ligge velbeskyttet med vandfyldte grave. For kongen var det mindre væsentligt, at Viborgs bybillede blev drastisk ændret. Han ønskede det måske endda, så jyderne og Landstinget kunne mærke kongemagtens jernnæve.

Resterne af Erik Menveds borg i Viborg kan stadig ses. Voldstedet Borgvold ligger nu fredeligt og træbevokset i lystanlægget ved Nørresø (fig. 1).

I forrige bind af MIV blev publiceret en artikel om Borgvold¹. Der blev Borgvold behandlet som enkeltanlæg, på grundlag af arkæologiske og skriftlige oplysninger gennem tiden. Her skal gøres et forsøg på at se Viborgs borg i forhold til de historiske begivenheder – og at

betragte voldstedet på baggrund af borgbyggeriet og »krigskunsten« på Erik Menveds tid.

Det jyske oprør

Opførelsen af Borgvold må ses på baggrund af det jyske oprør 1313. Kendskabet til oprøret bygger på årbøgernes notitser, samt en del

bevarede akter fra retsopgøret. Opstanden i 1313 har haft stor tilslutning. Det lykkedes endda oprørerne at slå de kongelige styrker i første omgang. Først da Erik Menved selv kom med en hærstyrke, lykkedes det at knuse oprøret. Fra det efterfølgende retsopgør har vi, i et forlig med bønderne, kongemagtens version af begivenhederne:

Fig. 1. Borgvold, som den kan ses i dag. Græften i forgrunden blev gravet i 1985, den gik gennem de sidste rester af Lille Borgvold. Foto Jens Vellew 19.4.1985. VSM 375 E.

»De bekendte og tilstod uden tvang og af fri vilje, at de havde været forført af nogle onde menneskers råd til at sætte sig op imod hans Majestæt, hvorved de har begået en stor forseelse og majestætsforbrydelse, at de er draget ind ved Gambevad og på Viborg Lands-ting og der af egen myndighed har fastsat en forordning og straf over dem, som ikke fulgte dem, imod hans nådes forbud med oprejste faner og avindskjold, og de har ihjel-slået mange af hans adel, at de for-medelst slig gerning har forbrudt deres liv og gods, med mindre hans majestæt vil benåde dem«².

De besejrede oprørere måtte i det samme forlig forpligtige sig til at angive hovedmændene bag op-standen og betale forskellige straf-skatte. Et af kravene er særlig in-teressant for denne artikels emne: »Hvis kongen vil bygge en fæst-ning, skal alle bønder, hvem de end tilhører, hjælpe med dertil«. Det er vanskeligt at afgøre, i hvil-ket samfundslag initiativtagerne til oprøret skal søges. Såvel herre-mænd som bønder kunne have god grund til opstanden.

Indre stridigheder og Erik Men-veds ambitiøse erobringsspolitik havde belastet kronens finanser hårdt, og medførte efterhånden et uudholdeligt skattetryk for bøn-derne. Desuden ville han håndhæ-ve en stærk kongemagt; det har u-

betinget vakt mange stormænds modvilje. Det er i hvert fald givet, at mange stormænd har deltaget i bondeoprøret.

Uden tvivl har Borgvold og de andre borge været vendt mod de kri-geriske stormænd. Det ovenståen-de uddrag af forliget viser, at Vi-borg Landsting har spillet en rolle i organiseringen af oprøret. En nærmere undersøgelse af procesak-terne synes endog at vise »lande-værnets« betydning i oprørets struktur. Landeværnsorganisatio-nen skulle, som navnet siger, tjene til landets forsvar mod ydre sjen-der. Men denne gang har det været brugt mod landets konge. Det gjor-de ikke sagen mindre alvorlig³.

Bisperne har tilsyneladende indta-get en nøglestilling i landeværnsor-ganiseringen. De ærværdige præla-ter har måske heller ikke været helt uskyldige. Erik Menved afkrævede i hvert fald bisperne en troskabser-klæring. Det gjaldt også Viborgbi-spen. Ribebispen, der i forvejen var kongens allierede, synes at væ-re sluppet. Meget tyder på, at den hidtidige Århusbisp Esger Juul har haft en betydelig rolle i oprøret. Dets tyngdepunkt lå netop i Århus stift⁴.

Tvangsborgene

Da oprøret var knust, tvang Erik Menved, som nævnt, taberne til at

opføre nye betydelige fæstnings-værker samt at betale yderligere straffeafgifter.

Borgbyggeriet i 1313 omtales i fle-re årbøger. Imidlertid er Essen-bæk- og Ribeårbøgerne de eneste, der navngiver nogle af borgene. De førstnævnte omtaler kun Kalø, der lå ca. 25 km fra Essenbæk-kloste-ret⁵. Ribeårbogens mere fyldige beretning om 1313 fortæller følgen-de om oprøret og tvangsborgene: »Mod de norrøjsdske Bønder før-te Kongen en Styrke til Horsens; han byggede her en Borg og under-kuede dem saaledes, at de gav ham Kirkernes Tiender ... En Borg byg-ges i Ulstrup ved Limfjorden på Ribe Bispedømmes Jord og en Borg i Viborg ved St. Villads Kir-ke. Og Bønderne maa paa Kon-gens Bud befæste Kolding ...«⁶.

Det er den eneste gang i middelal-deren, at en borg – castrum – om-tales i Viborg. I samme forbindelse skal det bemærkes, at Ribeårbø-gerne – på trods af de fyldige op-lysninger – helt forbigår Kalø.

Det er ret forbløffende, når de arkæologiske levn viser, at Kalø har været langt den stærkeste af de nye borge (fig. 2). Samtidig viser år-bøgernes forskellige oplysninger, at der kan være opført andre borge efter 1313, som vi blot ikke kender noget til. Formålet kan der til gen-gæld næppe være tvivl om. I »Yngre Sjællandske Årbog« fin-

Fig. 3. Kortet viser udbredelsen af de kendte borge. Skanderborg, Ribe og Kolding fandtes allerede inden Erik Menved blev konge. Stiftsgrænserne er angivet, hvorimod flere af købstæderne ikke er indteget af hensyn til overskueligheden.

gerning, at borgen er opført på den allierede Ribebisps jord og aldrig nævnes før og aldrig siden i kongelig sammenhæng, synes at underbygge denne antagelse¹⁰.

Den her foreslåede placering af Ulstrup viser en ret stor geografisk spredning af de nye fæstninger (fig. 3). Dog er tre af de kendte forsvarsbyggerier samlet i Østjylland: Koldings befæstelse samt opførelsen af Bygholm og Kalø, der begge ligger i Århus Stift. Bygholm, der er lidt mindre end Borgvold i Viborg, er lagt ved Horsens, hvor oprøret blev knust (fig. 4). Kaløs placering på en lille holm i Kalø Vig virker umiddelbart isoleret og uforståelig. Ikke desto mindre er borgen et af de største og stærkeste kongelige anlæg overhovedet. Det må der være en grund til. Århus Stift har, som tidligere nævnt, tilsyneladende været centrum for det jyske oprør, muligvis med den hidtidige Århusbisp Esger Juuls indblanding¹¹. Kalø kunne således være et forsøg på at kontrollere Århus fra Havet, da kongen næppe har kunnet gennemføre et byggeri i selve byen. Desuden har de jyske Hvider, som bl.a. Marsk Stig tilhørte, haft tilknytning til Djursland¹². Bortset fra Kalø hører de nye borge til de mindre kongelige fæstninger, selvom de er ret imponerende i forhold til voldstederne fra stormændenes borge. Men 3

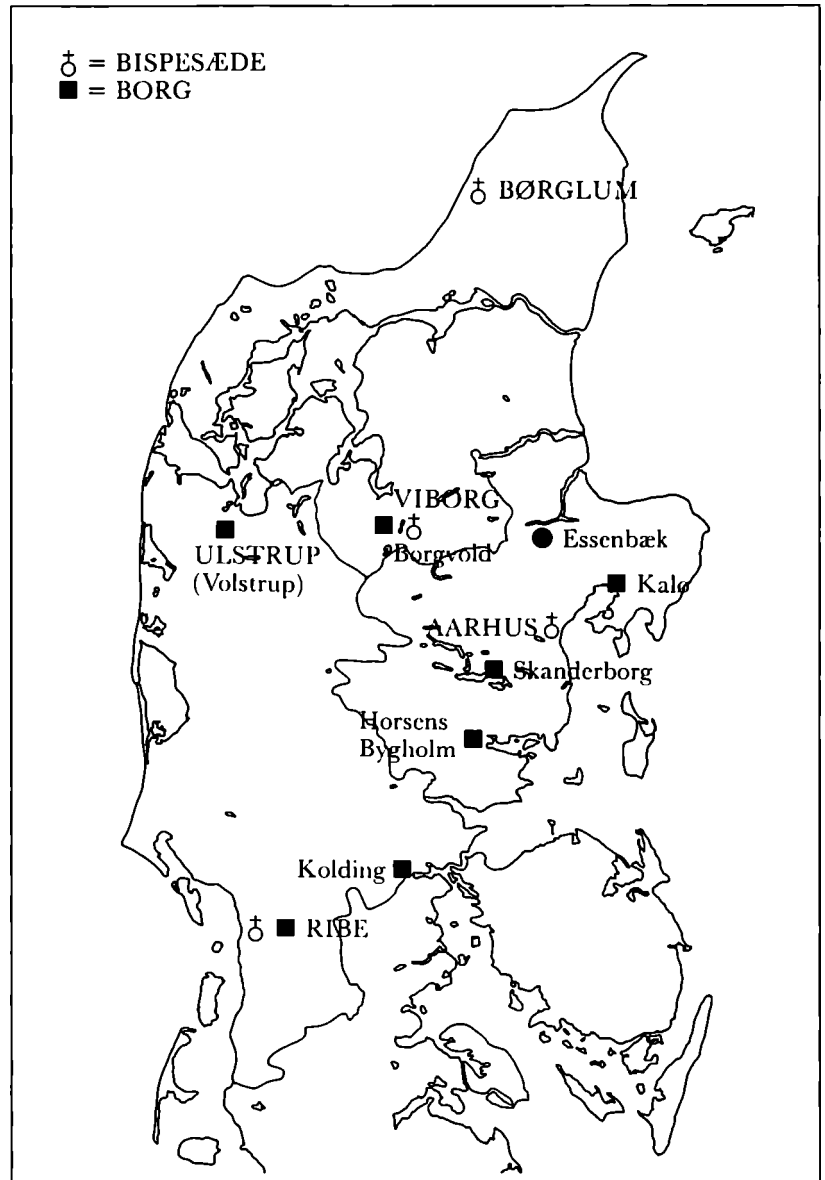

Fig. 4. Bygholm har i lighed med Borgvold været opført på en delvis kunstig banke. Den var omgivet af vandfyldte grave. I området syd for voldstedet har borgens ladegård ligget. Opmåling: Niels-Chr. Clemmensen og Erling Buhl, 1974.

sammenlignet med Nyborg, Søborg, Vordingborgs hovedborg, Hindsgavl m.fl. svinder Bygholm og Borgvold noget ind.

Tvangsborgenes militære styrke kan kun vurderes rimeligt, hvis man har deres øjeblikkelige og rent indenrigspolitiske funktion for øje. På den baggrund må de nye borge ses som kongens konstante og magtfulde trussel mod genstridige hoveder.

Borgvolds datering

Det kan virke overraskende at Viborg først »fik« en borg 1313. Byens betydning som samlingssted – med det landsting, hvor kongerne blev først hylidet – beliggenheden ved hærvejen og stiftsstad turde være kendt.

Før i tiden gik man da heller ikke af vejen for gamle dateringer og spændende historier i tilknytning til Borgvold. Men beretningerne er lige så usandsynlige, som de er spændende. Ganske vist fortæller Saxo, at Svend Grathe befæstede Viborg. Oplysningen er sikkert pålidelig, men det er mest sandsynligt, at det har været en halvkreds-vold omkring byen og ikke en borg (fig. 5)¹³.

Endelig kendes en række vigtige danske lokaliteter, der først sent eller aldrig har fået en borg. Man kan nævne ærkebispens Lund,

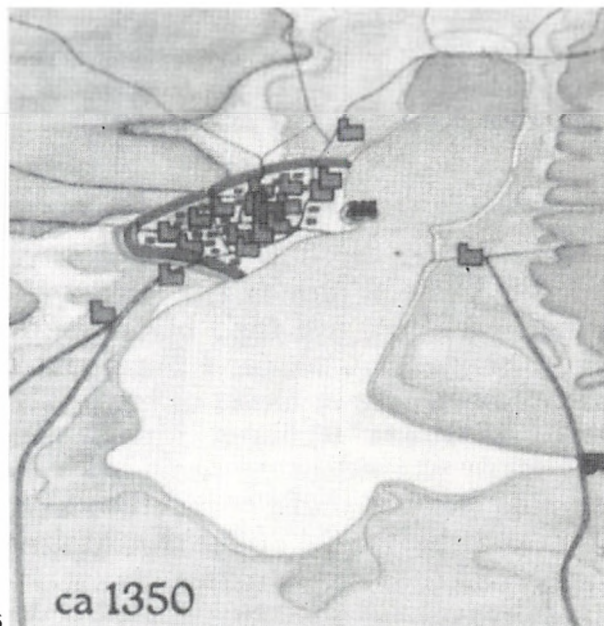
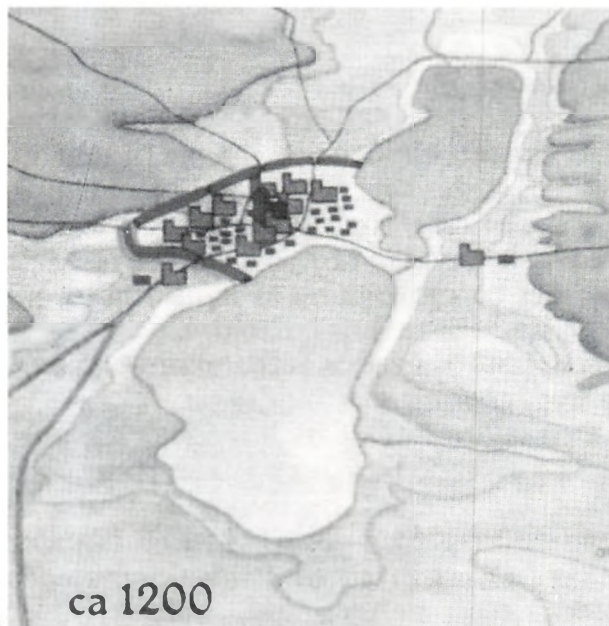
Fig. 5. Svend Grathe's fæstningsbyggeri i Viborg var formentlig en halukredsvold omkring byen, som foreslået i denne rekonstruktionstegning. Efter Kristensen og Velle 1982.

hvor det skånske landsting blev afholdt; Ringsted, der var sæde for det sjællandske landsting og med kongeslægten's gravkirke. Viborgs betydning betinger således ikke et tidligt borgbyggeri. Snarere tværtimod, da landstinget utvivlsomt ville være mod tilstedeværelsen af en kongelig borg. De historiske begebenheder taler for Erik Menved som Borgvold's grundlægger; hvad med de arkæologiske vidnesbyrd? Den hidtil nøjagtigste datering kommer fra en af de svære egepæle, der kantede tilkørselsvejen til

voldstedet jvf. s. 98. Fældningsåret blev dendrokronologisk bestemt til 1314! Erik Menved har altså haft en finger med i spillet. Dateringen bekræftes indirekte af Viborg's bebyggelse's historie¹⁵. I 1981 viste arkæologiske undersøgelser spor af bebyggelse ca. 1,5 m under Sønderøs nuværende vandspejl. Det kan kun forklares ved, at vandstanden er blevet kunstigt hævet. Indtil da lå der en sammenhængende bebyggelse ved søbreden – fra o. 1000-1300. Hans K. Kristensen og Jens Velle har tidligere foreslået at sætte by-

Fig. 6. Da Erik Menved anlagde Borgvold og den dertil knyttede mølle ved Nørreå, blev en del af Viborg by oversvømmet. Efter Kristensen og Velle 1982.

kvarterets opgivelse i forbindelse med Borgvold og Søndermølle (fig. 6)¹⁶. Møllen nævnes først 1488, men intet hindrer, at den er ældre. Vandstandens stigning kan næsten kun være forårsaget af en mølledæmning. Med Sønderøbebyggelse's ophør o. 1300 er vi tilbage til Borgvold. Det var uhyre almindeligt i middelalderen at kombinere befæstningsbyggeri med vandmøller. Mølledæmningen skabte en passende vandstand i voldgravene, og mølleindtægterne har ganske givet været en helt god biindtægt¹⁷. Vi-

5

6

Fig. 7. Sådan forestillede Angelino Dulcert sig Viborgs borg. Kortet vender syd opad. Efter Vellev 1983.

borgs melforbrug har næppe været så stort, at borgerne har ønsket at ofre et helt bykvarter for en vandmølle. Det er mere sandsynligt, at det er Erik Menved, der har ladet mølledæmningen opføre, til gavn for Borgvolds befæstning. At prisen var oversvømmelse af en del af Viborg, kan tolkes som en straf til byen. Landstinget havde som bekendt været brugt i planlægningen af oprøret. I denne forbindelse skal det anføres, at det fornyligt er foreslået at sætte nogle landsbyudlæggelser i Horsenseggen i forbindelse med opførelsen af Byholm¹⁸. Hvorom alt er, taler de hidtil kendte oplysninger om Borgvold for en datering til 1313 og frem, i overensstemmelse med de skriftlige kilders vidnesbyrd. Det samme gælder i øvrigt Byholm og Kalø¹⁹.

Et rekonstruktionsforsøg

Vi kender næsten intet til Borgvolds oprindelige udseende (fig. 10 og 11). Viborgs borg er godt nok afbildet i en omtrent samtidig »portulan« (= havnefinderkort) fra 1339. Den er tegnet af Angelino Dulcert på Mallorca²⁰. Et banner med det danske kongevåbens løver, vajer stolt over en tindekranset borg (fig. 7). Men kortet er lavet fjernt fra Danmark af en udlænding, der har været vant til bor-

end Borgvold. Desuden er middelalderlige billeder ikke egentlige gengivelser, men snarere signaturer af det afbildede.

Det arkæologiske kendskab til borgen er også uhyre ringe – trods udgravningerne 1889²¹. Det er endda vanskeligt at danne sig et mere

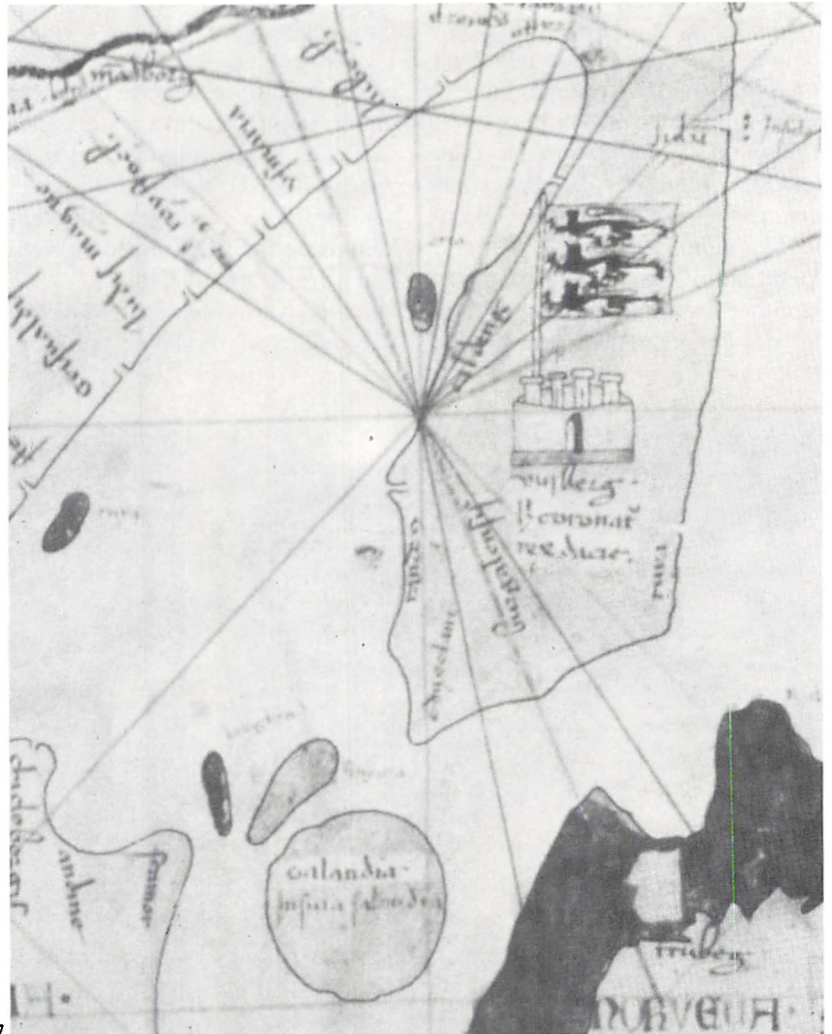

Fig. 8. En borgkrig, fremstillet i en miniature fra begyndelsen af 1300-årene. Læg mærke til den skudklare trebuchet øverst til venstre.

nøjagtigt indtryk af Borgvoldområdets middelalderlige topografi. I 1800-årene blev her foretaget gennemgribende forandringer: en mindre banke »Lille Borgvold« blev udjævnet i forbindelse med Sønderøs opfyldning, og flere steder er man stødt på affaldslag fra domkirkerestaureringen²². Alligevel er det muligt at komme et stykke vej, hvis man betragter

Borgvold i forhold til den middelalderlige krigsførelse og samtidige danske borge. Den klassiske krig i middelalderen bestod af en række udmattende kampe om borgene. I krigen om fæstningerne benyttede man i stigende grad særlige belejringsmaskiner: rullende trætårne og sindrige stiger, som man nærmede borgens mure, så angriberne kunne

trænge ind; rambukke, der blev hamret mod porte og mure, samt de store og frygtede kastemaskiner – bliderne. Vi kender dem kun fra billeder og tekster, men det har været muligt at foretage moderne rekonstruktionsforsøg²³. De har vist, at en særlig barsk type »trebuchet'en«, der fungerer ved hjælp af et modvægtssystem (fig. 8), har kunnet opnå en rækkevidde på 500

8

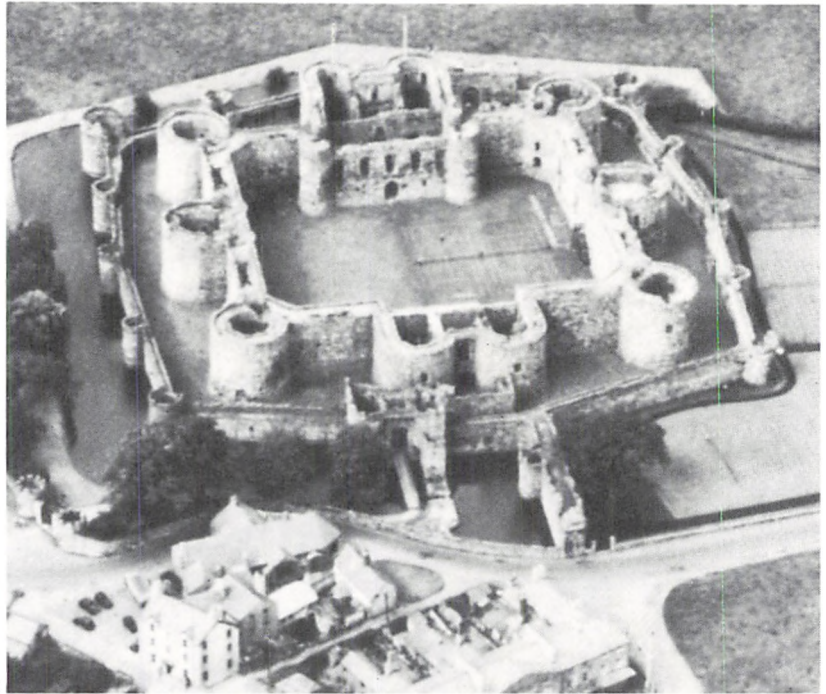
Fig. 9. Edvard I's Beaumaris i Wales set fra luften. Borgen blev aldrig færdigbygget, men er alligevel et af de fornemste eksempler på militærarkitekturen på Erik Menveds tid.

m! Alle de våben, der er omtalt her, har eksisteret på Erik Menveds tid – de fleste har endda været kendt i antikken.

Borgene skulle selvsagt være så uindtagelige som muligt og kunne modstå de store angrebsvåben. Fæstningernes utilgængelighed er i første omgang bestemt af beliggenheden, hvadenten det er på et højdedrag, eller i et lavland, omgivet af vand og fugtigt sumpet terræn. I et forholdsvis fladt land som Danmark måtte den topografiske beskyttelse bero på vådområder. Borgvolds lave beliggenhed ved Nørresø er et glimrende eksempel på en såkaldt vandborg.

Naturens beskyttelse blev forstærket ved kunst i selve borgbyggeriet. Borgens indgang vendte normalt »ryggen« til adgangsvejen. Hvis der var flere ringmure, eller blot forgårde, som i de store borge, var de enkelte adgange ofte forskudt i forhold til hinanden. Begge dele skulle holde fjenden på afstand – og på skudhold – så længe som muligt. Særlig fra o. 1300 ses flere adgange til, eller rettere udgange fra, borgene. Hensigten var at skabe et mere aktivt borgforsvar, hvor man kunne gøre overraskende udfald mod belejrerne. Formentlig er resterne af en sådan udfaldsport blevet påvist i det ældste Kalø (fig. 2).

Den ideale borgs adgange var kraf-

tigt befæstet med vindebroer og faldgite. Fremspringende flankeringstårne dækkede borgens ringmure. Murene var udbyggede med skyttegange, kreneleringer og begnæser, hvorfra alskens ubehageligheder kunne hældes over angriberne. Men langt fra alle borge – heller ikke de kongelige – har levet op til militærarkitekturens idealer (fig. 9). Tit har man klareret sig »efter behov« i forhold til fjendens styrke. I hvor høj grad kan Borgvold forventes at have svaret til borgarkitekturens normer?

Vi ved med sikkerhed, at Borgvold var beskyttet af vandet; og at vandforsvaret sandsynligvis var udbygget med en vandmølle. En slags vejdamning, bygget af lerfyld og kantet med kraftige firkantede egepæle, sikrede forbindelsen mellem borgholmen og fastlandet. Hidtil er vejdamningens rester kun påvist ved voldstedets sydvesthjørne, men man er stødt på flere svære pæle i retning af Brænderigården. Måske stammer de fra den forsvundne adgangsvej²⁴. Der kendes flere middelalderlige vejdam-

Fig. 10. G. F. S. Bruuns opmåling af Borgvold og udgravningerne 1:2000.

ninger i Danmark. Et af de mest storslåede eksempler er netop fra det samtidige Kalø. Her fører en ca. 500 m lang stenbygget vej dæmning ud til borgholmen i Kalø vig²⁵.

Lad os vende tilbage til Viborgs borg. Voldstedet er forholdsvis velbevaret, det hæver sig ca. 12 m over det omgivende terræn, med et topfladeareal på o. 1500 m². Topfladen blev delvist undersøgt af C. F. S. Bruun i 1889²⁶, og den noget ujævne overflade skyldes formentlig hans udgravninger. De fle-

ste søgegrøfter blev gravet i ca. 4 alens dybde (ca. 240 cm) (fig. 10). I bankens østlige del blev påvist et enkelt kampestensfundament af en vis udstrækning. Ca. 2 alen herunder stødte udgraveren på kampesten, der blev tolket som ældre fundamentsrester. Vort kendskab til borgens bygninger er således meget pauvert. Udgravningerne viste dog, at voldstedets top er kunstigt opfyldt. Kloakgravningen ved tilkørselsvejen i SV har siden vist, at bankens nederste dele er naturlige²⁷.

Da G. F. S. Bruun ikke stødte på svært murværk under sine udgravninger, mente han, at borgen kun havde haft tømmerbyggede huse. Imidlertid kan man iagttage murebrokker på bankens skråninger. I denne forbindelse må det nævnes, at man i 1889 stødte på teglbrotter i søgegrøfterne 4 og 6, der begge blev gravet i ca. 3 1/4 alens dybde. Der fortælles intet om mængden. Stammer teglbrotterne på voldstedets skråninger fra en ringmur? Det kan kun afgøres ved nye arkæologiske undersøgelser, efter-

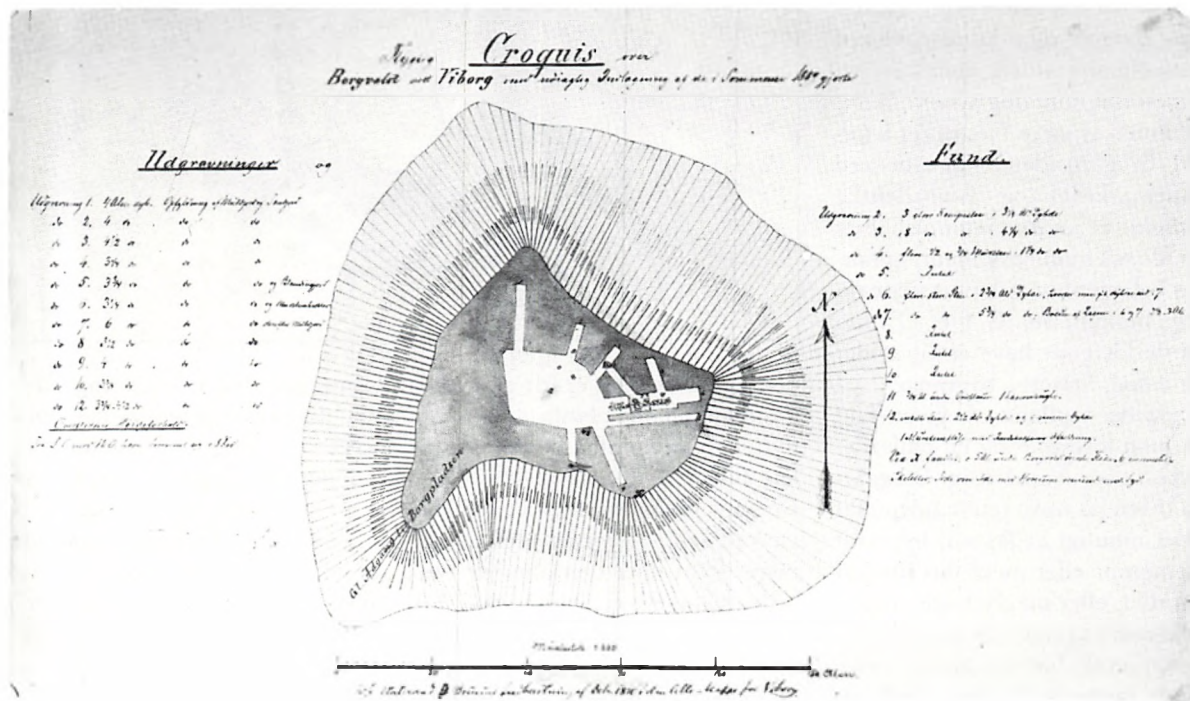

Fig. 11. Jan Sloth-Carlsons koteplan af Borgvold. 1:1600.

som G. F. S. Bruuns gravninger ikke nåede ud til kanten af voldstedet. Vi kan højst danne os et indtryk ved at sammenligne med samtidige kongelige og andre store borge.

Den mest almindelige forestilling om middelalderens forsvarsanlæg er »rigtige« borge med ringmure, tinder og tårne. Mange gange gik man betydeligt mere beskedent til værks med »planker«, som palisader kaldtes i datidens sprog. Selv større borge med en lang funktionsperiode, har i flere tilfælde stået uden ringmur. Det gælder f.eks. kongeborgen Hindsgavl ved Lillebælt, der aldrig blev forsynet med en ringmur, dog synes enkelte ydermure at være forstærket i forhold til gårdsiden²⁸. Skanør ved Skånemarkedet og formodentlig Bygholm er andre eksempler. I de tilfælde må man have ment, at borgens beliggenhed har ydet tilstrækkelig beskyttelse. G. F. S. Bruun

kan derfor godt have ret i, at der kun stod lettere bygninger på Borgvolds topflade. I givet fald kan man forestille sig en palisaderække, som beskyttede borggården. Men på nuværende tidspunkt er det umuligt at fastslå, hvorvidt en ringmur eller mere forventeligt palisader, eller måske noget andet, har dannet ramme om borgens liv. Bygningerne har antagelig været fordelt langs topfladens rand, på

den måde fik man et frit gårdareal i midten. Denne planløsning er benyttet i næsten alle større borganlæg siden 1200-årene.

Borgens indgang har sandsynligvis været i sydvesthjørnet, der skyder noget frem, nær den allerede omtalte tilkørselsvej. Måske har her været en portoverbygning i træ eller sten. Det var meget almindeligt at lade portbygningerne rage lidt

frem, som led i flankeringsforsvaret, det skulle forhindre fjenden i at krybe i læ langs borgens sider. Foran portbygningerne har der altid været en vindebro, som kunne hejSES op, når uvelkomne gæster skulle holdes fra døren. Så selv om der ikke er noget sikkert bevis for en vindebro ved Borgvold, må vi gå ud fra, at den har været der²⁹.

Forskellige udenværker var ofte til-

knyttet selve hovedborgen. Umiddelbart nord for voldstedet »Store Borgvold« lå tidligere en mindre banke »Lille Borgvold«. Den blev sløjfet o. 1850 og kendes kun fra afbildninger og skriftlige omtaler. Det er derfor umuligt at afgøre, hvorvidt Lille Borgvold er et naturligt eller et kunstigt fænomén. Det virker mest sandsynligt, at den har været udnyttet i borgens forsvarsdispositioner. En nærliggende forhøjning, i fjendehånd, kunne blive en alvorlig trussel. Rigtigt brugt blev det en god forstærkning. Mange borganlæg er forsynet med en mindre forgård »barbikan«, der omgivet af palisader eller mure, har været en sand dødsfælde, for den fjende, der skulle igennem. Desværre lå Lille Borgvold tilsyneladende længst ude i søen. Det udelukker den forklaring, med mindre der har været to adgange til Borgvold, som det kendes fra flere større anlæg, bl.a. Kalø (fig. 2). Denne forklaring vil kun kunne godtages, hvis en forbindelsesvej til Lille Borgvolds beliggenhed fra fastlandet kunne påvises. Samtidig må et grundigere kendskab til de oprindelige omgivelser være påkrævet. Indtil videre må vi melde pas overfor Lille Borgvolds eventuelle rolle i borganlægget. Imidlertid stødte man på rester af Lille Borgvold i 1985 i forbindelse med en reparation af en vandled-

ning (fig. 1)³⁰. En mærkbar sænkning i søgegrøstens nordlige del fanger i særlig grad opmærksomheden. Gravningen var ikke dyb nok til at give en løsning på problemet. Placeringen kunne tyde på, at det har været resterne af en voldgrav. I givet fald må vi forestille os Lille Borgvold omgivet af grave. I det hele taget er kendskabet til borgens voldgrave utroligt dårligt. Parkanlæggets vandløb er havekunst, men det løber antagelig i den gamle voldgravs leje³¹. Borgens ladegård har ligget mellem byen og Borgvold, her lå økonomibygningerne: stalde, lader, værksteder og vel også en del af beboelsen. De mange høj- og senmiddelalderlige fund i området, skal sikkert ses på baggrund af ladegården³². Det gælder muligvis også nogle svære, 1,8 m brede, middelalderlige murforløb ved Brænderigårdens østfløj. Det er blevet foreslået, at de stammer fra en art forborg³³. Murens drøjde og afstanden til borgen kan tale for det, men der kan ikke siges noget sikkert på nuværende tidspunkt. I meget grove træk kan vi forestille os Borgvold. Den var beskyttet af vandet, kun forbundet med fastlandet ad den lerede vejdamning, kantet med svære egestolper. Inden man nåede så langt, skulle man gennem ladegården. Den var muligvis beskyttet af en forborg i

kraftigt murværk. Oppe på borgbanken lå en rand af mindre bygninger, måske med et enkelt teglhus. Helt ude ved voldstedets skrån timer var der formentlig palisader, med en skyttegang langs indersiden. Herfra kunne borgens mandskab holde øje med evt. trusler fra de undertvungne jyder.

Borgvolds ophør

Da Erik Menved døde 1319, greb stormændene lejligheden til at tvinge kongemagten i knæ. Christopher II måtte aflægge en håndfæstning, før han kunne blive konge. En af håndfæstningens artikler, § 15, var rettet mod de jyske borge: »Fremdeles skal alle borge i Nørrejylland nedrives med undtagelse af Ribe, Kolding og Skanderborg«³⁴. Det ville i realiteten sige Erik Menveds nye borge.

Men lovet er som bekendt ikke det samme som gjort, det havde Christopher II stor sans for. F.eks. nævnes en foged på Bygholm borg 1333, så den må have overlevet håndfæstningen³⁵. Kalø bevarer sin betydning resten af middelalderen. Men det lader til, at håndfæstningens krav er blevet i hvert fald delvist opfyldt. Ved C.M. Smidts udgravninger (1941-42) dukkede en ældre borg frem, under det kendte anlæg (fig. 2). En udstrakt brug af vandrullet tegl, ty-

Fig. 12. Erik Menved døde i slutningen af 1319. Gravstenen over ham og hans dronning Ingeborg er et af – om ikke det fornemste – højmiddelalderlige gravminder i Danmark. Erik Menveds grav kan ses i Ringsted kirke.

der på genbrug af brokkerne fra de nedrevne bygninger. Endelig fortæller det nærliggende Essenbæk-klosters årbøger, at Kalø nedrives 1320³⁶.

Hvad med Borgvold? I 1889 mente man at være stødt på ældre fundamentsrester. Af økonomiske årsager undlod man at undersøge sagen nærmere. Et enkelt fotografi blev taget, men det tillader os ingen sikre slutninger. Særlig ikke hvis der er bygget på Borgvold senere og i andet øjemed³⁷. De skriftlige kilder er tavse. Da Borgvold dukker frem af mørket, 1541, har den længe udspillet sin rolle – hvor længe?³⁸. Efter 1313 er Hald den eneste større borg, der kendes i Viborgs nærhed.

Hald var oprindelig i slægten Ebersteins eje, men blev overtaget af Niels Bugge i 1345. 1387 blev borgen købt af kronen, der skænkede den til Viborgbispen i 1393. Bispen skulle forpligtige sig til at nedrive den³⁹.

Det er vanskeligt at forestille sig et tåleligt naboskab mellem to borge af den styrke. Kan Hald være et indicium for Borgvolds ophør og i så fald hvornår? Da Viborgbispen fik Hald? Under »Holstenertiden?« – Eller 1320?

De jyske stormænd har sikkert været særligt interesserede i Borgvolds endeligt. Deres ytringsfrihed på landstinget måtte unægtelig bli-

ve noget begrænset af den kongelige borgs tilstedeværelse.

Det er fremgået i denne artikel, at der er mange uløste spørgsmål omkring Borgvold. Det gælder både dens bygninger og dens historie. Blev borgen beskyttet af palisader? Eller af kraftig ringmur? Blev kongen tvunget til at rive borgen ned? Eller kunne han snyde sig fra

det? Det kan kun arkæologiske udgravninger give svaret på. Enkelte dybtgående snit i voldstedet kunne løse mange af Borgvolds gåder. Undersøgelser i området omkring Lille Borgvold ville antagelig kunne belyse bankens evt. rolle i borgens forsvar. Det vigtigste krav til evt. kommende udgravninger er dog at fortidsmindet bliver skånet mest muligt.

Noter

1. Vellev 1985 s. 66-93.
2. DRB II 7 nr. 89.
3. Hørby 1977 s. 125.
4. Hørby 1977 s. 126-128.
5. Klosteret lå i Essenbæk sogn, Sønderhald herred. Se også *Trap Danmark* 5. udgave bd. 18 s. 848. Kroman 1980 s. 283.
6. Kroman 1980 s. 266. Oversættelsen er hentet fra Ellen Jørgensen 1927 s. 37-38.
7. Kroman 1980 s. 117. Oversættelsen stammer fra Rikke A. Olsen 1981 s. 21.
8. Det gælder bl.a. Danmarkskortet i *Gyl-dendals Danmarks historie I* 1977 s. 312-313.
9. DRB II I nr. 301. *Trap IX* s. 270-271.
10. Rikke A. Olsen har gjort mig opmærksom på dette forhold. Volstrup kom dog under kronen efter reformationen.
11. Hørby 1977 s. 126-128.
12. Ulsig 1968 s. 29 f, 101, 111.
13. Kristensen & Vellev 1982.
14. Vellev 1985 s. 78.
15. Kristensen & Vellev 1982.
16. Kristensen & Vellev 1982.
17. Fournier 1978 s. 130-131. Stiesdal 1981.
18. Boldsen, Kieffer-Olsen & Pentz 1985.
19. De gamle udgravninger kan være noget problematiske, men intetsteds er fremkommet indicier for et ældre anlæg, eller at anlæggenes alder kan føres længere tilbage. Om gravningerne på Bygholm se Mathiesen 1959. For Kaløvs vedkommende henvises til C. M. Smidt, 1944 samt Rikke A. Olsen 1982.
20. Vellev 1983 og 1985, s. 90.
21. Beretningen er trykt i Vellev 1985 s. 71-73.
22. Vellev 1985 s. 78-79.
23. King 1982.
24. Vellev 1985 s. 76.
25. Olsen 1982 s. 12.
26. Jvf. note 21.
27. Vellev 1985 s. 76.
28. Møller 1944 s. 46 og fig. 5.

29. Resen s. 77 beretter om en gammel stejl vej med vindebro, der førte til Borgvold. Hvad han bygger på, fremgår ikke klart. Se desuden Vellev 1985 s. 73.
30. VSM 375E. Undersøgelsen blev foretaget af Jens Vellev.
31. Kristensen, under udgivelse.
32. VSM 693C samt et udateret brev af Erik Levin Nielsen vedrørende Statshospitalets have.
33. Kristensen, under udgivelse.
34. DRB II 8 nr. 176.
35. DRB II 11 nr. 75.
36. Kroman 1980 s. 283.
37. Resen s. 77, oplyser at der iflg. Peder Villadsen har været et kapel på toppen af Borgvold. Fotografiet fra G. F. S. Bruuns udgravning er gengivet hos Vellev 1985 fig. 6.
38. Vellev 1985 s. 68
39. *Trap VII*, s. 312-16

Litteratur

- Boldsen, Jesper, Jakob Kieffer-Olsen & Peter Pentz: Således fik kongen bugt med jydernes stivsind. *Skalk* 1985/4 s. 6-10.
- Christensen, A. E. (udg.): *Danmarks Historie I*. Kbh. 1977.
- Danmarks Riges Breve (DRB) II Række. Kbh. 1938 ff.
- Fournier, Gabriel: *Le chateau dans la France médiévale*. Paris 1978.

- Hørby, Kai: *Status Regni Dacie*. Kbh. 1977.
- Jørgensen, Ellen. (Oversættelse): *Erik Klipping og hans Sønner. Rigets Opløsning*. Kbh. 1927.
- King, D.J. Cathart: *The trebuchet and other siege engines. Chateau Gaillard IX-X. Caen* 1982 s. 457-470.
- Kristensen, Hans Krongaard: *Middelalderbyen Viborg* (under udg.).
- Kristensen, Hans Krongaard & Jens Vellev: *En ikke ringe ære for byen. Skalk* 1982/5 s. 3-9.
- Kroman, Erik (udg.): *Danmarks middelalderlige annaler*. Kbh. 1980.
- Mathiesen, Paul: *Indberetning vedrørende udgravningen og undersøgelserne af Erik Menveds borgruin i Bygholm park ved Horsens. Østjydske Hjemstavn* 1959, s. 81-89.
- Møller, Elna: *Hindsgavl Borgbanke. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1944 s. 39-48.
- Olsen, Rikke A.: *Kalø. Skalk* 1982 nr. 3, s. 11-22.
- Olsen, Rikke A.: *Sjællandske Krønike. Højbjerg* 1981.
- Resen, Peder Hansen: *Atlas Danicus VI, B. Viborg Bispedømme. Chr. Behrend oversættelse & Gunnar Knudsen udgivelse*. Kbh. 1934.
- Smidt, C. M.: *Udgravningen af Kalø. Restauration af Ruinerne. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1944 s. 88-98.
- Stiesdal, Hans: *Types of Public and Private Fortifications in Denmark. Danish Medieval History. New Currents. Niels Skyum-Nielsen & Niels Lund* (udg.) 1981, s. 207-220.
- Trap Danmark* 5. udg. Redigeret af Niels Nielsen. Kbh. 1953-1972.
- Ulsig, Erik: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Kbh. 1968.
- Vellev, Jens: *Borgvold – Viborgs borg. MIV* 13. 1985, s. 66-93
- Vellev, Jens: *Vibjergs borg. Skalk* 1983/2 s. 32.

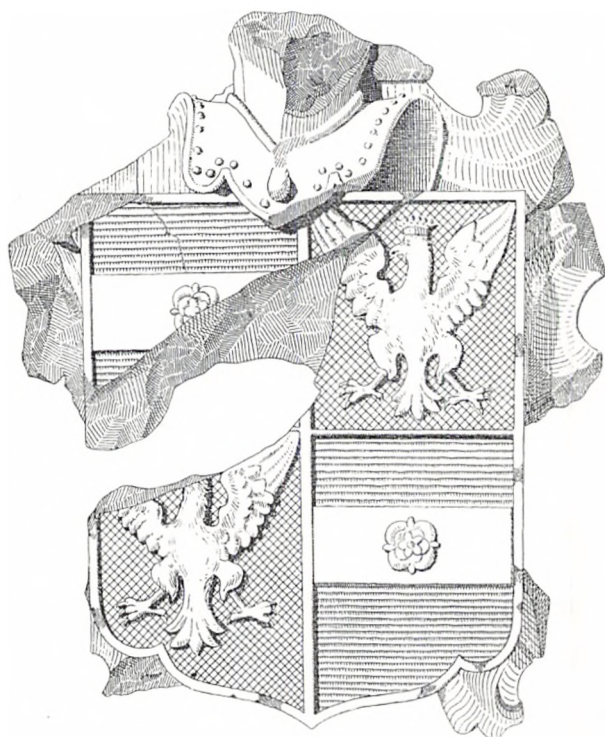
Peder Lerches begravelse i Viborg domkirke

af Jens Velleu

I september 1943 blev der foretaget udgravning i Viborg domkirkes vestende. Der skulle skaffes rum for kirkens nye opvarmningsanlæg. Ved den arkæologiske undersøgelse blev der registreret en halv snes murede begravelser, som opmålttes, inden de blev fjernet¹. Af egentlige fund kom der ikke mange for dagen, men et fint ca. 20 cm højt våbenskjold udført i hvidt marmor kan dog fremhæves. Hvem har det tilhørt?

Våbnet (fig. 1a-b) er slægten Rosenørns, men ingen af familien vidtes at være begravet i domkirken. Som så ofte før kan vi med held gå til murermester Chr. Gullevs berømte manuskript på Viborg Stiftsmuseum, hvor der under notat nummer 83 er afbildet en tofløjet dør med en pompøs omfatning i klassisk stil (fig. 2). I en oval over døren er indskrevet en latinsk indskrift, der fortæller, at vi her står overfor indgangen til landsdom-

mer Peder Lerches begravelse². Til hver side for indskriften ses et våbenskjold: til venstre et, der påfaldende ligner det ovenfor omtalte, til højre et, der ved et hurtigt opslag i et værk om danske adelsvåbener³ viser sig at være Lerches. Det forestiller en såkaldt sparre (vinkel), hvorover ses to 8-oddede stjerner, mens der nedenunder er placeret tre lærker. Landsdommer Peder Madsen Lerche (1642-1699) blev 1675 gift med

1a

1b

Fig. 1a-b. Våbenskjoldet, som blev fundet i Viborg Domkirke 1943. Det tilhører slægten Rosenørn, der fik våbenbrev 1679. Dele af hjelmklædet er borthugget, ligesom hjelmtegnen – en krone under en busk hejrefjer mellem fire strudsfjer – er borte. Skraveringen viser – efter de heraldiske regler – at ørnen sidder på sort bund, mens felterne omkring bjælkerne med roserne er blå. VSM nr. 6784. Fig. 1a viser våbenet tegnet af Aage Nielsen 1944, fig. 1b viser det i foto ved Arne Vindum 1985.

Kirsten Rosenørn, som var datter af borgmester i Randers Mads Poulsen til Tvilumgård. Hun og hendes broder, assessor Peder Madsen Rosenørn, fik 1679 våbenbrev med omtalte våben. Samme år fik hendes mand sit våbenbrev¹. Det våben, der blev fundet i 1943, må være identisk med det, som Gullev har gengivet på sin tegning med tilhørende beskrivelse: »Portalet var af Sandsteen, med Liserne af Marmor, og adskillige Zirater af Allebast, Portalet blev ved Restaurationen nedbrudt og

Fig. 2. Murermester Chr. Gulleus tegning af Peder Lerches epitafieportal. Portalen blev nedbrudt i 1860-erne i forbindelse med kirkens ombygning – og ikke genopsat. Gulleus tegning er lavet en snes år senere, åbenbart efter et ældre forlæg – muligvis det, som er gengivet som fig. 4. Han har forsynet våbenskjoldene med de farver, som han vidste de heraldisk skulle have. Som fig. 1 og fig. 3 viser, var farverne i virkeligheden blot angivet ved en såkaldt »heraldisk skravering« – for eksempel vandret for blå og lodret for rød.

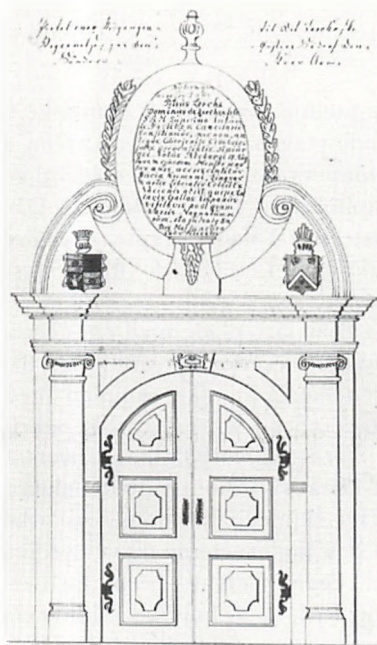
henkastet uden videre nytte«. Restaurationen er identisk med den drastiske ombygning af kirken 1863-76.

Gullev placerer på portalen Lerches skjold til højre og hustruens til venstre – i strid med almindelig praksis: han har åbenbart byttet om på ægtefællernes våben. Et bevis på fejltagelsen fremkom i domkirkens arkiv 1986. Ved en gennemgang af regnskaber og lignende før aflevering til Landsarkivet⁵ dukkede et fotografi op, som viste det fra tegningen kendte Lerchevåben

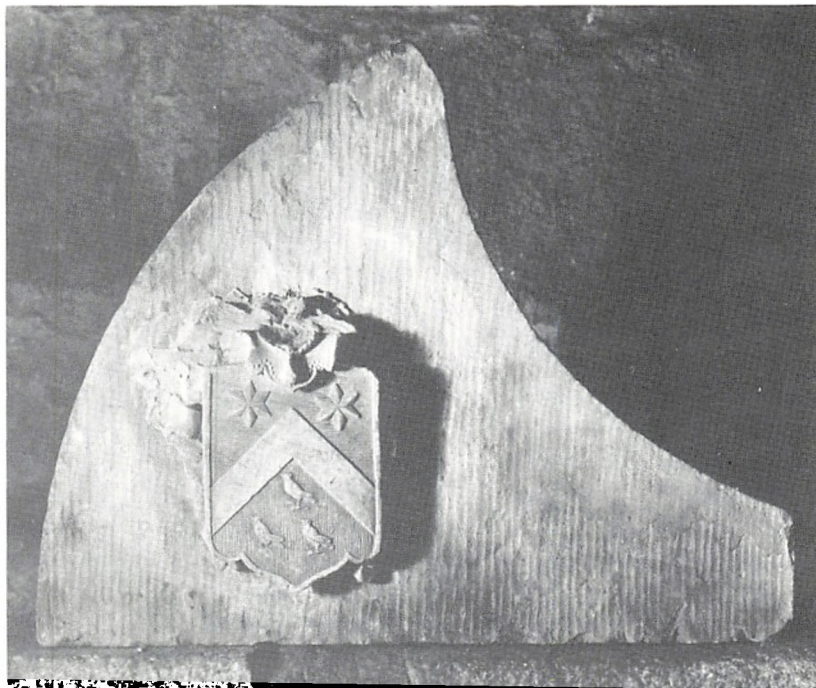
Fig. 3. Den venstre del af topstykket på Peder Lerches epitafieportal. Det fastsiddende våbenskjold tilhører familien Lerche, som fik våbenbrev 1679. Det forestiller en hvid sparre mellem blå, hvori to (otteaddede) gule stjerner, og rødt, hvori tre hvide lærker. Som det var tilfældet med Rosenørnvåbenet (se fig. 1), er hjelmmerket også her borthugget. Det har vist en krone under en hvid strudsfjer mellem to gule mellem to blå.

fastsiddende på en stenplade udformet med så karakteristisk bueformede sider, at en oprindelig placering til venstre på portaltopstykket er åbenbar (fig. 3). Sammen med fotografiet lå en beskrivelse ved værger A. Sahl (1926 ff):⁶

»Arkitektur-Fragmentet er af tysk Sandsten, Vaabenskjoldet af Kalksten, nedfældet i Sandstenen og fastgjort med Kalk (eller Gibs). Fragmentets største Højde er 47 cm, største Bredder 58 cm og Tykkelsen 13 cm. Det har riffelhugget Forside og flækket Bagside.

2

3

Fig. 4. Murermester Gulleus tegning fra 1856 viser et snit gennem domkirken tværskab set mod øst. Til højre ses søndre korsarms østmur med to portaler. Den venstre førte ned til rigsråd Niels Krags gravrum i krypten, den højre førte ind til Peder Lerches begravelse i det tidligere kapitelhus – nedbrudt 1828. Snittet er et udsnit af en større tegning, som på en auktion efter Gulleus død 1892 blev købt til Nationalmuseet. NM 11 nr. 8422.

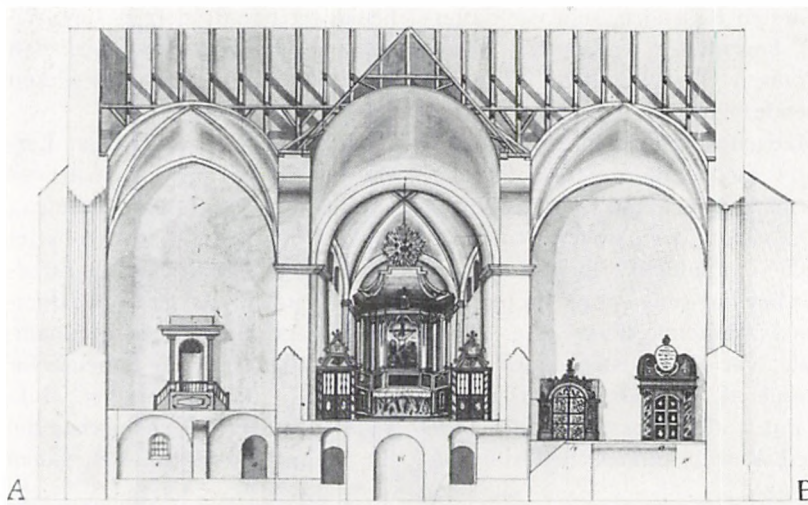
Vaabenskjoldet er ca. 25 cm højt, 13 cm bredt og Relieffets Højde er 3,5 cm.

Efter de optagne Plader kan der fremstilles Forstørrelser i nøjagtig naturlig Størrelse.

Fotografi: Carl Joh. Zacho, Viborg⁷.

Det ganske store stykke af portalens overdel opbevares ikke mere i kirken, og det synes ikke at være afleveret til Stiftsmuseet. Mon kirkeværgen tog det til sig for en nærmere undersøgelse?

Døren – med sin arkitektonisk udformede portal i ædle stenarter – var placeret i søndre korsarms østmur (fig. 4). Herfra gik man ned i et gravkapel, som var indrettet i underetagen i det tidligere kapitelhus – en lille kvadratisk bygning, der i midten af 1400-årene var bygget op til korsarmsmuren (fig. 5). Bygningen måtte lade livet allerede 1828, men portalen med sin indskrift og våbenskjolde stod altså intakt til kirkens ombygning i 1860-erne. Den kom ikke op i den nye stilrette kirke, men dele af udsmykningen er nu genfundet i Stiftsmuseets stensamling⁸ – med altafgørende hjælp af Gulleus tegning. Det drejer sig dels om basen til indskriftspladen (i sandsten) (fig. 6) dels om dele af de to pilastre (i grå marmor) med klassisk udformede baser og topstykker (i hvid marmor) (fig. 7).

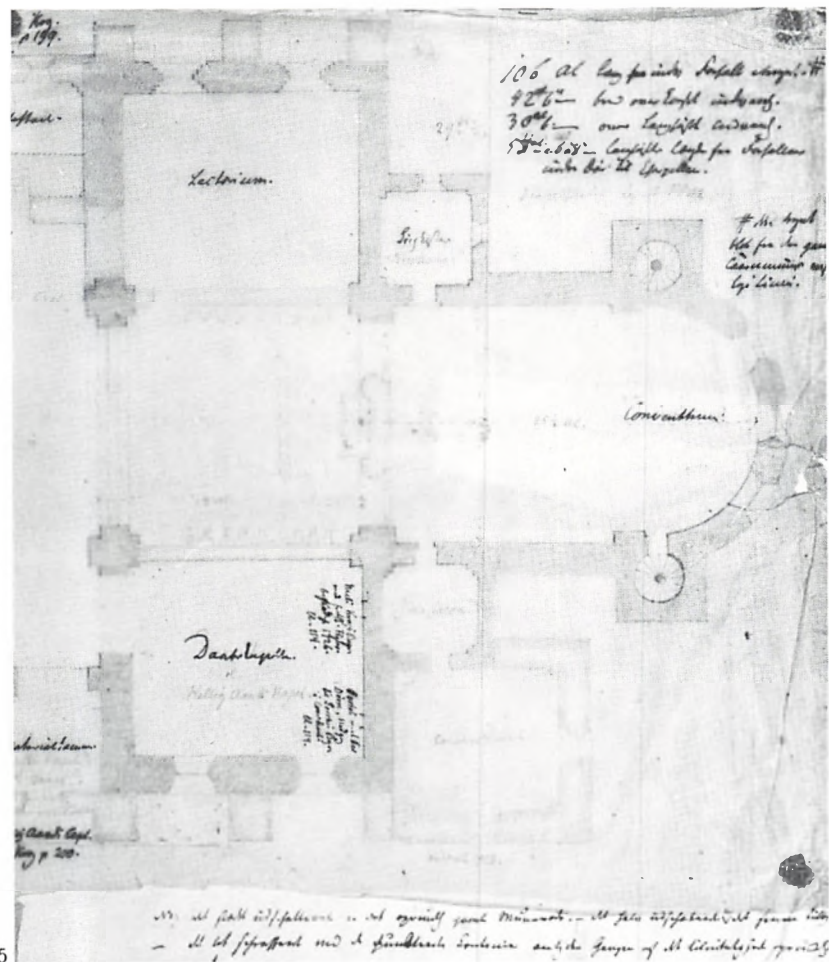
Peder Lerche kom til at hvile bag den fine portal. Hans kone, som døde 1694, havde dog ikke fundet plads i domkirken, men i Vesterbølle kirke et halvt hundrede km nord for stiftsbyen. Grunden hertil skal søges i det forhold, at denne lille landsbykirke hørte under herregården Lerchenfeld – opkaldt netop efter Peder Lerche, som havde erhvervet den i 1677. Den forrige ejer havde været den navnkundige alkymist Valdemar Då, som på grund af dårlig økonomi måtte gå fra godset – i hans tid kaldt Bonderupgård⁹.

Ved skæbnens spil kom de to ejere af det statelige herresæde til at hvile i samme bygning – det tidligere

kapitelhus ved Viborg domkirke: i underetagen altså Peder Lerche, i rummet ovenover – i den egentlige kapitelsal – Då¹⁰. Valdemar Dås kiste står i dag i kryptens søndre siderum, Lerches er for længst borte.

Lerches kisteplade med en latinsk indskrift er dog bevaret (fig. 8). Den hænger i dag sammen med flere andre i kirkens sydlige sakristi. Teksten er 1985 blevet oversat af III k på Viborg Katedralskole: »Her skjuler sig den hellige aske af den højforfemte og velbyrdige hr. Peder Lerche, herre til Lerchenfeld, Hans høje kgl. Majestæts justitsråd og kancelliråd, bisidder ved højesteret og desuden ældste

Fig. 5. Domkirkens kapitelhus – vel bygget efter domkapitlets sekularisering i 1440 – blev nedbrudt 1828. Vi har dog bevaret en kopi af en opmåling af kirken fra 1771, der viser den nøjagtige placering og udstrækning af den lille kvadratiske tilbygning, som i nederste etage rummede Peder Lerches begravelse. Udsnit af tegning på Nationalmuseet – NM 11 nr. 1233B.

landsdommer i Jylland. Denne har nu aflagt det jordiske hylster, som han havde fået overantvortet i Nyborg d. 17. august i året 1642 af sine højfornemme forældre Mathias Lerche og Elisabeth Scheffer.

Han har afsluttet det liv, som han efter at have viet det til de frie kunster og efter at have foretaget rejser i Belgien, Frankrig og Spanien havde ført som en pletfri mand og ubestikkelig dommer til Guds glæ-

de og menneskehedens taknemlighed. Han blev aldrig fader og efterlod sig ingen børn med sin allerkæreste hustru, den højfornemme og højædle Christina Rosenørn, som alt i forvejen var gået til himlen. Hans betydning skyldtes ikke så meget hans år som hans fortjenester. Han gav sin sjæl tilbage til livets og lysets skaber d. 6. januar i året 1699.

Indskriften på epitafie-portalen var også udformet på latin. Selve pladen synes ikke at være bevaret til vor tid, men teksten blev afskrevet af Viborg-historikeren Christen Erichsen (1639-1711) i et manuskript, der i dag opbevares på Det kgl. Bibliotek¹². Den lyder i oversættelse 1985 ved arkivar Henning Paulsen:

»Den høj- og velædle herre Peder Lerche til Lerchenfeld m.m. Kgl. majestæto i højesteret og i kancelliet (højtbetroede råd) samt den (old-)gamle jyske halvøs ældste landsdommer, som blev født i Nyborg 17. august 1642 og døbt 21. august. – I opvæksten dyrkede han humaniora (d.v.s.) sprog og »de frie kunster«. Han drog til fremmede folkeslag, og besøgte nemlig bataverne (hollænderne), gallerne (franskmændene) og spanierne. Derefter blev han efter Hans Majestæts ordre sat i spidsen for forskellige større sager, som han (udførte) lykkeligt og med troskab. Ikke for-

glemmende den menneskelige skæbne – til større ære for hans og sines erindring – således, idet han ville gå, efter det højhelliges forsøns bud, fra døden til livet (det evige), anskaffede han og satte dette monument med rimelig bekostning, mens han levede – for sig og sine – år 1695. Død 1699«.

Peder Lerches epitafium var måske ikke noget betydeligt kunstværk, og det kan vel udmærket forsvares, at det ikke blev genopsat i den nybyggede stilrene domkirke. Derimod kunne man have forventet, at de ansvarlige antikvariske myndigheder på en bedre måde 6 havde taget vare om de trods alt få bevarede gravmæler, der på en konkret måde kunne berette om kirken som den jyske adels gravkirke gennem århundreder. I det kommende Domkirkemuseum vil de få bevarede rester af Peder Lerches epitafium indtage en naturlig plads i helheden.

Noter og litteratur

1. Undersøgelsen foretoges ved arkitekt Aage Nielsen. En rapport med detaljerede opmålinger af begravelser med videre samt de gjorte fund opbevares på Stiftsmuseet.
2. Manuskriptet er indført under nr. VSM 7

Fig. 6. Skriftpladen på Peder Lerches epitafium var placeret på en base af sandsten. Denne opbevares i dag i Stiftsmuseets stensamling. Bredden er 43,5 cm og højden 27,0 cm. Foto. J. V. 1984.

Fig. 7. Sammen med basen af sandsten (gengivet fig. 6) opbevares på Stiftsmuseet dele af portalens fine udsmykning i hvid og grå marmor. Foto: J. V. 1984.

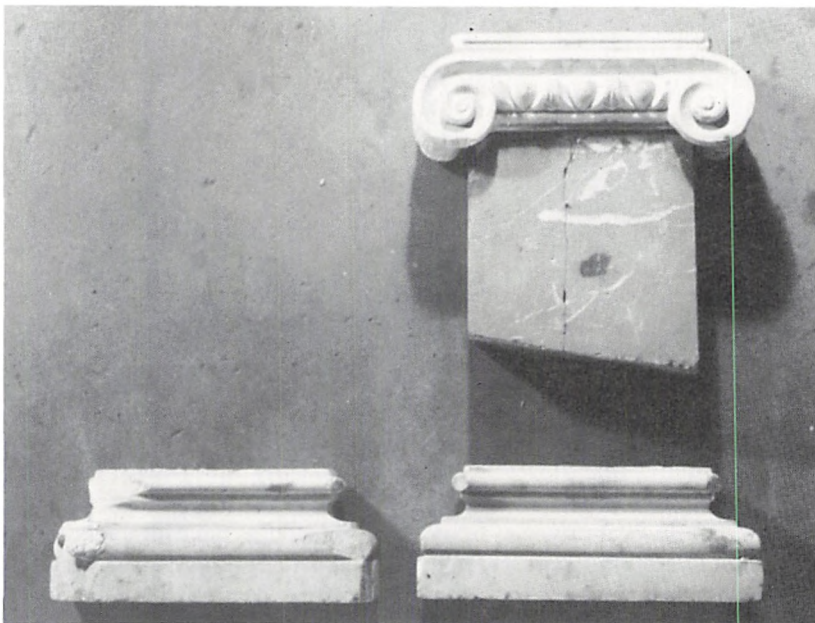

Fig. 8. Peder Lerches kisteplade hænger i dag i domkirkens søndre sakristi. Foto: O. Villumsen Krog 1980.

- 21D. De forskellige notiser og tegninger er nummereret fortløbende. Tegningen af Lerches portal har nr. 83. Nr. 81 er en omtale af Lerche og hans hustru, mens 82 er en gengivelse af portalens latinske indskrift efterfulgt af en dansk oversættelse. Alt med Gullevs karakteristiske knudrede, men charmerende sprøg.
- Danske adelsvåbener. En heraldisk nøg-le. Udgivet ved Sven Tito Aachen, Politikens forlag 1973. Våbenerne med korte beskrivelser findes på siderne 474 og 503.
 - Om Peder Lerche og Kirsten Rosenørn og deres respektive familier kan der læses i Danmarks Adels Aarbog 1934 s. 64 og 1887 s. 376 med senere tilføjelser.
 - Gennemgangen foretoges af kirketjener Elith Sloth, som takkes for et godt samarbejde i forbindelse med Domkirkemuseumsprojektet, se note 8.
 - Beskrivelsen var udfærdiget på et ark papir med påtrykt hoved: »Viborg Domkirkes Væрге«. Den er ikke underskrevet, men håndskriften er kirkevæрге Sahl's.
 - Fotograf Zachos samling af negativer er efter dennes død 1972 overgået til Lokalhistorisk arkiv. Pladen til de nyfundne fotografier er til nu forgæves eftersøgt i den meget store samling.
 - Identifikation af de forskellige fragmenter er gjort i forbindelse med forarbejderne til et planlagt Domkirkemuseum.
 - Om Lerchenfeld og gårdens ejere kan læses (Lerche ikke rost!!!) i Danske slotte og herregårde, 1. udgave bind 4 (1945) s. 87 ff. samt oversigtligt i Trap Danmark, Viborg amt, 5. udgave (1962) s. 265. – På samme side er Kirsten Rosenørns begravelse i Vesterbølle kirke omtalt.
 - Fordelingen af de mange begravelser i kirkens forskellige rum og krytter frem-

går blandt andet af Gullevs store manuskript under nr. 120 (se note 2). Listen her bygger på ældre optegnelser. Se for eksempel hans plan på Nationalmuseet over Domkirken fra 1864 med tilhørende forklaring over gravenes placering. Planen er gengivet med supplerende oplysninger i MIV 12 (1984): Jens Vellev: »Biskop Peder Villadsens gravkrypt« s. 34.

- Henning Paulsen takkes for en altid inspirerende hjælp i forbindelse med Domkirkemuseumsprojektet.
- Manuskriptet opbevares under betegnelsen Additamenta 80 fol. Lerche-indskriften findes på side 50. De i Erichsens manuskript afskrevne indskrifter fra domkirken er i stor udstrækning bragt i Erik Pontoppidans »Marmoræ Dani-cæ« bd. 2 fra 1741. Lerches findes s. 201.

Storken – en museumsgenstand

af Erik Poulsen

I Heibergs Fuglesamling findes en stor og prægtig stork, hvis ulykkelige skæbne står at læse i et avisudklip påklæbet undersiden af fodstykket. I artiklen, der er fra Viborg Stifts Folkeblad den 6. juni 1939, hedder det bl.a.:

»Forleden fandt opsynsmanden på Stadion en død Stork liggende på græsplænen. Den var øjensynlig kommet af dage efter at være kollideret med en af de mange barduner ved radiomasterne ... Efter et par dages forløb blev man klar over, at den døde stork var hannen fra reden på Fischers Tømmerplads (St. Sct. Hansgade). Hunnen lå stadig på reden, og da man vidste, at der forleden var både æg og unger i den, blev det besluttet, at gøre et forsøg på at komme hunnen til undsætning ... En kasse med fisk blev bragt op til reden og anbragt sådan, at hunnen kunne forsyne sig derfra, når hun ønskede, men storken var blevet så skræmt, at den helt blev borte fra reden«.

Inden retningsaktionen havde den tilbageblevne stork kastet to æg og en unge ud af reden, og to andre unger døde, formentlig af solheden, da den gamle stork havde forladt reden.

Humlen i den lille tragiske historie er, at den så tydeligt afspejler vores interesse og indstilling over for storken. Det er en fugl vi er stolte

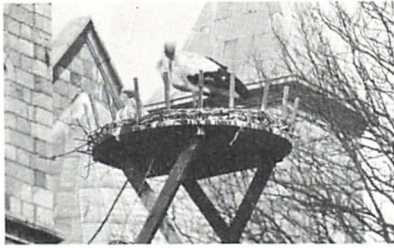
af og altid vil værne om. For mange repræsenterer den noget typisk dansk. Men desværre har historien også en slående lighed til det, som nu er ved at ske over hele landet: Storken forsvinder trods en ihærdig indsats for at redde den.

For kun godt 100 år siden var storken en overordentlig almindelig fugl herhjemme. Man mener, at ynglebestanden nærmede sig de 10.000 par i 1850'erne. Men allerede omkring århundredskiftet var bestanden mere end halveret, og det er gået jævnt og sikkert ned ad bakke siden. Sidste år var kun 13 reder besat, og 12 af parrene fik ialt 34 unger på vingerne.

De sidste storke har for længst forladt Viborg. Tidligere var de store reder et almindeligt syn på hustagene. I 1897 kunne der således ses 17 beboede storkereder rundt i Viborg. Det var overlærer H. Chr. C. Mortensen, der på det tidspunkt holdt øje med og optalte byens storke. Og netop storken havde afgørende betydning for Mortensens epokegørende ringmærkningsprojekt, et pionerarbejde, der gjorde ham kendt og anerkendt over hele verden. I perioden 1901-1920 fik ikke færre end 1633 storke, heraf langt størstedelen unger, Mortensens berømte ringe om benene. Flest ringmærkedes i periodens sidste del, hvor begyndervanskelighederne var ved at være overstå-

et og de første resultater ved at vise sig. I 1915 mærkede han således 241 storke alene fra Viborg og omegn. Mortensen fik ialt 79 tilbagemeldinger på sine storke. Resultatet af det store arbejde fremstod helt klart: De midtjyske storke trak i sydøstlig retning ned over Europa, passerede Sortehavskysten og den østlige Middelhavskyst. Mortensen kunne endvidere vise, at storken ikke, som bl.a. H. C. Andersen havde beskrevet det, overvintrede i Ægyptens land, men derimod fortsatte ned over hele det afrikanske kontinent for at slå sig ned i det allersydligste hjørne af verdensdelen, en rejse på over 10.000 km. Her spankulerede storkene rundt med de små metalringe, hvorpå der var præget: »Adresse: Mortensen, Viborg Danmark Europe« samt et individuelt nummer.

I dag ses ikke mange danske storke i Sydafrika. En del, især de uerfarne ungfugle, overlever ikke den lange og farefulde rejse frem og tilbage. Den vigtigste dødsårsag menes at være påflyvning af el-ledninger. De store fugle opdager ofte først faren, når det er for sent. Mange dør straks ved kollisionen, mens andre brækker vinger eller ben, og er helt prisgivet. Beskydning, især i Mellemøsten, er en anden fare storkene møder på trækvejen. Påflyvning og beskydning

Hustage med storkereder har tidligere været et almindeligt syn i Viborg.

kan dog ikke alene forklare tilbagegangen for storkene. Der er uden tvivl tale om et helt kompleks af uheldige faktorer, der langsomt reducerer bestanden. Man har peget på den omsiggribende afvanding og forurening, og den effektive bekæmpelse af de store vandregresshoppesværme i det østlige Afrika har haft sin indvirkning. En teori går ud på, at hovedårsagen skal findes i den klimaforandring med køligere og fugtigere sommervej, vi synes at være inde i.

Man kan diskutere årsagen, men sikkert er det, at storkebestanden skrumper ind i store dele af Vesteuropa, og da Danmark ligger på nordgrænsen for artens udbredelse, vil nedgangen ses særlig markant her. En gruppe ornitologer forsøger ihærdigt at hindre eller i det mindste at forhale storkens uddøen i Danmark. De istandsætter gamle reder og sætter nye op i områder, hvor storken stadig ses. Nødhjælpen gælder også pleje af tilskadede storke; især de før-omtalt påslyvninger af ledninger har bragt mange ungfugle til plejestationerne. Flere steder har man søgt at løse problemet ved at få el-selskaberne til at flytte de ledninger, der var ført tæt forbi beboede reder.

Men hjælper disse foranstaltninger? Storkegruppen mener ja. De anfører, at både æg og unger er

blevet reddet fra at falde ud, efter man har repareret rederne. Desuden har man ved at opsætte nye reder forebygget de ofte ødelæggende kampe yngleparrene imellem, når de vælger redeplads.

I andre lande er man gået et skridt videre for at redde storken. Det gælder f.eks. i Sverige, Holland og Schweiz, hvor man har oprettet særlige storkefarme. I Sverige forsvandt storken helt i 1945, og man håber nu at kunne genskabe en fast ynglebestand på basis af udsatte fugle. Herhjemme har der flere gange været fremsat tanker om et lignende projekt, men meningerne

er meget delte. Modstanderne hævder, at det er vigtigere at bekæmpe årsagerne til tilbagegangen, og i øvrigt, hvis teorien om klimaforværringen holder, acceptere nedgangen som noget helt naturligt, man ikke skal gribe ind overfor. Et eventuelt opdræt af storke kommer til at foregå på grundlag af importerede fugle, og en senere udsætning vil derfor være faunaforfalskning, mener modstanderne.

Men uden udsætning vil det om få år sikkert kun være muligt at se Stork Langeben i zoologisk have – og på museum.

»Skal det virkelig på museum?«

af Marianne Bro-Jørgensen

Bemærkningen er velkendt, og den falder både, når vi er ude for at samle ting ind, og når vi viser rundt i udstillingen på Viborg Stiftsmuseum.

Udstilling

I udstillingen er den næsten obligatorisk allerede ved den første montre, dog ikke så meget ved de første dele af den, som ellers er fyldt med affald: resterne fra en køkkenmødding ved Virksund og potteskår fra affaldsgruber omkring landsbyer fra hele oldtiden og middelalderen. Først, når vi kommer om på den anden side af montren, bliver mange gæster overraskede over at se i én afdeling: en dameparaply, et spejl og en cykellygte, i en anden: et æg, en skobørste, rester af cigarer og træpaneler, gamle dokumenter og en revolutionær avis fra Belgien. I den tredje, der ovenikøbet hedder »Grydetid« er der en række gryder og imellem dem en aluminiumsgryde fra 1950'erne. (Fig. 1.).

Det vækker mindre undren, at der i de sidste afsnit af »Den lange fortælling«, der i 41 korte glimt fortæller Viborgs historie fra istiden til i dag, er udstillet et par Asanitrusser fra 1950'erne og en telefon fra 1920'erne.

Derimod bliver vore gæster lidt forundrede, når de, efter at have

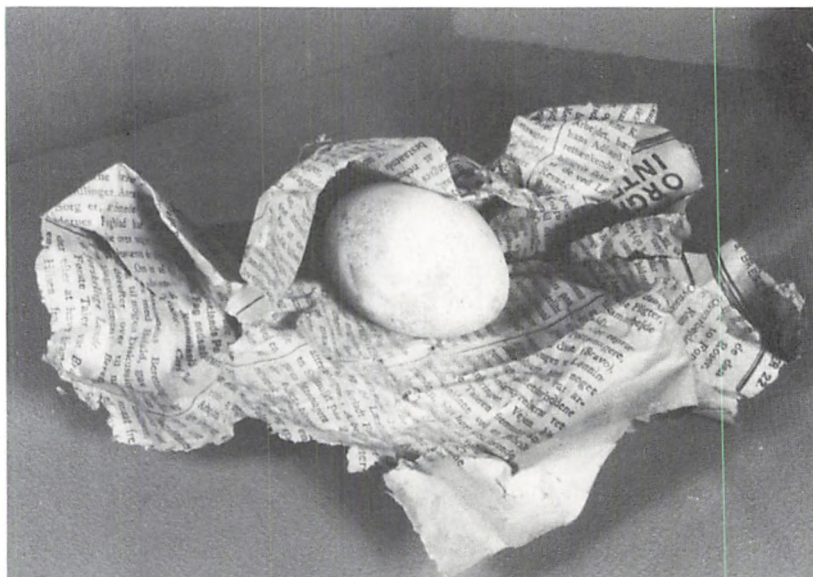

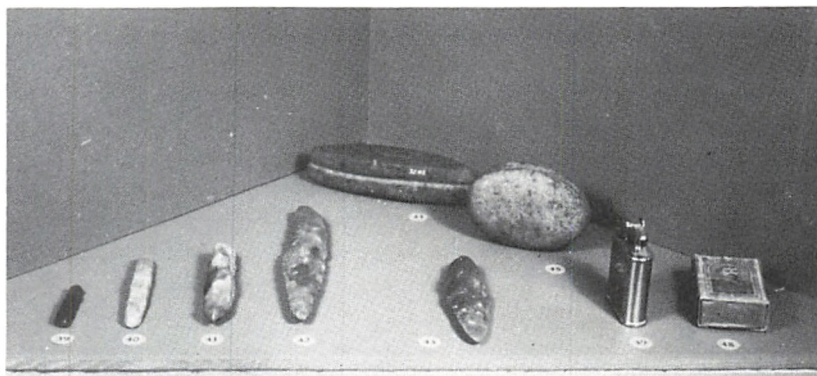
Fig. 1. Hårdkogt æg, indpakket i en avis – resten af en madpakke, som måske har tilhørt en håndværker, der havde arbejde på det gamle rådhusloft.

Fig. 2. Montren med jagtvåben fra ældre stenalders store kastespydspidser til forrige århundredes jagtgeværer.

passeret stenøkser i mængder, krøllede planker fra en bronzealdervej og det store udvalg af oldtidens mands- og kvindesymboler, kommer ind i fiskeriafdelingen og mellem alle genstandene får øje på en næsten moderne fiskestang. Andre kommenterer ironisk »Stenaldergeväret«, som er udstillet side om side med den ældre stenalders jagtspydspidser. (Fig. 2).

Vel gennem afdelingen med landbrug, hvor 1700- og 1800-årenes redskaber næsten ser ud, som de kunne være fra oldtiden, og pottemagerafdelingen, hvor stenaldrens håndværkertradition fortsat lever i 1800-årenes jdepotter, når de besøgende ind til værktøjsafdelingen. Her bliver forundringen igen vakt, og man fortaber sig næsten over at se slibestenen fra barndommens gårdsplads side om side med stenaldrens små raffinerede »lommelibesten«. I en anden montre ligger stenaldrens ildslagningssten af flint kun 20 cm fra en »antik« Ronson lighter fra 1920'erne. (Fig. 3). Helt galt bliver det i montren med skovøkser, hvor en splinterny, til udstillingen indkøbt skovøkse nikker frækt til sin modpart, skovøkseren fra stenaldren med sit kopierede skaft, der er så forbløffende lig det nye i form og svaj.

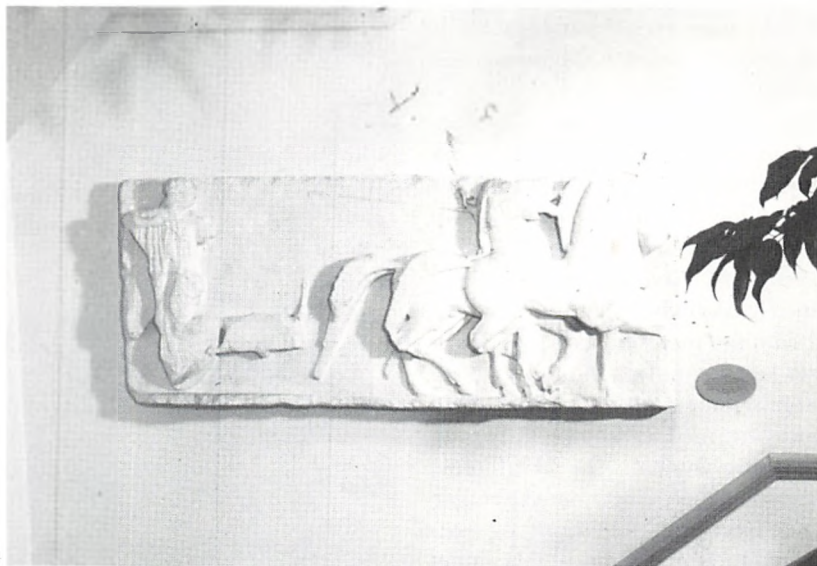
Mange besøgende, som begynde deres udstillingsvandring i det, de

troede var museets »oldtidsafdeling« har undervejs stillet sig spørgsmålet: »Skal det virkelig på museum?«, mange måske også: »Hvad er meningen med at udstille de ting netop her?«

Fig. 3. Nærbillede af montren »Ildsten og -stål« med ildslagningssten af flint fra yngre stenalder og bronzealder, ildslagningssten af bjergart fra ældre jernalder og lighter og tændstiksæske fra vort århundrede.

Fig. 4. Afstøbning af relief i græsk arkaisk stil. Relieffet er en del af den afstøbningssamling, som byfogedfuldmægtig Hørning skænkede til Viborg Stiftsmuseum.

En del har sikkert også fundet svarene.

De energiske og nysgerrige museumsgæster bevæger sig fra stueetagen op ad trappen til 1. salens udstilling. I trapperummet (fig. 4) og

Fig. 5. Skab med samling af porcelæn og fajance af nordtysk og sydslesvigsk oprindelse, skænket til museet af antikvitethandler Chr. Christensen.

Fig. 6. Murermester Lambertsens stue.

i 1. sals midterrum møder de udstillingsgenstande, som engang var (og måske stadig er), hvad »man« mente skulle på museum: »Egte« stenøkser, renaissancens sandstensfigurer, afstøbninger af antikens mesterværker, antikviteter i form af porcelæn (fig. 5), møbler i ædle træsorter, sølvhovedvandsæg og glas, eksotiske frembringelser i sandsten, porcelæn, bronze og lak og middelalderlige udskårne træfigurer.

Går man så trøstet ind i vestfløjens udstillingsrum, vender forundringen tilbage. Den kan gælde de blå gasapparater og emaljerede gryder og blive helt tydelig ved synet af de to komfurer til gas og elektricitet. ⁵ Det sidste er der mange, der genkender som det, de har haft stående derhjemme eller i sommerhuset indtil for nylig.

En hel del af inventaret i hjørnestuen var faktisk i brug, da vi fik lov til at overtage det til museets udstilling (fig. 6), og mange ældre muscumsgæster har slidt buksebagen blank på lignende rette stole med voksdugbetræk.

I rummet med senge og soveværelser kan forundringen slå over i forargelse, når gæsterne når hen til en afdeling med et komplet soveværelsesmøblement fra 1920'erne, gulmalet og med udskæringer, med servante, toiletbord og natbord. Er bemærkningen ikke faldet ⁶

Fig. 7. Købmand Skows forretning.

Fig. 8. Malermester Nicolaisens trækvogn med stiger og spande, klar til at rykke ud.

før, kommer den helt sikkert her: »Skal sådan noget nu også på museum?«

Inden for emnerne renlighed og hygiene og i modeverdenen forandrer tingene sig derimod så hurtigt, at ingen forundres over at se den gamle Nilfisk fra 20'erne i montre og ej heller kjoler og mode-tøj fra samme periode.

I afsnittet på modsat side af trappen, om byens liv, bekræftes det, at de gamle købmandsforretninger er næsten forsvundet, for alle gæster bliver bløde om hjertet og nostalgiske i blikket, når de står foran disken til købmandsforretningen fra 20'erne og mindes barndommens købmandsture med fedtede bolcher og spændende dufte. Her er der ingen ældre, der undrer sig. Der er kun vemodig glæde over, at et barndomsindtryk kan genopleves. Børnene derimod opfatter den tids handelsmetoder som meget sære, lidt ulækre, men også spændende. (Fig. 7).

I afsnittet om Stand og Klasse har mange mennesker brug for teksten i montren for at se, hvad der er meningen med rækken af hovedbeklædninger og småting.

I loftsetagens udstilling om håndværk er der mange »rigtige« museumsting i monterne, men det er ikke helt ualmindeligt at få stukket bemærkningen ud: »Nå, her er I nok i gang med at male«, når besø-

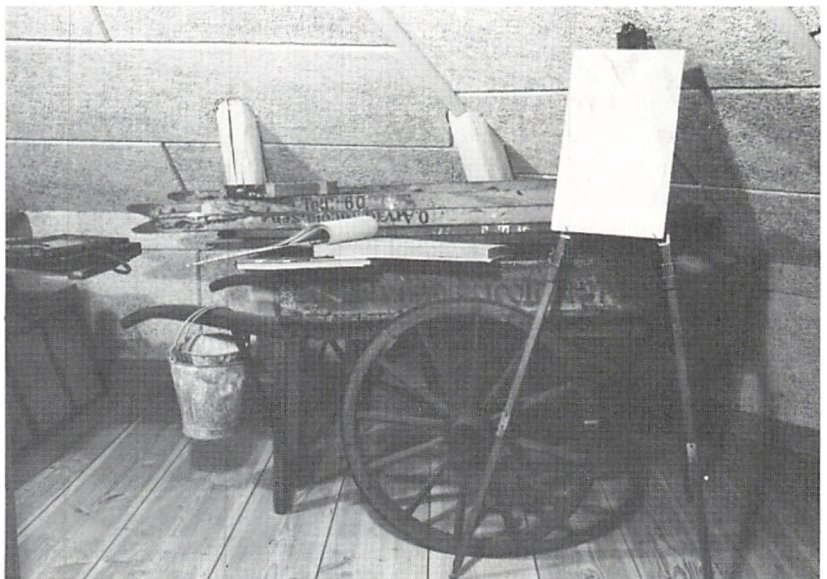

Fig. 9. Servantestel, badekar og brusebad, som fik vandet varmet op ved gas.

gende opdager malerens udstillede trækvogn med spande og brætter på. (Fig. 8).

Skal det på museum?

Mange mennesker har forestillinger om, hvad et museums udstillinger skal rumme. Det er sjældent, vi hører direkte kommentarer til udstillingen fra andet end skolebørn, men når man daglig passerer udstillingsrummene, ser man, hvor folk fordyber sig, hvor de diskuterer, og hvor de passerer hurtigt forbi.

Mange af de genstande, som bliver indlemmet i museet, er blevet afleveret af den sidste ejer eller af hendes efterlevende, og også i den situation kan man mærke den indstilling, at ting, for at kunne komme på museum skal være enten gamle, smukke, sjældne, hele og i orden eller antikviteter.

Det er en række krav, som sikkert begrænser de muligheder, museerne har for at få ting, som vi opfatter som værdifulde, fordi vi lægger en lidt anden betydning i ordene gammel, sjælden, smuk, slidt og brugt end gaverne.

Den sidste kategori, antikviteterne, kommer vi sjældent i nærheden af, simpelthen fordi de repræsenterer en salgsværdi og en samlerinteresse. Flere og flere mennesker interesserer sig for »gamle ting« og vil

Fig. 10. Soveværelset fra 1920'erne er kommet til ære og værdighed med alt, hvad der hørte sig til af møbler.

gerne eje dem, købe dem eller arve dem. »Køb og smid væk« bølgen er ved at ebbe ud, og mange mennesker vil gerne eje minder i form af billeder og genstande, der har tilhørt slægten.

Det er medvirkende til, at gamle ting får en handelsværdi, og det kan endda godt være en stor handelsværdi, som gør det muligt og attraktivt for folk, der ikke selv er interesseret i tingene, at omsætte familiens antikviteter i stedet for at overlade dem til museerne.

Men selv efter at antikviteterne eller de fleste af dem er sorteret fra, bliver der for os at se stadig mange muligheder tilbage. Derfor kan vi stadig forundre folk, som beder os om at tage ud af dødsbo eller flytteefterladenskaber, hvad vi er interesseret i. Derfor kan vi lave udstillinger med en række ting, der, selv om de undrer folk, alligevel fortæller en væsentlig historie i sammenhængen.

Vi har mange gode grunde til at vise og interessere os for tingene fra i forgårs. En af dem er, at vores materielle kultur den sidste menneskealder er blevet »historie« i et tempo som aldrig før.

Nye museumsting

Ting, som ikke er tyve år gamle, er ude af cirkulation, smidt væk, sjældne i museumsmæssig forstand, fordi der er få af dem til at

fortælle deres del af historien om vores nærmeste fortid. (Fig. 9).

Fordi alting forandres i et stadig stigende tempo, føler vi måske også behovet for at kunne dokumentere en fortid, som vi egentlig godt kan huske, men hvis materielle levn alligevel fortæller, at de (og det vi husker) er historie. Stuer som murermester Lambertsens dagligstue, og det den repræsenterede af enkelt familieliv, huskes af mange, men eksisterer næppe mange steder.

Vi vil også gerne med vores udstilling give vores besøgende en fornemmelse af samhørighed med

tiden, som var. Det nemmeste tidspunkt at etablere kontakten til, er selvfølgelig den nærmeste fortid. Her er tingene genkendelige både i form og funktion, og så fortrolige, at man endnu ved synet af det gule soveværelsesmøblement kan genleve den træthed, det var omgivet af i sin tid, inden det blev kasseret. (Fig. 10).

Genkendelsen kan være det element, som gør, at også ting af ældre dato bliver mere forståelige. Tingene fra den nærmeste fortid bliver et signal, som forbinder den nutidige besøgende med de historiske levn.

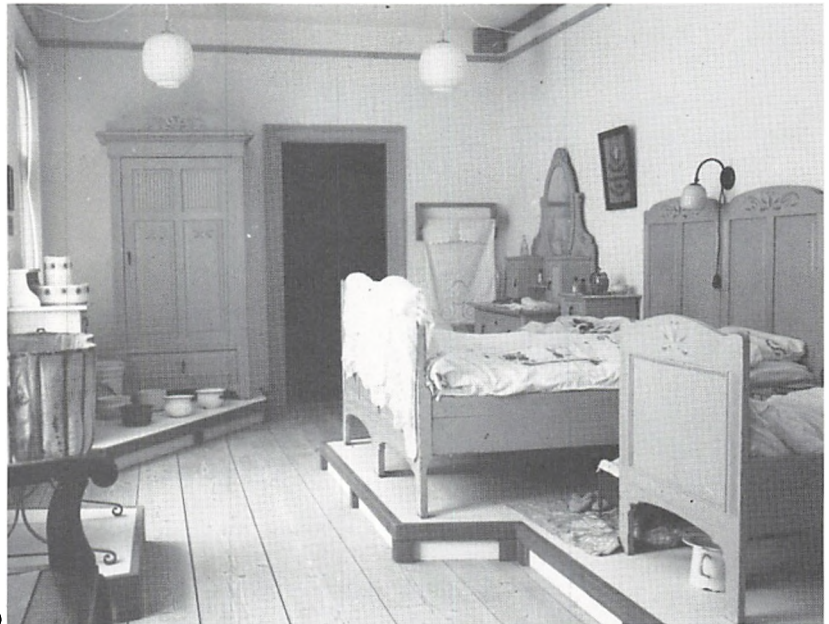

Fig. 11. Fra montren »Skole og Undervisning«, hvor både foreldre og bedsteforeldre kan genkende bøger fra deres skoletid.

Tingene fra nyere tid er også med for deres egen skyld, for at fortælle om den tid, de var i brug og repræsenterede folks muligheder og behov. Vi vil gerne fortælle også om den umiddelbare fortid, og derfor er begrebet gammel for os et vidt

begreb, og det udelukker i hvert fald ikke ting, som er yngre end hundrede år. (Fig. 11).

Vi vil også gerne vise noget om mange forskellige menneskers historie. Ikke blot om de velhavende og betydningsfulde mennesker og

ikke blot om de særlige og festlige anledninger. Der er bare det kedelige ved det, at vi her støder på nogle af de materielle levns begrænsninger. For at ting skal kunne komme på museet og fortælle historie, må de have haft en mulig-

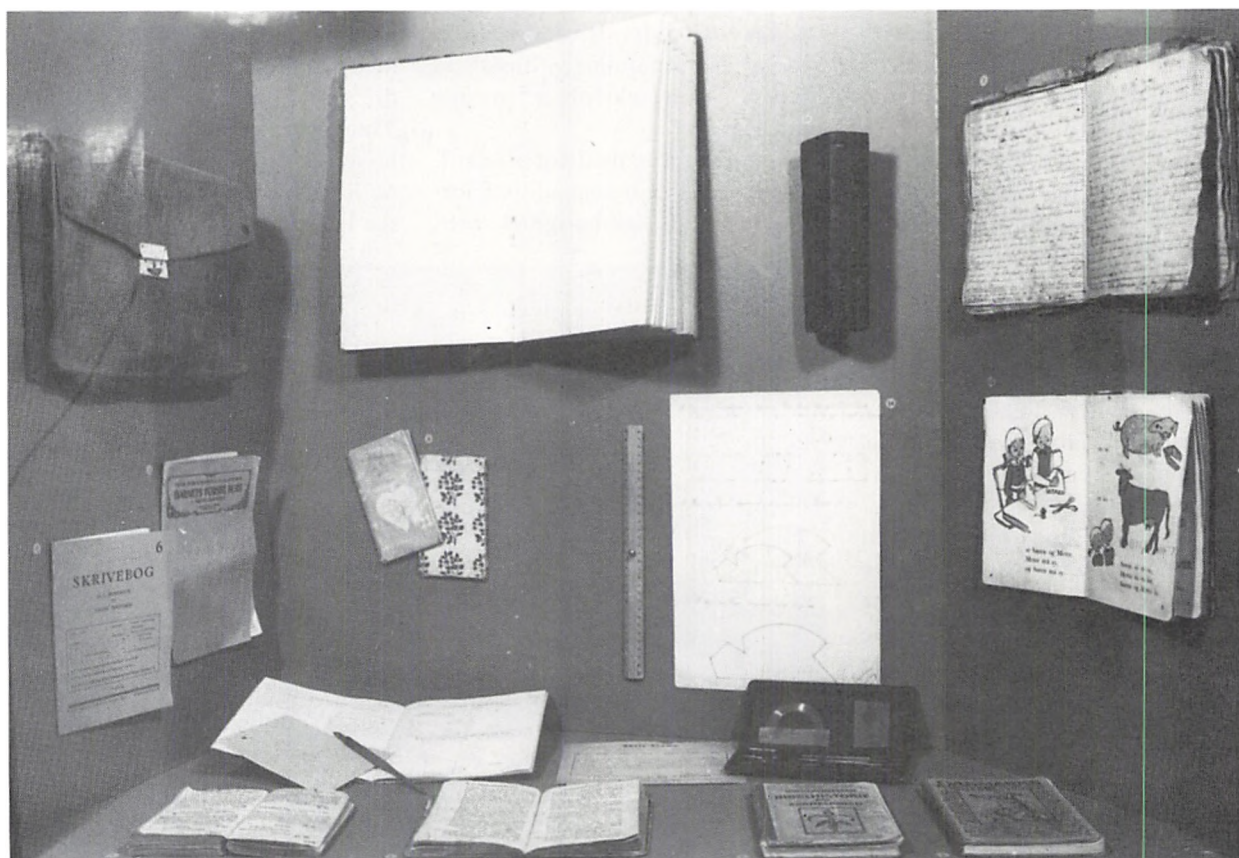

Fig. 12. Stort, smukt fineret chatol fra 1700-tallet. Et møbel, som vel altid har været for godt til at blive rigtig umoderne og kassabelt. Fra den Christensenske samling.

hed for at blive kasseret og opbevaret i en mere eller mindre intakt form. Det er derfor, alle museums-samlinger rummer så meget fest-tøj, for hvornår har nogen nogensinde slidt en smoking eller kjole op, eller danset en balkjole i laser. Det er også grunden til, at vores og andre samlinger rummer mange skabe og kommoder (fig. 12) og få køkkentaburetter og borde. Når skabe og skuffemøbler blev umoderne, var de ofte for godt lavet til at blive hugget til pindebrænde, men den kassable køkkentaburet endte gerne sine dage i komfuret. Vi har heller ikke noget arbejdstøj, fordi folk i ældre tid arbejdede i deres gamle klæder, til de kun egnede sig til pudseklude. Skulle arbejdstøjet nå at komme ud af funktion, inden det nåede kludestadiet, kom det alligevel sjældent på museum, for det var ikke pænt.

Her er museernes ideer om pænhed nok nogle andre. Vi synes slid på klæder, sengetøj, møbler og husgeråd fortæller om mennesker, der havde værdifulde egenskaber som arbejdsomhed, flid, sparsommelighed, evne til at få en tilværelse ud af få muligheder. Det var egenskaber, som var nødvendige for at overleve under de forhold, som var menneskers engang. Tingene, de slidte og reparerede, hjælper os med at forstå den tids mennesker og deres vilkår.

12

Fig. 13. Hatten som signal om stand og klasse i det viborgensiske samfund.

13

Når vi ikke ejer arbejdstøj, det slidte og reparerede bohøve, bliver vi tvunget til at fortælle om forskelle i datidens samfund i glimt: hatte som markering af stand lige fra »sovsekanden« til den bløde kasket, lommernes indhold (fig. 13), der spænder fra aldelsdamens teaterkikkert til arbejdsmandens tændstikæske.

Tingenes signal

Her virker tingene som signaler til de besøgende om at bruge deres 14

Fig. 14. Knivenes lange historie fra stenalderjægerens albuebensdolk (øverst til venstre) til slagterens udbenekniv (nederst til højre), fjernet fra en moderne husholdning.

120

Fig. 15. Murerens træsko, rensset for kalken, men slidt blanke og runde af flittigt brug.

Foto: Arne Vindum

egen viden og fantasi og supplere detaljerne til helheden.

Tingene signalerer meget andet. De fortæller om tidens gang, om grydetid fra den trebenede af malm til den planslebne af aluminium.

De fortæller om sammenhæng og gradvis udvikling, når flintfiskekrogene ligger side om side med moderne fiskekroge, og bronzealdermandens jagtskyd ses sammen med 1600-årenes armbrøst, beregnet på det samme flygtige vildt.

Håndværktøjet har sin egen lange historie. (Fig. 14). Rækker af bor, save, hamre, knive, mejsler, økser, synåle og væreredskaber spænder næsten alle fra stenalder til nutid. De er anbragt i udstillingen, for at give en fornemmelse af det lange historiske forløb, som også er tydeligt i de små dagligdags ting, og for at fortælle om vores sammenhæng med de ældste tider. Ligesom vi, har mennesker til alle tider haft brug for og fundet på lettelser i deres tilværelse. En kniv og en mejsel er bedre end selv de skarpeste fortænder, en syl er mere effektiv end en hjørnetand og en hammer ikke blot skåner knytneven, men slår også hårdere.

Redskaberne, både de gamle og de nye, fortæller om noget, som vi er fælles om: evnen til at finde løsninger, der passer til forholdene, for at komme om ved de problemer, vo-

res tilværelse stiller os over for. Hvis dette fællesskab er etableret, baner det måske vej for en bedre forståelse af fortiden og dens mennesker, ikke som nogle lidt dumme, tilbagestående, uvidende størrelser, men som folk, der udnyttede de muligheder, deres omgivel-

ser gav dem for at stille deres behov og ønsker.

Fordi tingene fra nyere og nyeste tid, de slidte såvel som de nye, de pæne såvel som de tarvelige, fortæller og fortolker en del af vores historie, skal de på museum, ja, de skal faktisk udstilles. (Fig. 15).

Forfatterregister (1971-1985)

- Forfatterregister ordnet alfabetisk efter forfatternavn med fuld registrering af artiklens overskrift, årgangsnummer (ikke trykår) og de sidetal, hvor artiklen begynder og ender. Hvor der er flere forfattere, skrives artiklen ud for førstnævnte forfatter, mens de andre blot får en henvisning til denne.
- Abrahamsen, Niels:* Den magnetiske misvisning i Danmark siden år 1600. MIV 2, 16-19.
- Andersen, Aage og Annetette S. Christensen:* Et acciseregnskab fra Viborg. MIV 10, 18-29.
- Andersen, Eli:* Plusser og minusser i metal konservering. MIV 4, 16-19.
- Andersen, Eli:* P. S. MIV 7, 19.
- Andersen, Eli:* Et farligt våben. MIV 7, 34-35.
- Andersen, Eli og Jytte Bjerregaard:* Om konservering af et skindslag. MIV 7, 36-42.
- Andersen, Eli:* En metode til konservering af meget rustent jordsfundet jern. MIV 8, 86-87.
- Andersen, Eli:* P. S. til bronzesværd. MIV 9, 26-27.
- Andersen, Eli:* Konservering af træ fra arkæologiske udgravninger. MIV 9, 28-31.
- Andersen, Eli:* Ægte falskneri. MIV 10, 5.
- Andersen, Eli:* Sesam, luk dig op. MIV 10, 60-61.
- Andersen, Eli:* Røntgenteknik og arkæologi. MIV 12, 56-61.
- Andersen, H. Lykke:* Viborgegnens tunneldale. MIV 2, 10-15.
- Andersen, Steen Wulff:* En vikingerytter fra Fly. MIV 9, 16-21.
- Andersen, Søren H.:* Et mønstret hjortetaktskaf fra Vestmors. MIV 8, 24-31.
- Baand, Per:* Fossile frostjordsstrukturer i Midtjylland. MIV 8, 16-23.
- Bech, Jens-Henrik:* En rig kvindegrav fra Thylands ældre bronzealder. MIV 10, 96-101.
- Bech, Jens-Henrik og Anne-Louise Haack Olsen:* Nye gravfund fra enkeltgravskulturen i Thy. MIV 13, 36-47.
- Bencard, Mogens:* Enhjørninger, narhvaler og gamle grønlændere. MIV 13, 114-125.
- Bjerregaard, Jytte:* Se Eli Andersen, MIV 7, 36.
- Boldsen, Jesper:* Liv og død i middelalderens Viborg. MIV 8, 76-85.
- Borre, Tove:* Ørsløv Kloster. MIV 13, 168-169.
- Breiner, M.:* Aalefiskeri fra Fur før 1920. MIV 5, 68-87.
- Bro-Jørgensen, Marianne:* Gravritual og pottemagerkunst i Hvolris. MIV 1, 34-43.
- Bro-Jørgensen, Marianne:* Et typehus og dets omgivelser. MIV 3, 58-63.
- Bro-Jørgensen, Marianne:* En and fra Vendssyssel. MIV 6, 84-85.
- Bro-Jørgensen, Marianne:* En stenrøse med bunden opad. MIV 13, 48-55.
- Burchardt, Jørgen:* Industrialismens kraftmaskiner i Viborg amt. MIV 6, 32-43.
- Carstensen, Niels:* Fauna- og forureningsundersøgelse. MIV 3, 16-25.
- Casten, Uwe:* Om jordskælvsforskning. MIV 2, 20-27.
- Christensen, Annetette S.:* se Aage Andersen, MIV 10, 18.
- Christensen, Erik Fjeldsø, Jesper Hjermind, John Simonsen og Per Bugge Vegger:* Posthusudgravningen i Skive 1982. MIV 12, 16-31.
- Damsgaard, Nina:* Dalsgaards forarbejder til religiøse malerier på Skive Museum. MIV 12, 70-81.
- Davidson, Karsten:* En kommentar til mosepotterne fra Klosterlund. MIV 5, 66-67.
- Davidson, Karsten:* Bronzealderhuse fra Jegstrup ved Skive. MIV 10, 74-85.
- Ditzel, Harald:* Joakim Skovgaards allerførste tanker om udsmykningen af Viborg domkirke. MIV 1, 64-69.
- Ditzel, Harald:* To kunstnerfrø. MIV 2, 36-43.
- Ditzel, Harald:* Bemærkninger om Poul S. Christiansen og Viborg. MIV 3, 26-35.
- Ditzel, Harald:* I lys fra petroleumslampen. MIV 4, 28-37.
- Ditzel, Harald:* Den gamle bog. MIV 5, 20-35.
- Ditzel, Harald:* Bondemanden fra Vejby – en 110 år gammel dukke. MIV 5, 36-49.
- Ditzel, Harald:* Djærve mænd fra Holbo herred. MIV 6, 6-17.
- Ditzel, Harald:* Djærve mænd fra Holbo herred, 2. del. MIV 7, 50-71.
- Ditzel, Harald:* Elkanas smykke. MIV 10, 10-13.
- Ebbesen, Klaus:* To mosepotter fra stenalderen. MIV 2, 58-59.
- Ebbesen, Klaus:* En flintøkse. MIV 8, 36-39.
- Ebbesen, Klaus:* Statussymboler fra stenalderen. MIV 10, 114-119.
- Ebbesen, Klaus:* En korsformet jættestue ved Kvosted? MIV 12, 5-9.
- Friis-Hansen, Jørgen:* Vejene mod Salling-sund. MIV 4, 20-25.
- Fruergård-Jensen, Aage:* Vulkansk aske og keramik. MIV 3, 12-15.
- Glob, P. V.:* Helleristningen fra Skringstrup. MIV 3, 42-43.
- Gydesen, Carl og Erik Levin Nielsen:* Myter og syner. MIV 1, 18-23.
- Hendriksen, Knud:* Strejflys over Hanstholm og det tyske invasionsforsvar. MIV 6, 44-51.
- Hjelme, Jørgen:* Undersøgelser af jordskælv mærket i Jylland. MIV 5, 7-9.
- Hjermind, Jesper:* se Erik Fjeldsø Christensen, MIV 12, 16.
- Hougård, Molly:* En skibssætning i Vammen og et parallelfund fra Djursland. MIV 4, 73-79.
- Hove, Th. Th.:* Tørvegravning i oldtiden. MIV 1, 76-79.
- Høgsbro, Kirsten-Elizabeth:* En uge på Brandbjerg. MIV 13, 64-67.

- Høj, Gitte:* Foulum folkets sidste hvilested. MIV 11, 48-51.
- Israelsen, N. J.:* N. Fischers hospital i Grønbæk og bygmester Christian Mørup. MIV 9, 32-48.
- Iversen, Mette:* Om at tage fund op med plastiksium – og om en urnegravplads i Engedal, Daugbjerg. MIV 3, 74-79.
- Iversen, Mette:* Fire slags grave. MIV 5, 62-63.
- Iversen, Mette:* Kvinden fra Foulum. MIV 7, 12-18.
- Iversen, Mette og Ulf Näsman:* En 2½ tusind år gammel ildgrav i Troestrup. MIV 8, 46-55.
- Iversen, Mette:* Slædetransport i jernalderens Gedsted. MIV 9, 5-7.
- Iversen, Mette:* Udgravningerne ved Foulum. MIV 13, 56-65.
- Iversen, Mette:* På vej til kirke. MIV 13, 56-65
- Jacobsen, Laura:* En jysk ko på Skovgaard Museet. MIV 10, 6-9.
- Jensen, Agner Nordby:* Ørum forsamlingshus, 100 år. MIV 12, 82-86.
- Jensen, Anne-Elisabeth og Annette Willemoes:* Foulum - en boplads fra ældre germansk jernalder. MIV 11, 20-47.
- Jensen, Jørgen:* Bronzeringe, -smykker og of-fergaver. MIV 1, 8-17.
- Jensen, Jørgen Steen:* Ny jysk Skt. Mauritius-mønt. MIV 8, 74-75.
- Jensen, Magne Breiner:* Svenske-hulen på Fur. MIV 1, 70-75.
- Jensen, Stig:* Byhøjene i Thy. MIV 6, 64-77.
- Jensen, Vivi:* Erik Glippings rustning. MIV 4, 70-71.
- Jørgensen, Lars:* Et gravanlæg fra enkelt-gravstiden. MIV 12, 10-15.
- Klein, Kirsten:* se Knud Sørensen, MIV 7, 43.
- Koch, B. Eske:* Træk af brunkulsbrydningens historie i Danmark. MIV 5, 10-19.
- Kristensen, Hans Krøngaard:* Var stenhuse-sjældne i middelalderen? MIV 10, 30-35.
- Kristensen, Johs. E. Tang:* Rasmus Henrik Kruse – Naturmaler og antikvar – Et supplement. MIV 12, 62-69.
- Kristiansen, Kristian:* Løgstrup: nogle affalds-gruber fra den yngre bronzealder. MIV 2, 62-67.
- Kristiansen, Kristian:* To forsvundne depot-fund fra den yngre bronzealder fundet på Viborgegnen. MIV 10, 86-95.
- Langballe, Hans:* se Susanne Lassen, MIV 4, 80.
- Langballe, Hans:* P. S. Grønbæk hospital ny-standsatt. MIV 9, 49.
- Langballe, Hans:* se Rikke Olsen, MIV 9, 92.
- Langballe, Hans:* Foulum huset – tempel el-ler bolig. MIV 13, 6-35.
- Lange, Johan:* Forsvar ved vore kirker. MIV 13, 102-113.
- Lassen, Susanne og Hans Langballe:* Hvor for-tid og nutid mødes. MIV 4, 80-83.
- Laursen, Bodil Busk:* November 1971. MIV 13, 179.
- Lefevre, Jens Ole:* Flygtninge i Skive. MIV 1, 80-83.
- Lefevre, Jens Ole:* Ode til Stoholm. MIV 2, 46-57.
- Lefevre, Jens Ole:* To godbidder. MIV 4, 72-73.
- Lefevre, Jens Ole:* Til Peter. MIV 5, 5-6.
- Lefevre, Jens Ole:* I spejlet. MIV 13, 140-147.
- Lefevre, Jens Ole:* Den himmelfaldne due. MIV 13, 170-173.
- Levin, Erik:* se Erik Levin Nielsen.
- Lindahl, Fritze:* Gemme med Gudslam i Erik Klippings grav. MIV 5, 52-55.
- Madirazza, Ivan:* Undergunden ved Møn-sted. MIV 4, 12-15.
- Martensen-Larsen, Florian:* Lucidarius og Thy. MIV 13, 94-101.
- Mathiesen, Eske K.:* Paradiset på Fur – og dets bagsider. MIV 11, 96-99.
- Mathiesen, Hanne:* Men klitterne er tavse. MIV 13, 148-167.
- McGuire, Brian Patrick (oversætter):* Den lyk-kelige død af to pilgrimme til herrsens grav, ærkebiskop Eskils farbrødre. MIV 11, 82-84.
- McGuire, Brian Patrick:* Eskild og hans far-brødre. MIV 11, 85-87.
- Miltersen, Jørgen:* Augustmider. MIV 4, 26-27.
- Moltke, Erik:* Viborg sokkelsten. MIV 4, 38-43.
- Moltke, Erik:* se Marie Stoklund, MIV 8, 56.
- Müller, Mette:* Den jyske skalmeje. MIV 3, 5-11.
- Nielsen, Erik Levin:* Mange små blus. MIV 1, 5-7.
- Nielsen, Erik Levin:* se Carl Gydesen, MIV 1, 18.
- Nielsen, Erik Levin:* En klosterkirkes forfald og genrejsning. MIV 3, 36-41.
- Nielsen, Erik Levin:* Viborg sortebrødrøklo-ster. MIV 4, 44-55.
- Nielsen, Erik Levin:* Viborg Domkirke i gen-skabelsens tid. MIV 6, 18-27.
- Nielsen, Erik Levin:* Med mange kærlige hil-sener. MIV 8, 5-7.
- Nielsen, Jens N.:* Byhøj fra Nørhå. MIV 2, 68-81.
- Nielsen, Jens N.:* Jernalderbopladsen ved Malle Degnegård i Himmerland. MIV 10, 62-73.
- Nielsen, Svend:* En vikingelandsby på Mors. MIV 6, 52-61.
- Nielsen, Svend:* Sten, bronze, jern – en grav-høj i Kobberup sogn. MIV 6, 78-83.
- Nielsen, Svend og Per Noe:* Karby. MIV 7, 5-11.
- Nielsen, Svend:* En yngre stenalder boplads på Mors. MIV 7, 20-25.
- Nielsen, Svend:* Vejen til Fur. MIV 8, 12-15.
- Nielsen, Svend og John Simonsen:* En jættestue i Nautrup sogn. MIV 8, 40-45.
- Nielsen, Svend:* Om jernalderbyens udforsk-ning. MIV 11, 5-15.
- Noe, Per:* Frigivet. En enkeltgravhøjs stor-hed og fald. MIV 1, 44-47.

- Noe, Per:* En gammel støvle. MIV 2, 86-87.
Noe, Per: Endnu en dobbeltgrav. MIV 3, 68-73.
Noe, Per: Fantasi. MIV 3, 82-83.
Noe, Per: En kvindegrav fra ældre romersk jernalder, og skyggen af en forbryder. MIV 5, 58-61.
Noe, Per: Problemer omkring en flagstang, grubehus fra yngre germansk jernalder. MIV 5, 64-65.
Noe, Per: Levende stene. MIV 6, 62-63.
Noe, Per: se Svend Nielsen, MIV 7, 5.
Noe, Per: Bedre sent end aldrig. MIV 13, 136-139.
Näsman, Ulf: se Mette Iversen, MIV 8, 46.
- Olesen, Anders og Peter Seeberg:* Storduvinding af trækul. MIV 1, 48-51.
Olsen, Anne-Louise Haack: se Jens-Henrik Bech, MIV 13, 36.
Olsen, Rikke og Hans Langballe: Ørslevkloster status 1978. MIV 9, 92-102.
Olwig, Kenneth: Var Blicher den vilde hedes eller menneskets digter? MIV 11, 88-95.
Oksbjerg, Erik: Tid har Ære og Tro har Brød. MIV 13, 174-178.
- Prange, Knud:* Heraldiske fund fra den seneste udgravning ved Viborg Domkirke. MIV 12, 44-55.
- Rasmussen, Holger:* Guldsmede og Gøglere i Nibe. MIV 13, 126-129.
Redaktionen: Til Peter. MIV 13, 5.
Roesdal, Else: Danmarks ældste relikvieskrin? MIV 7, 26-33.
- Saxov, Svend:* Geologisk instituts feltstation i Mønsted, geofysik og salthorste. MIV 2, 5-9.
Saxov, Svend: Regnvand, grundvand og åvand. MIV 4, 5-11.
Schousbo, Per Ole: Rønbjerghullet. MIV 10, 36-43.
Schroeder, P.P.: Det gamle rådhus i Viborg. MIV 1, 52-53.
- Seeberg, Peter:* Katafalk eller dødehus. MIV 1, 24-27.
Seeberg, Peter: se Anders Olesen, MIV 1, 48.
Seeberg, Peter: Overskud af stolpehuller. MIV 2, 60-61.
Seeberg, Peter: Poetisk manglebrædt fra Mors. MIV 6, 5.
Seeberg, Peter: Forside og bagside. MIV 6, 28-31.
Seeberg, Peter: Veranda. MIV 7, 48-49.
Seeberg, Peter: Også et paradys. MIV 8, 8-11.
Seeberg, Peter: De ligger i solen. MIV 10, 16-17.
Siemen, Palle: Enkeltgravshøje fra Redsted sogn på Mors. MIV 10, 102-113.
Simonsen, John: Døltidsgrave fra Vejby og Fjallerslev. MIV 8, 32-35.
Simonsen, John: se Svend Nielsen, MIV 8, 40.
Simonsen, John: Bopladsgruber fra tidlig jernalder ved Skindersmose. MIV 9, 8-15.
Simonsen, John: Bolig eller dødehus? MIV 11, 52-69.
Simonsen, John: se Erik Fjeldsø Christensen, MIV 12, 16.
Stoklund, Marie og Erik Moltke: Runestenen ved Klejtrup sø. MIV 8, 56-57.
Strømstad, Poul: En lejlighed fra det gamle København. MIV 13, 130-135.
Sørensen, Knud og Kirsten Klein: Moler – mennesker og motiver. MIV 7, 43-47.
- Thorvildsen, Knud:* En gammel vej – en ny datering. MIV 3, 80-81.
- Ussing, Katrine:* Det ældste oliemaleri af Viborg, MIV 10, 14-15.
- Vegger, Per Bugge:* se Erik Fjeldsø Christensen, MIV 12, 16.
Velleu, Jens: Oderkistegravpladsen i Skringstrup. MIV 1, 28-33.
Velleu, Jens og Roni Wallin: Viborg domkirke – krypt og gravplads – et tolkningsforsøg. MIV 1, 54-63.
- Velleu, Jens:* Murermester Gullev – Viborgs første byarkæolog. MIV 2, 28-35.
Velleu, Jens: Ved kirkemurens fod. MIV 2, 44-45.
Velleu, Jens: Nye udgravninger på »oderkiste« gravpladsen i Skringstrup. MIV 2, 82-85.
Velleu, Jens: Adjunkt Feddersen og vikingegraven i Mammen. MIV 3, 44-57.
Velleu, Jens: Dobbeltgrav i Skringstrup. MIV 3, 64-67.
Velleu, Jens: Kong Erik Glippings grav i Viborg domkirke. MIV 4, 56-69.
Velleu, Jens: Erik Glippings grav i Viborg Domkirke, supplerende oplysninger. MIV 5, 50-51.
Velleu, Jens: Sct. Mikkel's kirke i Viborg. MIV 8, 58-73.
Velleu, Jens: Viborgs middelalderlige topografi. MIV 9, 50-91.
Velleu, Jens: Vikingetidens kunst i Viborg. MIV 10, 44-59.
Velleu, Jens: Bisp Svend af Thorgunna-slægten og hans rejse til Det hellige Land. MIV 11, 70-81.
Velleu, Jens: Asmild klosterkirke og kirkesynsloven af 1861. MIV 11, 100-104.
Velleu, Jens: Biskop Peder Villadsens gravkrypt – Undersøgelse 1981. MIV 12, 32-43.
Velleu, Jens: Borgvold – Viborgs borg. MIV 13, 66-93.
- Wallin, Roni:* se Jens Velleu, MIV 1, 54.
Wickstrøm, Ernst: Se Mette Iversen, MIV 3, 74.
Willemoes, Anders: Bronzesværd i karvskåret skede. MIV 9, 22-25.
Willemoes, Annette: se Anne-Elisabeth Jensen, MIV 11, 20.
- Østergård, Else:* Textilfragmenter fra Erik Klippings grav i Viborg Domkirke. MIV 5, 56-57.

Stedregister

Her er kun medtaget de steder, som artiklerne siger noget væsentligt om, ingenlunde alle de steder, der nævnes i teksten f.eks. i forbindelse med parallelfund eller oprensning af steder. Henvisningen gælder årgang og det sidetal, hvor en artikel begynder.

Bjerringbro MIV 1, 24
Brandbjerg MIV 13, 164

Danmark MIV 2, 16, 20
MIV 10, 16
MIV 13, 102

Engedal MIV 3, 74
Erslev MIV 13, 36

Fjallerslev MIV 8, 32
Fly MIV 9, 16
Fly Motoreng MIV 13, 136
Foulum MIV 7, 12, 19
MIV 11, 16, 20, 48
MIV 12, 10
MIV 13, 6

Fur MIV 1, 70
MIV 3, 12
MIV 5, 68
MIV 7, 43
MIV 11, 96
MIV 12, 62

Fuur Museum MIV 7, 34
Fårdal MIV 1, 18

Gedsted MIV 3, 58
MIV 9, 5
Ginderup MIV 11, 5
Gjesing MIV 11, 5
Grønbæk MIV 9, 32, 49

Hald (Fjends) MIV 1, 44
Hanstholm MIV 6, 44
Harre MIV 10, 114
Hejlskov MIV 5, 58
Hellige Land, Det MIV 11, 70, 82
Himmerland MIV 10, 62
Hinge Kirke MIV 9, 32

Hvolris MIV 1, 34
MIV 5, 62

Jegstrup MIV 10, 74
Jylland MIV 5, 7

Karby (Karleby) MIV 7, 5
Klejtrup MIV 8, 56
MIV 13, 56
Klosterlund MIV 2, 58
MIV 5, 66
Kobberup MIV 5, 62
MIV 6, 78
Kraghede MIV 11, 5
Krejbjerg MIV 8, 40
Kvosted MIV 12, 5
København – Adelgade MIV 13, 130
København – Rosenborg MIV 13, 114

Lakolk MIV 13, 179
Legind Bjerger MIV 6, 52
MIV 7, 20
Lem MIV 13, 170
Lemming Kirke MIV 9, 32
Levring MIV 9, 22
Lild (Strand) MIV 13, 148
Linå Kirke MIV 9, 32
Løgstrup MIV 2, 62
MIV 3, 68, 82
Løvel MIV 1, 5, 48
MIV 3, 80

Mammen MIV 3, 44
Midtjylland MIV 5, 10
MIV 8, 16
Mors MIV 6, 5
Mønsted MIV 2, 5
MIV 4, 5, 12

Nautrup MIV 8, 40
MIV 11, 52
Nibe MIV 13, 126
Nordmandshede MIV 2, 60
Nordvestjylland MIV 3, 16
Nørhå MIV 2, 68
MIV 13, 36

Nørre Fjand MIV 11, 5
Nørre Smedeby MIV 1, 76

Outrup Kirke MIV 6, 62

Redsted MIV 10, 102
Ræhr Kirke MIV 13, 94
Rønbjerg MIV 10, 36

Sall MIV 8, 36
Salling MIV 3, 5
MIV 4, 20
MIV 8, 12

Sejling Kirke MIV 9, 32
Serup Kirke MIV 9, 32
Skalsåen MIV 4, 80
Skindersmose MIV 9, 8
Skive By MIV 1, 80
MIV 4, 72
MIV 10, 5
MIV 12, 16
Skive Museum MIV 12, 70
Skjoldborg MIV 13, 36
Skringstrup MIV 1, 28
MIV 2, 82
MIV 3, 42, 64
Stoholm MIV 2, 46
Søgård Mose MIV 7, 36

Thisted MIV 4, 26
MIV 10, 96
Thorum MIV 13, 140
Thy MIV 6, 64
MIV 13, 36
Tingstrup MIV 13, 36
Troestrup MIV 8, 46
Troelstrup MIV 6, 84

Vammen MIV 4, 74
Vejby MIV 8, 32
Vestervig Kloster MIV 13, 94
Vibberstoft MIV 13, 36
Viborg Amt MIV 6, 32
Viborg – Asmild Klosterkirke MIV 11, 100
Viborg By MIV 2, 28, 36, 44, 86
MIV 3, 26

MIV 4, 38
 MIV 8, 5, 8
 MIV 9, 50
 MIV 10, 14, 18, 30, 44, 60
 MIV 11, 70, 82, 85
 Viborg – Borgvold MIV 13, 66
 Viborg Domkirke MIV 1, 54, 64
 MIV 4, 56, 70
 MIV 5, 50, 52, 56
 MIV 6, 18
 MIV 12, 32, 44
 Viborg Rådhus MIV 1, 52
 Viborg – Sct. Mikkelkirke MIV 8, 58, 74, 76, 86
 Viborg – Skovgaardmuseet MIV 4, 28
 MIV 5, 20, 36
 MIV 6, 6
 MIV 7, 50
 MIV 10, 6, 10
 Viborg – Sortebrødrekirke og -kloster MIV 3, 36
 MIV 4, 44
 Viborg – Sønder sø MIV 7, 26
 Viborgeggen MIV 1, 8
 MIV 2, 10
 MIV 6, 28
 MIV 7, 48
 MIV 8, 8
 MIV 10, 86
 MIV 11, 88
 Vie (Nr. Borup) MIV 13, 48
 Virksund MIV 5, 64
 Ørslevkloster MIV 9, 92
 MIV 13, 168
 Ørum (Hejlskov) MIV 12, 82
 Ø. Herup MIV 5, 62
 Ø. Jølby Kær MIV 8, 24

Stadigt flere artikler har det dobbelte sigte at registrere fundne genstande og gengive forskellige opfattelser af mulige levevilkår og samfundsførhold i fundets samtid. Derfor har jeg forsøgt at anbringe en tvedeling i sagsregistret.

Mens artiklernes indhold under A (genstande og anlæg) er ordnet efter håndgribelige sager, er de samme artikler anskuet ud fra en anden synsvinkel i sagsregistrets afsnit B (livsvilkår og begreber).

Et eksempel:

En artikel beretter om udgravningen af en bronzealderhøj, hvor der er fundet keramik og våben. Dette er registreret under A. Desuden gør artiklens forfatter sig nogle tanker om ernæringen og netop den våbentypes anvendelsesmuligheder i bronzealderen. Sådanne oplysninger vil være registreret i sagsregistrets afsnit B.

A. Genstande og anlæg

Bopladser, landhuse

Bondestenalder

MIV 2, 60
 MIV 7, 20
 MIV 10, 74
 MIV 11, 52
 MIV 13, 6

Bronzealder

MIV 2, 62
 MIV 10, 74

Keltisk & romersk jernalder

MIV 2, 68
 MIV 3, 58
 MIV 6, 64
 MIV 8, 12
 MIV 9, 8
 MIV 10, 62
 MIV 11, 5

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 5, 64

MIV 6, 52
 MIV 7, 5
 MIV 11, 16, 20

Nyere tid

MIV 2, 46
 MIV 9, 32
 MIV 11, 96
 MIV 12, 82
 MIV 13, 148

Borge, befæstninger, herregårde

Middelalder

MIV 13, 66

Nyere tid

MIV 6, 44
 MIV 13, 66

Byer, bebyggelser, byhuse

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 10, 44
 MIV 12, 16

Middelalder

MIV 2, 86
 MIV 7, 5
 MIV 9, 50
 MIV 10, 30
 MIV 12, 16
 MIV 13, 66

Reformationstid

MIV 10, 18

Nyere tid

MIV 2, 28
 MIV 9, 50
 MIV 13, 66, 126, 130

Kirker & klostre

Middelalder

MIV 1, 54
 MIV 4, 44
 MIV 6, 62

MIV 9, 50, 92
MIV 13, 94

Reformationstid
MIV 8, 58

Nyere tid
MIV 2, 28
MIV 3, 36
MIV 6, 18
MIV 9, 32, 50, 92
MIV 11, 100
MIV 12, 32
MIV 13, 168

Kirkelige anlæg

Middelalder
MIV 1, 54
MIV 4, 44
MIV 5, 50
MIV 13, 102

Reformationstid
MIV 8, 58, 76

Nyere tid
MIV 12, 32
MIV 13, 102

Offer- og deпоthenlæggelser

Bondestenalder
MIV 2, 58

Bronzealder
MIV 1, 18
MIV 10, 86

Overgang bronze/jernalder
MIV 1, 8

Grave

Bondestenalder
MIV 1, 28, 44
MIV 2, 82
MIV 3, 64, 68
MIV 4, 80

MIV 5, 62
MIV 6, 78
MIV 8, 12, 32, 36, 40
MIV 10, 102, 114
MIV 11, 52
MIV 12, 5, 10
MIV 13, 36

Bronzealder

MIV 1, 24
MIV 3, 74
MIV 4, 80
MIV 5, 62
MIV 6, 78
MIV 9, 22
MIV 10, 96
MIV 12, 5

Overgang bronze/jernalder
MIV 8, 46

Keltisk & romersk jernalder

MIV 1, 34
MIV 4, 74
MIV 5, 58, 62
MIV 6, 78
MIV 7, 12

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 3, 44
MIV 9, 16
MIV 11, 16, 48

Middelalder

MIV 1, 54
MIV 2, 44
MIV 4, 56
MIV 5, 50, 52, 56

Reformationstid
MIV 8, 58, 76

Nyere tid

MIV 1, 80
MIV 12, 32

Veje, broer

ikke tidsfæstet
MIV 4, 20

Bronzealder
MIV 3, 80

Keltisk & romersk jernalder
MIV 9, 5

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 8, 56
MIV 13, 56

Middelalder
MIV 13, 66

Nyere tid
MIV 13, 66, 148

Andre anlæg

Bondestenalder
MIV 4, 80
MIV 8, 36
MIV 11, 52
MIV 12, 10
MIV 13, 6

Bronzealder
MIV 1, 24
MIV 4, 80

Overgang bronze/jernalder
MIV 1, 5
MIV 8, 46

Keltisk & romersk jernalder
MIV 3, 58
MIV 4, 74
MIV 6, 64
MIV 8, 12
MIV 10, 62
MIV 13, 48

Overgang romersk/germansk jernalder
MIV 1, 48

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 11, 20
MIV 13, 56

Middelalder

MIV 12, 16

Nyere tid

MIV 1, 70
MIV 2, 5
MIV 5, 10, 68
MIV 6, 28, 32
MIV 7, 42, 48
MIV 9, 32
MIV 13, 136

Våben, redskaber

Jægerstenalder
MIV 8, 24

Bondestenalder

MIV 1, 44
MIV 3, 64, 68
MIV 6, 78
MIV 8, 12, 32, 36, 40
MIV 10, 74, 102, 114
MIV 11, 52
MIV 12, 5, 10
MIV 13, 6, 36

Bronzealder

MIV 4, 72
MIV 6, 78
MIV 9, 22, 26
MIV 10, 74, 196
MIV 12, 5

Keltisk & romersk jernalder

MIV 1, 34, 76
MIV 5, 58
MIV 8, 12
MIV 10, 62
MIV 13, 48

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 3, 44

MIV 5, 64

MIV 6, 52
MIV 7, 5
MIV 9, 16
MIV 10, 44
MIV 11, 20

Nyere tid

MIV 4, 70
MIV 5, 68
MIV 6, 44
MIV 7, 34

Beholdere

Bondestenalder

MIV 1, 28
MIV 2, 58, 82
MIV 3, 68
MIV 4, 72, 80
MIV 5, 66
MIV 7, 20
MIV 8, 12, 40
MIV 10, 74, 102, 114
MIV 11, 52
MIV 12, 5
MIV 13, 6, 36

Bronzealder

MIV 2, 62
MIV 10, 74

Overgang bronze/jernalder

MIV 8, 46

Keltisk & romersk jernalder

MIV 1, 34
MIV 2, 68
MIV 3, 58
MIV 4, 74
MIV 5, 58, 62
MIV 6, 78, 84
MIV 7, 12
MIV 8, 12
MIV 9, 8
MIV 10, 62
MIV 13, 48

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 3, 44
MIV 5, 64
MIV 6, 52
MIV 7, 5
MIV 9, 16
MIV 11, 20, 48
MIV 12, 16

Middelalder

MIV 12, 16

Nyere tid

MIV 13, 114

Dragt, dragtilbehør

Bronzealder
MIV 6, 78
MIV 10, 96

Keltisk & romersk jernalder

MIV 4, 74
MIV 7, 12, 36

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 3, 44
MIV 9, 16
MIV 10, 44

Middelalder

MIV 2, 86
MIV 5, 56
MIV 12, 16

Reformationstid

MIV 8, 58, 86

Nyere tid

MIV 4, 70
MIV 5, 36

Smykker

Bondestenalder
MIV 1, 28, 44
MIV 2, 82
MIV 3, 64, 68

MIV 8, 40
MIV 10, 102
MIV 13, 6, 36

Bronzealder
MIV 4, 72
MIV 9, 22
MIV 10, 86, 96

Overgang bronze/jernalder
MIV 1, 8

Keltisk & romersk jernalder
MIV 5, 58
MIV 7, 12

Germansk jernalder & vikingetid
MIV 3, 44
MIV 5, 64
MIV 7, 5
MIV 10, 44

Nyere tid
MIV 10, 10

Musikinstrumenter, legetøj
Germansk jernalder & vikingetid
MIV 6, 52

Nyere tid
MIV 3, 5
MIV 5, 36

Billeder, tegn, runer, ornamentik, figurer
Jægerstenalder
MIV 8, 28

Bondestenalder
MIV 3, 82
MIV 7, 20
MIV 8, 40
MIV 10, 102

Bronzealder
MIV 1, 18

MIV 3, 42
MIV 9, 22
MIV 10, 86

Overgang bronze/jernalder
MIV 8, 46

Keltisk & romersk jernalder
MIV 1, 34
MIV 6, 84
MIV 7, 12
MIV 9, 8

Germansk jernalder & vikingetid
MIV 3, 44
MIV 7, 26
MIV 8, 56
MIV 9, 16
MIV 10, 44

Overgang vikingetid/middelalder
MIV 4, 38

Middelalder
MIV 5, 52
MIV 6, 62
MIV 8, 74

Nyere tid
MIV 6, 5
MIV 13, 114, 140

Relikvier, skrin, amuletter
Germansk jernalder & vikingetid
MIV 7, 26
MIV 10, 44

Middelalder
MIV 5, 52

Kalkmalierier, gravsten, anden kirkekunst
Middelalder
MIV 4, 38, 56
MIV 6, 62

Nyere tid
MIV 1, 64
MIV 5, 50
MIV 12, 32

Heraldik, signeter, segl
Middelalder
MIV 4, 56
MIV 5, 52

Nyere tid
MIV 10, 5
MIV 12, 32

Anden billedkunst

Nyere tid
MIV 2, 36, 46
MIV 3, 12, 26
MIV 4, 28
MIV 5, 20, 36
MIV 6, 6
MIV 7, 50
MIV 10, 6, 10, 14
MIV 12, 62, 70

Mønter, betalingsmidler
Middelalder
MIV 2, 44
MIV 8, 74
MIV 12, 16

Transportmidler
Keltisk & romersk jernalder
MIV 9, 5

Overgang vikingetid/middelalder
MIV 10, 36

Nyere tid
MIV 6, 32

Andre genstande
Bondestenalder
MIV 3, 82
MIV 7, 20
MIV 10, 114

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 8, 56
MIV 13, 56

Overgang vikingetid/middelalder

MIV 4, 38
MIV 10, 36

Middelalder

MIV 4, 56
MIV 7, 5
MIV 12, 16

Nyere tid

MIV 5, 20
MIV 6, 5
MIV 13, 140

B. Livsvilkår og begreber

Hjemmets anlæggender, ernæring

Bondestenalder

MIV 7, 20
MIV 10, 74
MIV 11, 52

Bronzealder

MIV 10, 74

Keltisk & romersk jernalder

MIV 2, 68
MIV 3, 58
MIV 9, 8
MIV 10, 62
MIV 11, 5
MIV 13, 48

Nyere tid

MIV 5, 68
MIV 13, 130, 170

Arbejde, erhverv, teknik

Bondestenalder

MIV 7, 20
MIV 8, 36, 40
MIV 10, 102

Bronzealder

MIV 2, 68

Overgang bronze/jernalder

MIV 8, 46

Keltisk & romersk jernalder

MIV 1, 76
MIV 6, 64
MIV 8, 12
MIV 10, 62
MIV 11, 5
MIV 13, 48

Overgang romersk/germansk jernalder

MIV 1, 48

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 11, 20

Overgang vikingetid/middelalder

MIV 10, 36

Middelalder

MIV 7, 5
MIV 13, 66

Reformationstid

MIV 10, 18

Nyere tid

MIV 1, 70
MIV 5, 10, 68
MIV 6, 32
MIV 7, 42
MIV 8, 5
MIV 10, 16
MIV 13, 66, 126

Byggeteknik, arkitektur

Bondestenalder

MIV 11, 52
MIV 13, 6

Bronzealder

MIV 10, 74

Keltisk & romersk jernalder

MIV 6, 64
MIV 10, 62

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 6, 52

Middelalder

MIV 1, 54
MIV 4, 44
MIV 9, 50, 92
MIV 10, 30

Nyere tid

MIV 1, 52
MIV 3, 36
MIV 6, 18, 28
MIV 7, 48
MIV 9, 32, 50, 92
MIV 12, 32
MIV 13, 130

Handel, håndværk

Overgang bronze/jernalder

MIV 8, 46

Keltisk & romersk jernalder

MIV 6, 64

Middelalder

MIV 2, 86
MIV 6, 62
MIV 12, 16

Nyere tid

MIV 3, 5
MIV 13, 114, 126, 148

Landbrug, fiskeri

Bondestenalder

MIV 8, 12
MIV 10, 102

Keltisk & romersk jernalder

MIV 6, 64
MIV 10, 62
MIV 11, 5

Germansk jernalder & vikingetid
MIV 11, 20

Middelalder
MIV 7, 5

Nyere tid
MIV 5, 68
MIV 10, 16
MIV 13, 136, 140, 148

Kunst, kunsthåndværk
Keltisk & romersk jernalder
MIV 6, 84

Germansk jernalder & vikingetid
MIV 7, 26
MIV 10, 44

Overgang vikingetid/middelalder
MIV 4, 38

Nyere tid
MIV 1, 64
MIV 2, 36
MIV 3, 12, 26
MIV 4, 28
MIV 5, 20
MIV 6, 5
MIV 10, 6, 10
MIV 12, 62, 70
MIV 13, 114, 126, 140

Påklædning, pynt, legemspleje
Keltisk & romersk jernalder
MIV 7, 12

Germansk jernalder & vikingetid
IV 9, 16

Middelalder
MIV 2, 86
MIV 5, 56

Nyere tid
MIV 4, 70

Leg, fest, underholdning
Nyere tid
MIV 3, 5

Sygdom, sundhed
Reformationstid
MIV 8, 58, 76

Katastrofer
Keltisk & romersk jernalder
MIV 4, 80

Nyere tid
MIV 2, 20
MIV 5, 7
MIV 13, 148

Tro, overtro
Bondestenalder
MIV 2, 58
MIV 5, 66
MIV 8, 40

Bronzealder
MIV 1, 18
MIV 10, 96

Overgang bronze/jernalder
MIV 1, 5

Middelalder
MIV 5, 52
MIV 6, 62
MIV 8, 74
MIV 13, 102

Nyere tid
MIV 5, 68
MIV 13, 102, 114

Begravelsesritualer, dødetro
Bondestenalder
MIV 2, 58
MIV 3, 64
MIV 8, 40
MIV 10, 114

MIV 12, 10
MIV 13, 6, 36

Keltisk & romersk jernalder
MIV 1, 34
MIV 4, 74

Nyere tid
MIV 12, 32

Litteratur, åndsliv, forskningsresultater
Middelalder
MIV 13, 94, 102, 174

Nyere tid
MIV 2, 36
MIV 3, 26, 44
MIV 5, 20, 36
MIV 6, 5, 18
MIV 7, 50
MIV 10, 86, 114
MIV 11, 5, 88
MIV 13, 102, 114, 174, 179

Andre kulturtræk
Germansk jernalder & vikingetid
MIV 8, 56
MIV 10, 44

Overgang vikingetid/middelalder
MIV 4, 38

Nyere tid
MIV 6, 28
MIV 7, 48
MIV 8, 8
MIV 10, 16

Samfundsforhold
Jægerstenalder
MIV 8, 24

Bondestenalder
MIV 5, 66
MIV 8, 36, 40
MIV 10, 102, 114

Bronzealder

MIV 2, 62
MIV 10, 96

Keltisk & romersk jernalder

MIV 5, 58
MIV 6, 64
MIV 7, 12

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 6, 52
MIV 9, 16
MIV 10, 44
MIV 11, 20, 48
MIV 13, 56

Middelalder

MIV 8, 74
MIV 13, 102

Reformationstid

MIV 8, 58, 76
MIV 10, 18

Nyere tid

MIV 1, 80
MIV 5, 10
MIV 6, 32
MIV 9, 32
MIV 12, 32, 82
MIV 13, 102, 114, 126, 130, 148

Samfærdsel, valfart

Ikke tidsfæstet
MIV 4, 20

Bronzealder

MIV 3, 80

Keltisk & romersk jernalder

MIV 6, 84
MIV 9, 5

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 6, 52
MIV 7, 5

MIV 8, 56
MIV 13, 56

Overgang vikingetid/middelalder

MIV 10, 36

Middelalder

MIV 11, 70, 82, 85
MIV 13, 66

Nyere tid

MIV 13, 66, 114, 136, 148, 170

Kirkelige anliggender

Germansk jernalder & vikingetid
MIV 7, 26

Middelalder

MIV 4, 56
MIV 11, 70, 82, 85
MIV 13, 102

Reformationstid

MIV 8, 58

Nyere tid

MIV 11, 100
MIV 13, 102

Landshistorie

Nyere tid
MIV 4, 70
MIV 6, 44

Lokalhistorie, inkl. byhistorie

Keltisk & romersk jernalder
MIV 6, 64

Germansk jernalder & vikingetid

MIV 7, 5
MIV 10, 44

Middelalder

MIV 2, 86
MIV 4, 44, 56
MIV 7, 5

MIV 9, 50
MIV 10, 30
MIV 12, 16
MIV 13, 66, 94

Reformationstid

MIV 8, 58, 76
MIV 10, 18

Nyere tid

MIV 1, 80
MIV 2, 28, 46
MIV 3, 26, 36
MIV 4, 44
MIV 5, 50, 68
MIV 6, 44
MIV 8, 5, 8
MIV 9, 32, 49, 50
MIV 10, 5, 14
MIV 11, 96, 100
MIV 12, 32, 44, 82
MIV 13, 66, 126, 130, 140, 148, 168,-
170

Kirkehistorie

Middelalder

MIV 1, 54
MIV 4, 44
MIV 6, 18
MIV 9, 50

Nyere tid

MIV 9, 50
MIV 11, 100
MIV 12, 32

Historisk arkæologi

MIV 3, 44
MIV 4, 44, 56
MIV 10, 86

Miljøer, tidsbilleder

Nyere tid
MIV 3, 44
MIV 4, 28

MIV 5, 20, 36
MIV 6, 6, 18
MIV 7, 50
MIV 8, 5
MIV 10, 6
MIV 11, 88, 96
MIV 12, 82
MIV 13, 126, 130, 148, 164, 168, 170

Person- og slægtshistorie

Christen Dalsgaard MIV 12, 70
N. Fischer & familie MIV 9, 32
Erik Glipping MIV 4, 56, 70
MIV 5, 50, 52, 56
F.L. Grundtvig MIV 2, 36
Murermester Gullev MIV 2, 28
Evald Tang
Kristensen MIV 11, 96
Rasmus Henrik Kruse MIV 12, 62
Bygmester

Chr. Mørup MIV 9, 32
Peder Chr. Nielsen MIV 13, 140
Peter Seeberg MIV 5, 5
MIV 13, 4, 164
J. Skovgaard, P.C. MIV 1, 64
Skovgaard & Skov-
gaardfamilien MIV 2, 36
MIV 3, 26
MIV 4, 28
MIV 5, 20, 36
MIV 6, 6
MIV 7, 50
MIV 10, 10
bisp Svend
& hans slægt MIV 11, 70, 82, 85

Datering

MIV 2, 62
MIV 3, 64
MIV 9, 8
MIV 11, 52

Konservering

MIV 3, 74
MIV 4, 16
MIV 7, 19, 34, 36
MIV 8, 86
MIV 9, 26, 28
MIV 10, 60
MIV 12, 56

Geologi & geofysik

MIV 1, 70
MIV 2, 5, 10, 16, 20
MIV 3, 12
MIV 4, 5, 12
MIV 7, 42
MIV 8, 16
MIV 12, 16

Naturhistorie

MIV 3, 16
MIV 4, 26

